

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеська національна юридична академія

Альберт Єзеров

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФЕНОМЕН ТА ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Одеса
«Юридична література»
2008

ББК 67.400:88.53(477)
Є 423
УДК 342:316.285(477)

Постійне зростання конфліктності конституційно-правових відносин, необхідність удосконалення конституційного законодавства у відповідності до світових стандартів конституціоналізму зумовлюють актуальність дослідження конституційних конфліктів в Україні.

Саме тому комплексний аналіз існуючих у сучасній Україні конституційних конфліктів та конституційних конфліктів, що політично та юридично вичерпані, а також практичних результатів впливу, який здійснюється конституційним правом як фундаментальним нормативним інституційним регулятором, на детермінацію та динаміку конституційних конфліктів, на мінімізацію їх негативних наслідків, має не тільки актуальне, але й концептуальне значення для теорії та практики українського конституціоналізму.

Вперше в рамках науки конституційного права України на основі системного підходу здійснено комплексне монографічне дослідження особливостей та закономірностей конституційного конфлікту як феномена і процесу політико-правової реальності сучасного державотворення в Україні та зумовлених цим актуальних теоретичних і практичних питань. У такий спосіб вирішено важливе наукове завдання — завдання розвитку цілісної концепції конституційного конфлікту на підставі синтезу всіх аспектів теоретичного бачення даної проблеми у конституційно-правовому вимірі.

Для юристів, політиків, наукових і практичних працівників, студентів та аспірантів, а також всіх, хто цікавиться питаннями теорії і практики сучасного конституціоналізму.

Рецензенти:

М. П. Орзіх, доктор юридичних наук, завідувач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії;

О. С. Орловський, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права і законотворчого процесу Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Рекомендовано до друку вченою радою
Одеської національної юридичної академії.
Протокол № 1 від 15 вересня 2007 г.

Зміст

Передмова	4
-----------------	---

Розділ 1

КОНСТИТУЦІЙНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ — ПІДСИСТЕМА НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

1.1. Конфлікт як об'єкт наукового дослідження	9
1.2. Конфліктність у конституційному праві — прояв соціальної активності суб'єктів конституційних правовідносин	26
1.3. Конституційна конфліктологія як наука про конституційний конфлікт	48

Розділ 2

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Конституційний конфлікт — політико-правова реалія	66
2.2. Класифікація конституційних конфліктів	81

Розділ 3

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНФЛІКТНИЙ ПРОЦЕС

3.1. Детермінація та динаміка конституційних конфліктів	138
3.2. Здійснення впливу на конституційний конфліктний процес	158
3.3. Основи конституційно-конфліктної діагностики	196

Висновки	213
----------------	-----

Бібліографія	218
--------------------	-----

Сучасний процес державотворення в Україні розвивається в умовах підвищеної соціальної напруги, притаманної, як правило, всім перехідним політичним системам. Відповідність Конституції України (переважною мірою) світовим стандартам конституціоналізму поєднується з явними проблемами в реалізації конституційних приписів. Суб'єкти конституційних правовідносин нерідко вступають у взаємодію, керуючись не нормами Конституції та законів України, а передусім власними інтересами і потребами і вже потім «підганяючи» конституційні установлення під власну поведінку. Необхідність політичних консультацій, переговорів, компромісу усвідомлюється лише у випадках, коли ситуація за своїм характером наближається до патової. Форми участі громадян у здійсненні публічної влади належним чином не розроблені та не втілені у державно-суспільну практику — громадяни фактично відсторонені від впливу на вирішення поточних державних справ, не мають суттєвих інструментів контролю за владою. Значний негативний вплив на конфліктний характер конституційних відносин справляє загальний низький рівень конституційно-правової культури. За твердженням Ю. Шемшученка та О. Ющика «політична боротьба визначає зміст сучасного політичного процесу в Україні, впливаючи на правову форму даного процесу, підпорядковуючи право і Конституцію потребам боротьби за владу. При цьому використання права і Конституції не обмежується їх прямим призначенням для упорядкування, стабілізації політичних процесів; право, Конституція стають предметом ідеологічного тиску на політичних опонентів»¹. Таким чином, як влучно на це вказують Л. Герасіна та

¹ Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, Конституція // Право України. — 2007. — № 8. — С. 7.

М. Панов, «цивілізовані механізми політичного регулювання й громадсько-політичного діалогу в країні лише формуються, а нові форми здійснення державної влади в той же час запроваджуються дуже непросто і супроводжуються численними конфліктними ситуаціями»². Саме тому конституційне право набуває нового сенсу — виступає не тільки механізмом унормування політичних відносин, а й їх об'єктом, а тому, в окремих випадках, — і конфліктогенним чинником. Виходячи з цього, конституційно-правова наука має сприяти перетворенню галузі конституційного права з системи норм, що здебільшого лише закріплює статуси суб'єктів конституційної взаємодії, на ефективний регулятор конституційно-правових відносин, і зокрема відносин протистояння, конфронтації. Це зумовлює необхідність конституювання явища конституційного конфлікту як феномена політико-правової дійсності та як процесу конфронтаційної взаємодії суб'єктів конституційних правовідносин.

Виникнення у сфері конституційно-правового регулювання протиріч, прогалин є неминучим з огляду на природний розвиток суспільних відносин. Але в Україні процес розв'язання конституційних конфліктів ускладнений деякими обставинами. По-перше, це незавершеність конституційно-правової реформи. Формування нормативно-правової бази для здійснення політичних, економічних та інших перетворень в українському суспільстві є далеким від завершення. У сфері конституційного регулювання існує багато прогалин та суперечностей, конституційні акти приймаються на основі політичних компромісів, а не на основі соціального консенсусу як це мало б бути. По-друге, високий рівень правового нігілізму та відповідно низький рівень правової культури дестабілізують вітчизняну політичну систему нехтуванням конституційними нормами, недотриманням політичних зобов'язань з боку суб'єктів конституційних правовідносин.

Таким чином, проблема вироблення механізмів здійснення впливу на конституційні конфлікти, шляхів запобігання їм, спо-

² Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х., 2003. — С. 114.

собів збільшення їх позитивного впливу на розвиток конституційного процесу та зменшення їх негативних наслідків є, безумовно, актуальною. Вирішення цієї проблеми є неможливим без теоретичного забезпечення та системного розгляду конституційних конфліктів в українському суспільстві. У вітчизняній конституційній науці проблема конституційних конфліктів отримала лише часткове висвітлення, хоча їх гострота та інтенсивність потребують нових комплексних підходів. При цьому вивчення різних конституційних конфліктів та легального механізму здійснення впливу на них є необхідним не стільки в аспекті конституційної реформи, скільки у контексті нових суспільних відносин, що складаються, їх конфронтаційних тенденцій.

Конституційне право, яке довгий час було сферою інтересів лише фахівців, стає об'єктом уваги всіх без виключення учасників політичного процесу. Визнання на конституційному рівні існування конституційних конфліктів потягне зростання питомої ваги процесуальних норм у текстах конституції та конституційного законодавства, що цілком відповідає світовим тенденціям конституціоналізму.

Отже, постійне зростання конфліктності конституційно-правових відносин, необхідність удосконалення конституційного законодавства у відповідності до світових стандартів конституціоналізму зумовлюють актуальність дослідження конституційних конфліктів в Україні. Саме тому комплексний аналіз існуючих в сучасній Україні конституційних конфліктів та конституційних конфліктів, що політично та юридично вичерпані, а також практичних результатів впливу, який здійснюється конституційним правом як фундаментальним нормативним інституційним регулятором на детермінацію та динаміку конституційних конфліктів, на мінімізацію їх негативних наслідків, має не тільки актуальне, але й концептуальне значення для теорії та практики українського конституціоналізму.

Історія сучасного державотворення багата на конфліктні прояви, але наука конституційного права дотепер оминала їхнє комплексне дослідження. У переважній більшості випадків конституційні конфлікти розглядаються в контексті і в рамках галузевих досліджень, обмежених окремою проблематикою.

Так, питання соціальної напруженості, політичної та правової активності, конституційної культури, взаємодії права та політики та інші суміжні теми досліджувалися Ю. Оборотовим, М. Орзіхом, В. Речицьким, О. Ющиком. Ґрунтовні дослідження конституційно-правових відносин та їх особливостей здійснені В. Лучиним, В. Погорілком. Окремі сфери взаємовідносин суб'єктів конституційного права досліджувалися А. Крусян, О. Орловським, Ю. Тихомировим та ін. Ґалузь юридичної конфліктології активно розвивається за активної участі І. Ващенко, В. Кривцової, В. Кудрявцева, В. Нерсисянца. Вагомий доробок у Ґалузі політичної конфліктології здійснили А. Глухова, Б. Краснов, В. Литвин, В. Овчинников, Є. Степанов тощо. Відомими вченими у сучасній загальній конфліктології є А. Анцупов, Є. Бабосов, І. Ворожейкін, А. Дмитрієв, А. Кібанов, А. Шипілов та ін.

Дослідження цих та багатьох інших вчених наблизили науку конституційного права до появи в її системі нового наукового напрямку — конституційної конфліктології, яка має на меті вивчення загальних закономірностей виникнення та розвитку конституційних конфліктів. Названа тематика ставала об'єктом дослідження таких науковців, як Л. Герасіна, А. Медушевський, М. Панов, Т. Пряхіна, Ю. Тодика. Зробивши вагомий внесок у розвиток нового напрямку в науці конституційного права, названі та інші автори заклали підвалини для дослідження, яке оптимально поєднує теоретичні та практичні характеристики конституційного конфлікту. Знання, одержані у загальній теорії держави та права, загальній та юридичній конфліктології, політології тощо використані як теоретична основа цього дослідження. Нормативну основу дослідження склали Конституція України, конституційне та поточне законодавство України, що регулює взаємодію між суб'єктами конституційно-правових відносин, практика Конституційного Суду України із цих питань. Емпіричну основу дослідження становлять матеріали правозастосовчої практики України.

Основною метою даної роботи є науково-теоретичне обґрунтування сутності, детермінації та динаміки конституційних конфліктів, а також розроблення пропозицій щодо здійснення впливу на них для зменшення їх негативних наслідків, а також консти-

тування на цій основі науки конституційної конфліктології як підсистеми конституційного права України. Досягнення мети дослідження передбачає формулювання та реалізацію в його рамках таких завдань: аналіз на основі системного й порівняльного підходів існуючих у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі поглядів щодо конфліктів у конституційно-правовій сфері; обґрунтування необхідності вивчення силами науки конституційного права явища конфліктності у конституційно-правовій сфері; визначення змісту і розкриття сутності поняття «конституційний конфлікт»; запропонування універсальної класифікації конституційних конфліктів; розкриття детермінантів конституційних конфліктів; аналіз закономірностей динаміки конституційних конфліктів; описання існуючого інструментарію здійснення регулюючого впливу на конституційний конфліктний процес; визначення правових та політичних можливостей існуючих в Україні державних та інших інституцій щодо запобігання і вирішення конституційних конфліктів; визначення змісту конституційно-конфліктної діагностики.

Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою проблеми — розгляд конституційних конфліктів як феномена та процесу в Україні: вперше в науці конституційного права України здійснено комплексне монографічне дослідження особливостей та закономірностей конституційних конфліктів як явища політико-правової реальності сучасного державотворення в Україні та зумовлених ними актуальних теоретичних і практичних питань. У такий спосіб вирішено важливе наукове завдання — розвиток цілісної концепції конституційного конфлікту на підставі теоретичного (предметного й методологічного) синтезу всіх аспектів теоретичного бачення даної проблеми у конституційно-правовому вимірі.

КОНСТИТУЦІЙНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ — ПІДСИСТЕМА НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

1.1. Конфлікт як об'єкт наукового дослідження

Конфлікти як явища суспільного життя, які виявляють суперечливі сторони соціальних зв'язків між людьми, природно супроводжували людство від початку його існування і з давніх часів перебували у колі зору мислителів у різних країнах. Накопичувалася велика кількість розрізнених знань про конфлікт. З другої чверті XIX ст. переважно емпіричне сприйняття конфліктів змінилося науковим підходом до них. Саме з того часу з'являються цілісні концепції конфлікту, які знаходяться в основі сучасного розвитку конфліктології як науки. Зміна одних теорій іншими забезпечувала постійне концептуальне оновлення конфліктології.

Теорія конфлікту протягом тривалого часу не могла позбавитися визначального впливу соціології та розвивалася в її рамках, підкоряючись панівним у ній течіям. Так, конфліктологія зазнала впливу соціал-дарвіністських вчень (Г. Спенсер, Л. Гумплович), функціональної теорії конфлікту (Г. Зіммель), структурного функціоналізму (Т. Парсонс). Ці теорії склалися в рамках суспільствознавчих концепцій та розглядали явище конфлікту лише як структурний елемент, надаючи йому тієї чи іншої оцінки. Здебільшого ці теорії не були підтверджені соціальною практикою і відкинуті від загального сприйняття, але не можна зменшувати їхню роль у формуванні сучасних концепцій конфлікту. Ці соціально-політичні концепції суспільного розвитку підтверджують теоретичний інтерес до проблематики конфлікту. Основними ідеями, що знайшли своє відображення у цих концепціях, стали:

1) конфлікт є нормальним соціальним явищем, оскільки природі самої людини, а також суспільства властиві біологічні, соціальні, психологічні чинники, що за певних умов породжують конфлікти;

2) конфлікти виконують ряд позитивних функцій у процесі суспільного розвитку, забезпечуючи загальний прогресивний рух суспільного життя, сприяючи збереженню єдності соціальних утворень тощо;

3) конфліктний стан суспільного розвитку і тип соціальної структури, яка породжує цей стан, є взаємопов'язаними;

4) протилежність між керівною меншістю і керованою більшістю є незворотним та вічним явищем, що викликає різні соціальні конфлікти³.

Ці постулати стали фундаментом для розбудови сучасних концепцій конфлікту, які відрізняє їхня спрямованість на вивчення конфлікту безпосередньо, а не в рамках якихось інших досліджень. Вони розглядають конфлікт, використовуючи при цьому системний підхід, а не зосереджуючись на поглядах на нього з позицій якоїсь однієї наукової дисципліни. Сучасні конфліктологічні концепції намагаються охопити широке коло питань. «Це — визначення самого поняття конфлікту, розкриття природи конфлікту як особливого суспільного явища, причин і умов виникнення конфлікту і конфліктних ситуацій, можливостей їх прогнозування і вирішення»⁴. Крім того, до аналізу залучаються структура конфлікту як певної системи, його суб'єктний склад, а також визначення його ролі та функцій і вирішення питань щодо класифікації конфліктів.

Концепція позитивно-функціонального конфлікту, запропонована американським вченим Левісом Козером⁵, побудована, з одного боку, на критиці функціонального теоретизування Г. Зімме-

³ *Ващенко І. В.* Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ: Монографія. — Х, 2002. — С. 30–31.

⁴ *Краснов Б. И.* Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. — 1992. — № 6. — С. 14.

⁵ *Coser L.* The Studies of Social Conflict. — N.Y., 1956; *Coser L.* Continuities in the Studies of Social Conflict. — N.Y., 1967.

ля з обвинуваченням останнього в надмірній абстрактності, а з іншого — на критиці теорій, що не приділяли належної уваги позитивним функціям конфлікту. Л. Козер стверджував, що не має і не може бути соціальних груп без конфліктних взаємин.

Саме поняття «соціальний конфлікт» Л. Козер визначав як «боротьбу за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, боротьбу, в якій цілями супротивників є нейтралізація, нанесення шкоди або знищення супротивника»⁶. Л. Козер вважав, що вони відіграють визначальну роль у розрядці соціального напруження, вирішенні колізій і суперечностей між людьми та соціальними групами. Він також наголошував на спроможності зовнішніх конфліктів позитивно впливати на внутрішню консолідацію груп.

Концепція конфліктної моделі суспільства, сформульована і розвинена Ральфом Дарендорфом, не просто вбачає в конфліктах певну сферу людської життєдіяльності (як Л. Козер вбачає у них боротьбу за статус, владу, ресурси), а наполягає на тому, що «груповий (класовий) конфлікт є загальним феноменом людського суспільства»⁷, оскільки наявність класів в індустріальному суспільстві є причиною виникнення відносин панування — підкорення, які призводять не тільки до протилежності інтересів, а й до усвідомлення такої протилежності представниками різних класів. Доводячи ідею повсюдності соціального конфлікту, Р. Дарендорф у своїй концепції конфліктної моделі суспільства спирається на факти постійних змін у суспільстві, що й стають первісною передумовою виникнення конфліктів. Іншу передумову він вбачає в обов'язковій наявності відносин залежності у соціальних системах.

Відповідно до концепції американського соціолога Кеннета Боулдинга, який на початку 60-х рр. минулого століття зробив спробу створити універсальне вчення про конфлікт — «загальну теорію конфлікту», яке претендує на універсальне застосування і викладене у книзі «Конфлікт і захист: Загальна теорія»⁸, конфлікт — це загальна категорія, притаманна живому і неживому

⁶ *Coser L. The Studies of Social Conflict. — N.Y., 1956; Coser L. Continuities in the Studies of Social Conflict. — N.Y., 1967. — P. 8.*

⁷ *Dahrendorf R. The Modern Social Conflict. — London, 1988. — P. 13.*

⁸ *Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory. — N.Y., 1963.*

світові, яка виступає базовим поняттям для аналізу процесів соціального, фізичного, хімічного та біологічного середовища. Всі конфлікти мають загальні функції, властивості і тенденції виникнення, протікання та вирішення, і їхнє вивчення може подати феномен конфлікту у будь-якому його специфічному прояві. Тому, за висновками К. Боулдинга, знання «загальної теорії конфлікту» дозволить суспільним силам контролювати конфлікти, керувати ними, прогнозувати їхні наслідки.

К. Боулдинг розглядає конфлікт як знакову символічну поведінку, властиву культурному середовищу. З огляду на це головні механізми взаємодії конфліктуючих сторін полягають у здібності осіб сприймати символіку поведінки і відповідно інтерпретувати її. Символи стають джерелом сутичок, якщо їхній зміст не визначено або вони мають декілька змістовних пояснень. Наприклад, різні тлумачення норм права породжують юридичну колізію, яка як вихідна суперечність з певною ймовірністю призводить до юридичного (у цьому випадку) конфлікту⁹.

Л. Козер наполягав на позитивних функціях конфліктів, які дозволяють зберігати чи відновлювати інтеграцію системи та її здатність прилаштовуватися до мінливих умов. Але водночас у цілому він визнавав спроможність конфліктів за певних умов призводити соціальні системи до руйнації та дезінтеграції. Він доводив, що будь-яке суспільство не тільки потенційно містить можливість конфліктів, але й спроможне здійснювати себе через баланс конфліктів, які встановлюють принципи соціальної взаємодії між групами та індивідами.

У побудованій Р. Дарендорфом «конфліктній моделі суспільства» конфлікт також виступає як невід'ємний компонент суспільного організму¹⁰. Він вважає конфлікт перманентним станом суспільства: «не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і ненормальним. Привід до підозр виникає тоді, коли виявляється суспільство або організація, в яких відсутні прояви

⁹ Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — Х., 2002. — С. 31.

¹⁰ *Бабосов Е. М.* Конфликтология: Учеб. пособ. — 2-е изд., стереотип. — Минск, 2001. — С. 27.

конфлікту»¹¹. Автор стверджує, що тільки з огляду на те, що суспільне життя у всіх своїх сферах супроводжується конфліктами, є можливими розвиток і змінюваність суспільства. Більше того, за Р. Дарендорфом, конфлікт у будь-якій соціальній системі стає джерелом її розвитку й удосконалення. В людських суспільствах не існує сталості, оскільки в них немає нічого постійного. На його думку, суспільства розрізняються не за наявністю чи відсутністю конфліктів, а за різним ставленням до них з боку влади. У демократичному суспільстві раціональні методи регулювання роблять конфлікти невибухонебезпечними. Він писав, що «той, хто вміє вправлятися з конфліктами шляхом їх визнання і регулювання, той бере під свій контроль ритм історії. Той, хто втрачає таку можливість, дістає цей ритм собі у супротивники»¹². Р. Дарендорф виступав проти подолання конфліктів насильницькими методами. Він наголошував на тому, що усі суспільства безперервно породжують антагонізми, які виникають не випадково і не можуть бути свавільно ліквідовані. «Вибуховий характер соціальних ролей, оснащених суперечливими очікуваннями, несумісність значимих норм, регіональні та конфесійні відмінності, система соціальної нерівності, яку ми називаємо розшаруванням, а також універсальні бар'єри між тими, хто панує, та пригнобленими утворюють соціальні структурні елементи, які з необхідністю призводять до конфліктів»¹³.

За К. Боулдингом, конфлікт також є невід'ємним від суспільного життя, що зумовлюється конфліктною природою самої людини. К. Боулдинг визначає конфлікт як ситуацію, в якій сторони усвідомлюють несумісність своїх позицій і кожна із сторін намагається зайняти позицію, протилежну позиції іншої сторони. У той же час конфлікти є таким видом соціальної взаємодії, коли сторони усвідомлюють не тільки своє протистояння, але й своє ставлення до нього. Вони свідомо організуються, розробляючи страте-

¹¹ *Dahrendorf R. Out of Utopia. Essays in the Theory of Society.* — London, 1970. — P. 127.

¹² *Брацлавська В. Я.* Соціальні конфлікти в суспільстві // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. — 2003. — № 1. — С. 34.

¹³ *Дарендорф Р.* Тропы из утопии. — М., 2002. — С. 371–372.

гію і тактику боротьби. Але все це не виключає того, що конфлікти можна і необхідно долати або суттєво обмежувати¹⁴. За Л. Козером, конфлікт сприяє соціалізації індивідів і утворенню соціальних груп, встановленню і підтриманню відносно стабільної структури внутрішньогрупових і міжгрупових відносин, створенню і збереженню балансу сил, сигналізуванню про існуючі проблеми. Крім того, конфлікт стимулює соціальні зміни, сприяє інноваціям і появі нових суспільних порядків, норм і відносин.

Стабільність всього суспільства, на думку Л. Козера, залежить від кількості існуючих у ньому конфліктних відносин і типу зв'язку між ними. Чим більше різних конфліктів перетинається у суспільстві, тим більш складним є його поділ на групи, тим складніше поділити членів суспільства на два табори. Отже, чим більше незалежних один від одного конфліктів, тим краще для єдності суспільства. «Суспільство, яке опановане дюжиною конфронтацій по лініях, спрямованих у різні напрямки, має менше шансів бути розірваним насиллям або розпастися на шматки, ніж суспільство, що має розкол по єдиній лінії. Оскільки кожна нова розбіжність сприяє звуженню небезпечних тріщин, можна сказати, що суспільство постійно зливається воедино його внутрішніми конфліктами»¹⁵.

Р. Дарендорф також наполягає на необхідності спрямованості суспільного розвитку на досягнення певного балансу конфліктів. Він зазначає, що громадянське суспільство, не зрівнюючи індивідів, надає їм рівні права і життєві шанси. Проте вони не розподілені рівномірно у кожному суспільстві, тому саме ці життєві шанси стають об'єктом конфлікту. Це призводить до такого явища, як індивідуалізація конфліктів у суспільстві, коли люди входять у конфлікт за збільшення життєвих шансів не в інтеграції з представниками своєї соціальної групи, а як окремі індивіди. У кожному суспільстві, за Р. Дарендорфом, існують «осьові лінії» соціальних конфліктів, навколо яких вони переважно концентруються. Всі конфлікти так чи інакше виникають на базі поділу

¹⁴ Краснов В. И. Вказ. стаття. — С. 17.

¹⁵ Coser L. The Studies of Social Conflict. — N.Y., 1956.; Coser L. Continuities in the Studies of Social Conflict. — N.Y., 1967. — P. 76.

влади через те, що одна група чи клас чинять опір тиску або пануванню іншої соціальної сили. Соціальну організацію, в якій постійно точиться боротьба за владу (суспільство, соціальна група, організація), Р. Дарендорф називає «імперативно координованою організацією». В імперативно координованих організаціях конфліктна взаємодія регулюється загальноприйнятими нормами. Тому конфлікт піддається свідомому керівництву за умови знання законів його розвитку і функціонування. Оскільки конфлікт є зворотною стороною будь-якої інтеграції, він є настільки ж неминучим у суспільстві, як і інтеграція соціальних інститутів¹⁶.

Л. Козер вважає, що суспільства з гнучкою структурою, тобто демократичні суспільства, отримують від конфліктів певну користь, оскільки толерантне ставлення до них, плюралізм конфліктних ситуацій дозволяють соціальній системі використовувати конфлікт як засіб самовдосконалення¹⁷. Фактично лейтмотивом концептуальних зусиль Л. Козера «залишається намагання створити таку динамічну картину соціуму, в якій конфлікт сприяє інституціоналізації, інтеграції й адаптивності соціальної системи до мінливих умов її існування і функціонування»¹⁸. У конфліктних ситуаціях Л. Козер відводить особливу роль ідеології, що виступає головним елементом внутрішньогрупового об'єднання, яка може підняти зіткнення особистих або групових інтересів до рангу боротьби за принципи та вічні істини¹⁹. У разі удаваного конфлікту ідеологія має пояснити наявність зовнішнього або внутрішнього ворогів.

Вадою концепції позитивно-функціонального конфлікту є істотна абсолютизація позитивних наслідків даного феномена в процесі розвитку і саморегулювання суспільства. В умовах конфлікту виникають тенденції як до об'єднання, так і до дезінтеграції, оскільки групи, як правило, мають складну ієрархічну структуру, що складається із значної кількості підгруп, які перебувають у сто-

¹⁶ Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. — С. 29.

¹⁷ Брацлавська В. Я. Вказ. стаття. — С. 33.

¹⁸ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 25.

¹⁹ Танчер В. В. Льюис Козер: функциональность конфликта и польза несогласия в науке // Современная американская социология. — М., 1994. — С. 266–273.

сунках і співробітництва, і конфронтації. Результат такого протистояння залежить від багатьох чинників, подання яких у вигляді якоїсь єдиної формули означало б неприпустиму схематизацію.

Центральним елементом конфліктної моделі суспільства є встановлення жорсткої взаємозалежності між «конфліктом» і «системою», які не існують окремо. Це наближає Р. Дарендорфа до марксової концепції соціального конфлікту (класової боротьби — за К. Марксом) як рушійної сили історії, але із суттєвим застереженням: якщо К. Маркс вважав соціальний конфлікт зіткненням між правлячою меншістю і пригнобленою більшістю, то Р. Дарендорф виходить з реалій кінця ХХ ст., коли більшість досягла певного соціального добробуту. Вона егоїстично прагне зберегти існуючу систему і пропорції розподілу суспільних благ, ігнорує домагання інших отримати такий самий статус, а отже — заперечує громадянські права цих інших, що й призводить до конфлікту. Тому Р. Дарендорф у своїй праці «Соціальний конфлікт» (Лондон, 1988 р.) наголошує, що видання спочатку мало робочу назву «Громадянські права, життєві можливості і свобода». Цим він підкреслив свою зосередженість саме на тих проблемах, від яких залежить успішне розв'язання конфліктів²⁰.

Розглянуті концепції конфлікту свідчать про те, що зарубіжні соціологи і політологи досягли високих результатів у виробленні категоріального апарату дослідження конфлікту. Такі аспекти соціального конфлікту, як причини та умови його виникнення, хід розвитку, методи розв'язання і наслідки, представлені у працях багатьох дослідників у вигляді чітких, схематизованих моделей, головна цінність яких полягає в тому, що їх застосування до опису чи дослідження конкретної реальності вимагає урахування всього комплексу чинників, що значною мірою запобігає суб'єктивній оцінці, довільному підбору фактів і доказів.

Вітчизняна конфліктологічна думка відстає від надбань західної теорії. І це стосується не тільки України, а всього пострадянського простору, де довгі часи неподільно панувала марксистська доктрина. Відомо, що проблема соціального конфлікту глибоко ана-

²⁰ Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 77–78.

лізувалася у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Цей факт став підставою для західних науковців зарахувати марксистську концепцію суспільного розвитку до числа «конфліктних теорій». Із цим навряд чи можна погодитися, оскільки такий підхід перетворює цілісну світоглядну концепцію на спеціалізовану теорію. Водночас необхідно зазначити, що у марксизмі проблема конфлікту отримала звужене тлумачення, бо конфлікт розглядався у ній як зіткнення між антагоністичними класами. «У контексті Марксової теорії класовий конфлікт постає як вища стадія загострення та розв'язання антагоністичних суперечностей. Розв'язання самого конфлікту, за Марксом, можливе тільки як насильницька революція»²¹. Такий висновок контрастує з розглянутими вище сучасними концепціями, але, однак, не можна заперечувати вплив досліджень К. Маркса на новітні соціальні дослідження.

Протягом десятиліть тема соціальних конфліктів у радянському суспільстві для дослідження була закритою. Ще у 1986 р. можна було стверджувати, що «соціалізму за самою його природою є чужими соціальні конфлікти»²². Згодом тематика конфлікту виявила себе у дослідженнях явища бюрократизму. Розвиток подій наприкінці 80-х рр. в СРСР спричинив появу перших конфліктологічних досліджень «західного типу», коли глибокі політичні й соціальні проблеми стали основою для розвитку конфліктології на теренах СНД, яка розвивається як на загальнотеоретичному рівні (А. Анцупов, А. Шипілов, Є. Бабосов), так і на рівні галузевих досліджень: військова конфліктологія (С. Богданов), політична конфліктологія (В. Авксентьев, Ю. Запрудський, Д. Фурман, Є. Степанов), юридична конфліктологія (В. Кудрявцев, Л. Герасіна, М. Панов), психологія конфлікту (Н. Грішина, Г. Ложкін) та ін. На шляху розвитку конфліктологічної концепції в рамках конституційного права важливо враховувати накопичений досвід.

²¹ *Майструк Н.* Дослідження соціальних конфліктів у німецькій соціології: класичні та сучасні орієнтири // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 154.

²² *Нечипоренко Л. А.* Марксизм-ленинизм о социальных конфликтах и критика буржуазных интерпретаций: Автореф. дис... д-ра филос. наук / МГУ. — М., 1986.

Багатоаспектність розгляду явища конфлікту, коли від спеціальних отримуються загальні висновки і серед загальних тенденцій виокремлюються спеціальні особливості, дозволяє підходити до дослідження системно. Насправді, системні дослідження «виникають там, де немає зрілої, повної теорії, що стосується досліджуваної ситуації, та й саме завдання виокремлення досліджуваної ситуації не видається тривіальним; де цілі дослідження є надто загальними, розпливчастими, недостатньо конкретними і де не тільки не зрозуміло, як краще зробити те, що ми збираємось зробити, а й взагалі невідомо, як це зробити»²³. Таке визначення доречне щодо ситуації вивчення конфліктів. Головне у системному підході — можливість вести дослідження на стиках наукових дисциплін, що дозволяє адекватно описувати внутрішні і зовнішні зв'язки складних соціальних систем. «Він, не порушуючи цілісності предмета у науковому дослідженні, дає можливість охопити не тільки основні, а й усі супровідні явища, що своєю чергою допомагає проаналізувати у сукупності увесь комплексний процес виникнення та розвитку відповідного явища, встановити його основні зв'язки, зони впливу тощо»²⁴.

«Незважаючи на поважну історію вивчення питання, загально-вживаного визначення поняття «конфлікт» не склалося і, напевне, не могло скластися — занадто різномірні явища підпадають під цю категорію»²⁵. Для вироблення системного, всеохоплюючого визначення категорії «конфлікт» слід, передусім, виходити з того, що це явище соціальне. У вузькому розумінні соціальний конфлікт — конфлікт з приводу засобів життєзабезпечення: рівня заробітної плати, використання професійного й інтелектуального потенціалу, рівня цін на різні блага, з приводу реального доступу до цих благ та

²³ Гвишиани Д. М. Диалектико-материалистические основания системных исследований // Диалектика и системный анализ / Под ред. Д. М. Гвишиани — М., 1986. — С. 7–8.

²⁴ Ганьба Б. Місце і роль категорій системного підходу в державно-правових дослідженнях // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 59–65.

²⁵ Гурков И. Б. Проблемы теории конфликта в современной научной литературе (аналитический обзор) // Известия АН СССР. Сер. экономическая. — 1991. — № 1. — С. 131.

інших ресурсів. Саме соціальний конфлікт в широкому розумінні є об'єктом вивчення багатьма науками (по суті, соціальними науками): соціологією, політологією, історією, юриспруденцією тощо. І всі види конфліктів (політичний, юридичний, економічний) є лише підвидами соціального конфлікту в широкому розумінні цього поняття. Навіть психологія, що вивчає конфлікти всередині людської особистості, не може не зіставляти їх з оточуючим соціальним середовищем, в якому існує соціальна істота — людина.

Категорія конфлікту визначається через властивості та ознаки, притаманні йому як соціальному явищу, що являють собою склад конфлікту, який, у свою чергу, становлять: предмет і об'єкт конфлікту, суб'єкти конфлікту та зміст конфлікту. Ці складові характеристики конфлікту не можуть розглядатися окремо, оскільки аналіз кожної із цих складових вимагає звернень до інших. Тому навіть на теоретичному рівні поділяти їх недоцільно, а слід уявляти у вигляді певної теоретичної системи щільно взаємопов'язаних характеристик, через які визначаються ознаки конфлікту.

Соціальний конфлікт зумовлений існуванням і сплетінням багатьох суперечностей у політичному, правовому, економічному, духовному житті суспільства. Тобто суперечності лежать в основі конфлікту як специфічного соціального феномена, складаючи об'єктно-реальне підґрунтя його виникнення. Але суперечності не збігаються з конфліктами за суттю, не вичерпують їх за змістом і формами прояву. Суперечності існують об'єктивно і можуть існувати, не детермінуючи конфлікту, допоки суб'єкти не усвідомлять наявне протиріччя. Тому «конфлікт є у своєму реальному функціонуванні у суспільстві усвідомленою відмінністю, суперечністю ... суб'єктних сторін конфліктної взаємодії»²⁶.

Об'єктом конфлікту може стати практично будь-який предмет, процес або явище навколишньої природної або соціальної дійсності — авторитет, влада, престиж, водні або земельні ресурси, власність, будь-які інші матеріальні та духовні цінності. Як правило, до конфлікту призводить їхній дефіцит. Предметом конфлікту є дії суб'єктів навколо зазначеного об'єкта, тобто це певна проблема, яка становить фактичні відносини конфлікту.

²⁶ *Бабосов Е. М.* Вказ. праця. — С. 44.

Суб'єктами конфлікту завжди є люди та їхні спільноти — сім'я, трудовий колектив, група за інтересами, за місцем проживання, державний орган, нація тощо. Для суб'єкта тут є важливим переслідування ним інтересів, потреб або цілей, протилежних інтересам, потребам і цілям іншого суб'єкта. Крім того, беручи до уваги те, що суб'єктами конфлікту завжди є люди, слід пам'ятати про вплив психологічних чинників на поведінку суб'єктів. Основним із них є емоції, якими супроводжується конфлікт. «Якщо суб'єкти конфлікту протидіють, але не переживають при цьому негативних емоцій (наприклад, у процесі дискусії, спортивного змагання), або, навпаки, переживають негативні емоції, але зовнішньо не проявляють їх, не протидіють один одному, то такі ситуації є передконфліктними»²⁷. Суб'єктивна детермінація конфлікту існує паралельно з його детермінацією об'єктивними умовами: суб'єкти конфлікту прагнуть досягнення несумісних цілей, блокуючи у такий спосіб досягнення цілей один одним. Це означає, що досягнення однією стороною конфлікту своєї цілі призведе до поразки іншої сторони.

Поряд з конфліктом існують подібні категорії, які застосовуються у характеристиках конфлікту, доповнюють або навіть деякою мірою становлять його сутність, але не збігаються з ним за змістом.

Насамперед це стосується філософської категорії «суперечність». Розмежування понять «суперечність» і «конфлікт» не заперечує існування між ними тісної спорідненості, яка виражається в тому, що перше з них позначає статичний, а друге — динамічний аспект явища. Тобто суперечність — це ще не конфлікт, це свого роду «мінлива рівновага протилежностей», вона тільки потенційно містить можливість переходу до конфліктного стану²⁸. Але факт наявності будь-якої форми суперечності є фундаментальною ознакою конфлікту²⁹. «Розуміння конфлікту як об'єкт-

²⁷ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: Учеб. для вузов. — М., 2002. — С. 81.

²⁸ Желтухин А. И. Социологическая концепция конфликта // СОЦИС. — 1994. — № 4. — С. 142.

²⁹ Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования) / Под ред. Е. И. Степанова. — М., 1999. — С. 32.

суб'єктних відносин впливає з того, — як вірно підкреслює Є. Бабосов, — що він являє собою продовження, відображення і втілення у поведінці людей цілком об'єктивних, не залежних від волі конфліктуючих сторін суперечностей»³⁰. М. Руткевич пропонує для розуміння суперечності як постійно діючих глибинних відносин і конфлікту як їх гострого вираження у вигляді прямого зіткнення протилежних сил включити до розгляду опосередковану ланку, якою є конфліктна ситуація. Остання характеризується зростанням напруження між протилежними силами и може бути поступово пом'якшена, якщо сторони (або одна з них) підуть на поступки, якщо вживатиметься ефективних заходів щодо вирішення назріваючого конфлікту. У протилежному випадку конфліктна ситуація може перерости в масштабний конфлікт із застосуванням насилля³¹.

Подібним до конфлікту поняттям є поняття проблеми. Це взаємопов'язані, але різнорівневі категорії. Проблема не обов'язково зумовлює конфлікт, а конфлікт не обов'язково впливає з проблеми, це лише один із проявів проблеми. В латентному стані проблема містить різні схеми як її врегулювання, так і переростання в конфлікт³². Водночас, проблема може виступати предметом конфлікту.

Дуже близьким за змістом до конфлікту є поняття колізії, що є причиною виникнення багатьох конфліктів (особливо юридичних) і являє собою суперечності між існуючим правопорядком і намірами та діями щодо його зміни (широка трактовка) або суперечності між нормами права або/та моралі (вузька трактовка).

Спір, маючи загальні риси з конфліктом, також не повністю збігається з ним. Це спосіб виявлення думок, точок зору до вирішення питань, які здаються недостатньо зрозумілими, обґрунтованими і тому викликають розбіжності. Мета спору — пошук істини і досягнення згоди або, у крайньому випадку, зменшення роз-

³⁰ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 45.

³¹ Руткевич М. Н. Социальный конфликт: философское измерение // Вестник Российской академии наук. — 1994. — Т. 64, № 6. — С. 484.

³² Золян С. Т. Проблема и конфликт (опыт логико-семантического анализа) // ПОЛИС. — 1996. — № 4. — С. 97.

біжностей у позиціях його учасників³³. У спорі завжди сторони апелюють до третьої особи, на яку покладають повноваження вирішення конфлікту. Тобто спір виступає формою прояву та способом вирішення існуючих конфліктів.

Конкуренція — термін, який позначає змагання, а не протиборство (на відміну від конфлікту) суб'єктів. Тут суб'єкти просто намагаються випередити один одного, бути кращими за інших. При конкуренції немає намагання нав'язати свою волю супротивнику, змінити його поведінку або навіть взагалі усунути його, як це має місце при конфлікті. Конкурентні відносини можуть перерости у відкриту конфронтацію, що за своїм змістом є найближчою конфліктові. Конфронтація являє собою передконфліктний стан суб'єктів, коли сторони уже відкрито протидіють одна одній. Конфлікт є апогеем конфронтації, її кульмінаційним моментом — тому в часі конфронтація є тривалішою за конфлікт.

Накопичення різного роду суперечностей, які усвідомлені суб'єктами суспільних відносин, відкритої різнопланової конфронтації різнорівневих суспільних груп, ворожнеча і соціальна нетерпимість свідчать про те, що суспільство охопила криза. Вона є складною формою конфлікту, за якої прості конфлікти є її органічними елементами та своєю сукупністю складають її. Поступове розв'язання конфліктів знімає соціальне напруження і стимулює подолання кризових явищ.

Таким чином, розглянувши складові характеристики конфлікту і зіставивши його з подібними категоріями, можна перейти до його визначення. Найчастіше конфлікт визначається через поняття протиріччя (суперечності) чи поняття боротьби (протиборства). Типовою серед таких визначень є трактовка поняття конфлікту, запропонована Л. Герасіною і М. Пановим, які визначають його як «прояв загострення об'єктивних і суб'єктивних суперечностей, який відображується у протиборстві їх носіїв, тобто сторін»³⁴. Така позиція потребує деяких уточнень. По-перше, суперечність як така не передбачає активних дій учасників, залишає

³³ Рузавин Г. И. Спор // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 2001. — С. 536.

³⁴ Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. — С. 32.

поза увагою мотиви їхньої поведінки, їхні інтереси, потреби, цілі. По-друге, «визначення конфлікту через суперечність... є занадто абстрактним, ставить більше проблем, ніж допомагає вирішити, і тому є малопродуктивним для пояснення конкретних конфліктів...»³⁵. По-третє, розуміння конфлікту як протиборства протирічить сучасному тлумаченню явища конфлікту як норми суспільного життя, бо не можуть бути нормою життя такі прояви боротьби, як агресія, насилля тощо, боротьба як така не передбачає свого завершення шляхом досягнення компромісу або консенсусу. Потребує значних уточнень визначення конфлікту через поняття зіткнення, яке є найбільш поширеним у науковій літературі. Так, у першому та поки єдиному Словнику термінів з правової конфліктології, виданому харківськими вченими Л. Герасіною та М. Пановим, конфлікт визначається як «зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів опонентів або суб'єктів соціальної взаємодії; сприймана несумісність дій або цілей»³⁶. На думку В. Казакова, «такий підхід спрощує розуміння сутності конфлікту, особливо сучасного, схематизує його концепцію, перешкоджає його адекватному сприйняттю»³⁷. Поняття «зіткнення» має смисл одномоментного акту, що не дозволяє розглядати конфлікт як певний соціальний процес, який може складатися з деякої множини зіткнень.

Конфліктом є тип соціальних відносин, тому більш точним для визначення конфлікту вбачається поняття взаємодії. Конфлікт є низкою послідовних дій, що здійснюються учасниками та являють собою їх взаємодію. Враховуючи це твердження, В. Казаков пропонує таке визначення соціального конфлікту: «...це тип взаємодії соціальних суб'єктів, що різняться між собою, в процесі якого вони, по-перше, зустрічають труднощі (перепони) для задоволення своїх потреб і реалізації інтересів через обмеженість загальних ресурсів, що спонукає акторів до активної дії, та, по-друге, досяга-

³⁵ Казаков В. Социальный конфликт: проблема определения // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 159.

³⁶ Словник термінів з правової конфліктології / За ред. М. Панова, Ю. Битяка, Л. Герасіної. — Х., 2006. — С. 79.

³⁷ Казаков В. Вказ. стаття. — С. 160.

ють певного ступеня узгодженості і співробітництва (кооперації) щодо спільного опанування цих ресурсів, що призводить до зміни соціальної системи в тій чи іншій формі (революції, реформи, модернізації, трансформації тощо)»³⁸. Таке визначення включає всі найважливіші ознаки сучасного конфлікту як сукупності дій щодо подолання труднощів, які виникають у процесі взаємодії суб'єктів і викликані суперечностями між цими суб'єктами. Отже, у цьому контексті можна виділити такі притаманні будь-якому конфліктові ознаки сучасного соціального конфлікту: активна матеріально-практична взаємодія; соціальні суб'єкти, що різняться між собою і усвідомлюють наявність суперечності між собою; існування труднощів для задоволення потреб, реалізації інтересів і цілей.

Відповідно до сфери виникнення і протікання конфліктів соціальні конфлікти можна класифікувати на політичні, економічні та юридичні.

Політичний конфлікт як форма політичних відносин характеризується відкритим зіставленням політичних інтересів і зіткненням протидіючих соціально-політичних сил, дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади, домінування, впливу, авторитету³⁹. До числа політичних можна віднести будь-які конфлікти за участю політичних акторів або з політичним звучанням⁴⁰. Політичні конфлікти виникають в ситуаціях, коли існують різні інтереси, протистояння і боротьба соціальних, етнічних, конфесіональних та інших інтересів груп, прошарків та спільностей людей у процесі набуття, розподілу влади або боротьби за цю владу і оволодіння владними ресурсами. Тому суто політичні конфлікти у «чистому» вигляді є досить рідким явищем. Так само є рідкими суто економічні та суто юридичні конфлікти. Завжди важливо, даючи характеристику тому чи іншому соціальному конфліктові, аналізувати, як всередині нього одні види конфліктів співвідносяться з іншими.

³⁸ Казаков В. Вказ. стаття. — С. 160.

³⁹ Політологія / За ред. І. С. Дзюбо, К. М. Левіковського. — К., 1998. — С. 259.

⁴⁰ Петров Н. Политические конфликты в регионах // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России. — М., 1997. — С. 75.

Економічні конфлікти виникають з приводу відносин власності і розподілу матеріальних ресурсів. Самі економічні відносини можуть стати об'єктом політичного конфлікту, коли, наприклад, обираються напрямки пріоритетної економічної політики.

Зважаючи на те, що це дослідження присвячене одному з видів юридичного конфлікту, особливу увагу слід звернути на конфлікт юридичний. Правовим відносинам конфліктність притаманна не меншою мірою, ніж політичним та економічним, що зумовлено генетично-конфліктною природою більшості юридичних фактів. Примирювальна теорія походження права (Е. Аннерс, Г. Берман) навіть дає підстави говорити про конфліктне призначення права⁴¹.

Маючи певні особливості, юридичний конфлікт відтворює всі головні риси й ознаки конфлікту соціального, оскільки конфлікт — це такий вид соціальної взаємодії, що зберігає свої типові риси незалежно від форм прояву. Юридичний конфлікт у його «чистому» вигляді можна уявити як протиборство суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм⁴². Доповнюючи це визначення, слід зауважити, що юридичним конфліктом також є протиборство у сфері правотворчості. Таке визначення юридичного конфлікту дається вченими, які вважають, що конфлікту, аби він мав право називатися юридичним, потрібно мати юридичну характеристику всіх його елементів (мотивація, учасники, об'єкти тощо).

Вчені, які дотримуються точки зору, що для того, щоб конфлікт в цілому був визнаний юридичним, йому достатньо аби правовими ознаками характеризувався хоча б один його елемент, дають дещо інше визначення цього поняття. За їхнім твердженням, «юридичним конфліктом слід визнати будь-який конфлікт, в якому спір так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами) і, відповідно, суб'єкти або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а конфлікт тягне юридичні наслідки»⁴³.

⁴¹ *Оборотов Ю. Н.* Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменац. справ. — О., 2005. — С. 8–9.

⁴² *Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.* — С. 150.

⁴³ *Дмитриев А. В.* Конфликтология: Учеб. пособ. — М., 2003. — С. 39.

Підтримуючи таку точку зору, можна ще раз з більшою впевненістю стверджувати, що політичних, економічних, юридичних конфліктів у «чистому» вигляді майже не існує. Так, з першого погляду суто економічний конфлікт з приводу відносин власності завжди є юридичним конфліктом, адже власність — досить широко регламентований правовий інститут. Якщо питання власності у конкретному конфлікті зачіпає державні інтереси, цей конфлікт може стати політичним (наприклад, рішення уряду щодо перегляду результатів приватизації важливого державного об'єкта).

Отже, вирізнення окремих видів конфлікту має своєю метою не створення окремих конфліктологічних концепцій, що не пов'язані одна з одною, а має на меті більш глибоке осмислення цієї категорії та системне вивчення природи і закономірностей конфлікту в його специфічних проявах.

Таким чином, сама історія дослідження явища конфлікту, аналіз сучасних конфліктологічних концепцій, а також зіставлення різних видів соціального конфлікту дають підстави для виокремлення для більш детального вивчення видів конфліктів, що мають місце в особливих сферах суспільного буття. Однією з таких сфер є система конституційно-правових відносин.

1.2. Конфліктність у конституційному праві — прояв соціальної активності суб'єктів конституційних правовідносин

Теоретичний аналіз конституційно-правових відносин починається з усвідомлення того, що цьому виду правовідносин належить визначальне місце у системі соціально-правової взаємодії, що існує в державі. Таке становище обумовлюється їхньою специфікою: вони є проявом соціального буття Конституції, становлячи її дієво-практичну основу та забезпечуючи зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами шляхом своєрідного опосередкування конституційної практики⁴⁴.

⁴⁴ *Тодыка Ю. Н.* Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособ. — Х., 1998. — С. 71.

Конституційно-правові відносини виникають у певних сферах суспільного життя, які становлять предмет конституційного права. Їх особливості вбачаються у тому, що вони пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів, зокрема з реалізацією державними структурами владних повноважень, з розподілом влади між цими структурами і взаємодією органів влади, з встановленням правового статусу особистості, функціонуванням інших суб'єктів політичного процесу. Тому саме цей різновид правовідносин є основою правового регулювання у сфері суспільного (державно-політичного) життя.

Зміст конституційно-правових відносин становить юридичний зв'язок між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права. Ці права і обов'язки зумовлюють соціальну поведінку учасників. Таким чином, конституційно-правові відносини виступають формою юридичних зв'язків між суб'єктами правового спілкування, що є одночасно результатом дії норм конституційного права як норм вищої юридичної сили та прямого механізму дії. Ці відносини виникають із практичної діяльності відповідних суб'єктів державно-правових зв'язків і обумовлені їхньою соціальною поведінкою.

Особливий суб'єктний склад конституційних правовідносин зумовлює також їх специфічність, бо в жодному з видів правовідносин не бере участі, наприклад, такий суб'єкт, як Український народ; особливим статусом характеризуються такі учасники конституційних правовідносин, як нація, територіальна громада, політична партія, парламент, президент, уряд тощо. Значущість і особливість суб'єктного складу конституційних відносин підкреслюється навіть назвами розділів конституцій світу: чимало з них за назву мають найменування того чи іншого учасника конституційних правовідносин — «Верховна Рада України», «Президент України», «Конституційний Суд України» (Конституція України 1996 р.); «Президент Республіки», «Парламент», «Уряд», «Конституційна рада», «Про територіальні колективи» (Конституція Французької Республіки 1958 р.); «Імператор», «Парламент», «Кабінет» (Конституція Японії 1946 р.) тощо.

Як правило, ці суб'єкти є політичними інституціями чи утвореннями і відіграють визначальну роль у політичному житті

держави та громадянського суспільства, бо виникають й існують в особливій сфері відносин, що становлять предмет конституційного права. На думку В. Лучина, «конституційні правовідносини — це особлива, взята в єдності найбільш узагальнених і соціально значущих характеристик юридична форма політичних відносин»⁴⁵. А політичні відносини як такі є результатом політичної активності суб'єктів. Діяльність суб'єктів як вираження їхньої активності опосередкована тим, що у будь-якого суб'єкта правовідносин, зокрема конституційних, є свої потреби, інтереси, цілі.

Потреби являють собою вихідні внутрішні детермінанти, які визначають предметність і спрямованість діяльності будь-якого суб'єкта. Для суб'єктів конституційних правовідносин потребою є функціональна необхідність владних суб'єктів (державних органів, органів місцевого самоврядування) безперешкодно здійснювати свої конституційно закріплені повноваження, а невладних (людини, громадянина, національної меншини, об'єднання громадян, релігійної організації, територіальної громади тощо) — реалізовувати у повному обсязі свої, також конституційно закріплені, права і свободи. Є неприпустимим існування державного органу з окремими повноваженнями, здійснення яких з якихось причин неможливе. Такий суб'єкт не є життєздатним. Блокування діяльності важливих державних інституцій (Конституційний Суд України, Генеральна прокуратура України, Центральна виборча комісія України), яке мало місце у вітчизняній державній практиці, має вкрай деструктивний характер. Відсутність закріплених на конституційному рівні та у державно-правовій практиці прав і свобод людини і громадянина рано чи пізно, як це відомо з історії, призведе до втрати людиною і громадянином статусу суб'єкта конституційних правовідносин, бо буде втрачена можливість реального впливу на політичне життя держави з боку її громадян. Отже, без задоволення своїх потреб суб'єкти не можуть ефективно функціонувати або взагалі існувати.

О. Іщенко визнає потреби основним найважливішим джере-

⁴⁵ Лучин В. О. Конституционные нормы и правоотношения. — М., 1997. — С. 113.

лом соціальних суперечностей⁴⁶. Саме тому «конфліктна взаємодія виникає як підсумок тієї чи іншої стратегії «насичення потреб», як породження «дефіциту засобів», в якій відбувається боротьба за задоволення потреб, або як результат дій, цілі яких зовсім не пов'язані з потребами, а продиктовані лише міркуваннями інтересу»⁴⁷.

Тому політична активність суб'єктів конституційних правовідносин також опосередкована їхніми інтересами, оскільки, за визначенням А. Здравомислова, інтереси є «причиною діяльності індивідів, соціальних спільнот... що зумовлює їхню соціальну поведінку»⁴⁸. На відміну від потреби, інтереси суб'єктів спрямовуються не стільки на предмет задоволення, скільки на ті соціальні інститути, установи, норми взаємин у суспільстві, від яких залежить розподіл цінностей, що забезпечують задоволення потреб. В інтересах постійно присутній елемент зіставлення суб'єктів між собою, тому вони лежать в основі будь-яких форм боротьби і співробітництва між суб'єктами конституційних правовідносин⁴⁹.

Доволі розвиненим в юридичній літературі є поняття законного інтересу особи як юридично значимої та юридично виправданої претензії людини на соціальні блага, що не охоплюються безпосереднім змістом прав та свобод громадян⁵⁰. Вдале визначення законному інтересові надали О. Малько та В. Субочев. Вони визначають його як юридичний дозвіл, що відображений в об'єктивному праві або впливає з його загального змісту та певною мірою гарантований державою. Цей дозвіл, на переконання авторів, має вираження у цільовому прагненні суб'єкта користуватися конк-

⁴⁶ *Ищенко О. М.* Цивілізаційна природа соціальних суперечностей // Вісник: Філософія. Політологія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 2001. — Вип. 35. — С. 32.

⁴⁷ *Бертон Дж.* Природа конфликта и природа человеческих потребностей // Социальный конфликт: современные исследования / Ред.-сост. С. В. Медведева. — М., 1991. — С. 54–56.

⁴⁸ *Здравомыслов А. Г.* Интерес // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 2001. — С. 212.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко.* — М., 1998. — Т. 1. Теория государства. — С. 265.

ретним соціальним благом і звертатися у деяких випадках по захист до компетентних органів з метою задоволення своїх потреб, які не суперечать суспільним інтересам. Визнаючи схожість із суб'єктивними правами, для яких є характерною забезпеченість юридичними діями інших осіб, О. Малько та В. Субочев зазначають, що законні інтереси відбивають лише дозволеність дій як свого роду правове прагнення⁵¹.

Поняття «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» набули офіційного тлумачення. У відповідному Рішенні Конституційного Суду України, зокрема, зазначається, що «у загальносоціологічному значенні категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології — як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. В юридичних актах термін «інтерес», враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами»⁵². Конституційний Суд України вказує на те, що «прикладом застосування поняття «інтерес» у широкому сенсі є Конституція України, ст. ст. 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 79, 89, 104, 121, 127, 140 якої наголошують на національних інтересах, інтересах національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я і моральності населення, політичних, економічних, соціальних, культурних інтересах, інтересах суспільства, інтересах усіх співвітчизників, інтересах громадянина, інтересах держави, спільних інтересах територіальних громад сіл, селищ та міст тощо. Вказуючи на наявність таких інтересів, Конституція України під-

⁵¹ Малько А. В., Субочев В. В. Законный интерес и юридическая обязанность // Государство и право. — 2007. — № 2. — С. 30.

⁵² Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 50. — Ст. 3288.

креслює необхідність їх забезпечення (ст. 18), задоволення (ст. 36) чи захисту (ст. ст. 44, 127). Зміст інтересів у широкому розумінні Конституція України не розкриває. Проте у Законі України «Про основи національної безпеки України» дається як визначення терміна «національні інтереси» (ст. 1), так і вичерпний перелік їх пріоритетів (ст. 6)⁵³.

У випадках, коли інтерес не підлягає охороні ані законом, ані правом, законодавець завжди прямо про це зазначає, чим підкреслюється, що у тих чи інших правовідносинах, з одного боку, існують інтереси, які не підлягають охороні законом, оскільки вони йому суперечать, а з іншого — може виникнути конфлікт інтересів⁵⁴.

Таким чином, інтерес може бути як охоронюваним законом, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес спрямований на обмеження прав і свобод інших суб'єктів правовідносин, обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства і держави або не відповідає законодавству України, загальноновизнаним принципам права. Конституційний Суд України у цитованому Рішенні вказує на те, що «наголос на «охоронюваності законом» чи законності того чи іншого інтересу законодавець робить не завжди, зважаючи на те, що згадувані в законах інтереси не суперечать Конституції України або впливають з її змісту. Таке акцентування... застосовується лише у разі, коли не виключена можливість шляхом зловживання інтересами, прагненнями, використовуючи ті чи інші юридичні норми, забезпечити реалізацію незаконних інтересів. Саме на запобігання таким можливостям спрямоване положення ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України: заінтересована особа вправі звертатись до суду за захистом не будь-якого, а виключно охоронюваного законом інтересу, законного інтересу»⁵⁵.

⁵³ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.

⁵⁴ Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004...

⁵⁵ Там само.

Дуже важливою для тематики цього дослідження є позиція Конституційного Суду України про те, що «для правильного розуміння поняття «охоронюваний законом інтерес» важливо врахувати й те, що конфлікт інтересів притаманний не тільки правовим і неправовим інтересам, а й конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів. Йдеться про виключно легітимні, але конкуруючі інтереси...» суб'єктів правовідносин⁵⁶. Захист своїх законних інтересів суб'єкти конституційних правовідносин можуть здійснювати, зокрема, шляхом конституційного або адміністративного провадження (ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України⁵⁷).

Конституційний Суд України у цьому Рішенні вперше застосував термін «конфліктність», зазначивши, що «певною конфліктністю характеризуються і охоронювані законом та правом інтереси громадянина і держави, особи і суспільства, акціонера і акціонерного товариства, національні і загальнолюдські, приватні і публічні тощо»⁵⁸.

Нормативно закріплені законні інтереси суб'єкта конституційно-правових відносин визначають правовий статус відповідного суб'єкта. На підтвердження вислову Ю. Тихомирова про те, що «публічний інтерес, визнаний і захищений законом, служить свого роду базовою нормативною орієнтацією для діяльності відповідних структур»⁵⁹, можна навести положення абз. 4 ст. 140 Конституції України, відповідно до якого районні та обласні ради мають представляти «спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст», що й визначає їхній статус.

Характер втілення в життя законних інтересів великою мірою визначається ставленням до них їхніх носіїв — від суб'єкта права вимагається виявлення хоча б мінімуму активності⁶⁰.

⁵⁶ Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004...

⁵⁷ Кодекс адміністративного судочинства України // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 153–154.

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004...

⁵⁹ Коллизионное право: Учеб. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров. — М., 2000. — С. 16.

⁶⁰ Общая теория государства и права. Т. 1. Теория государства. — С. 266.

Якщо інтереси — це постійні орієнтири діяльності суб'єктів конституційних правовідносин, що визначають спрямованість їх діяльності, то цілі цих суб'єктів — це кінцевий результат їхньої діяльності, уявлювана або бажана майбутня подія або стан⁶¹. Крім того, на відміну від потреб, які ніколи не закріплюються нормативно, цілі суб'єктів конституційно-правових відносин, як і їхні законні інтереси (особливо — владних суб'єктів), знаходять своє законодавче відображення. Так, Конституція України визначає метою діяльності спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, утворюваної в порядку ст. 111 Конституції України, проведення розслідування у справі про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. Кінцевим результатом діяльності такої комісії є її висновки і пропозиції, які розглядаються на засіданні Верховної Ради України. Перешкоджання цій комісії в досягненні даної мети безумовно може викликати конфлікт.

Ціль має значення для кваліфікації діяння як конституційного делікту (одна з особливих форм конституційного конфлікту), якщо на це вказує конституційна норма. Так, створення і діяльність політичних партій і громадських організацій стає конституційним деліктом лише за умови, якщо вони переслідують цілі, перераховані у ч. 1–3 ст. 37 Конституції України.

Часто законодавець для визначення цілей суб'єктів правовідносин використовує термін «завдання». Суб'єкт може мати і декілька цілей. Як приклад можна навести виконання урядом декількох державних програм, кожна з яких становить мету його діяльності. Намагання суб'єкта конституційних правовідносин досягти поставленої мети визначає необхідність та спрямованість його політичної активності, а також вибір відповідних засобів і системи специфічних дій щодо її досягнення.

Виходячи із своїх потреб, інтересів та усвідомлюючи їх, суб'єкт вступає в конфліктні відносини з іншим суб'єктом. Несвідомий суб'єкт не може стати учасником конфлікту. Отже, соціальна активність суб'єктів конституційних правовідносин пов'язана з їхньою свідомою діяльністю.

⁶¹ Философский энциклопедический словарь. — М., 2004. — С. 506.

Діяльність суб'єктів конституційних правовідносин, спрямована на досягнення певних інтересів та задоволення окремих цілей і потреб, може втрачати свою результативність та ефективність, коли вона зустрічається з соціальними чинниками, які перешкоджають її розвиткові. Такими перешкодами можуть стати і дії суб'єктів права та інші юридичні факти, і самі норми права, а також соціальні, політичні та економічні умови, які не дозволяють повною мірою реалізувати суб'єкту свій інтерес, задовольнити свою потребу, досягти певної мети. Перешкоди в діяльності суб'єктів конституційних правовідносин стимулюють соціальну напруженість, збільшують питому вагу деструктивної соціальної активності суб'єктів, що в цілому зумовлює конфліктні ситуації.

Отже, будучи носіями певних потреб, інтересів та цілей, суб'єктам конституційних правовідносин притаманна соціальна (політична та правова) активність, що опосередковує їхню діяльність. Соціальна активність є динамічнішою, коли широкими і реальними правами та свободами наділені невіддільні суб'єкти конституційних правовідносин (весь народ як суб'єкт конституційного права, окремі громадяни та їхні об'єднання). Явище соціальної активності передбачає включення або залучення невіддільних суб'єктів конституційних правовідносин до управління, тобто до влади (до обговорення і прийняття конституції та законів, до обговорення і розроблення політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів), вплив на прийняття рішень і контроль за їх виконанням, самоврядування на «низовому рівні» (висування місцевих ініціатив, проведення громадських слухань, функціонування органів самоорганізації населення). За рівнем соціальної активності невіддільних суб'єктів конституційно-правових відносин можна визначати ступінь розвитку відповідного громадянського суспільства. Підвищенню такого рівня сприяють такі політико-правові чинники: конституційно зафіксована і гарантована правовими інститутами можливість громадян публічного висловлення власної позиції з політичних питань, об'єднання з однодумцями для обміну думками, для пропаганди своїх поглядів, для здійснення організованого впливу на органи влади, висування своєї кандидатури на виборах тощо, участь у мітингах і демонстраціях. Участь невіддільних суб'єктів конституційних правовідносин у полі-

тичному процесі — це інструментальна активність, за допомогою якої вони впливають на владу у такий спосіб, щоб вона уживала необхідних для них дій.

Але помилково вважати, що соціальна активність притаманна лише невіддільним суб'єктам конституційно-правових відносин і виражається в їхніх взаєминах із владними суб'єктами. Вона існує на обох рівнях. Як невіддільні суб'єкти контактують між собою та із владними суб'єктами, так і владні контактують між собою (спори про компетенцію) та з невіддільними (громадський контроль).

На соціальну активність суб'єктів відчутно впливають їх політична і правова свідомість, політична і правова культура. Саме вони зумовлюють характер поведінки суб'єктів конституційних правовідносин.

За Г. Артемовим, політична свідомість являє собою реакцію суб'єктів політичного життя на його події. Вона включає систематизовані (ідеологія) і пересічні (масова психологія) форми. Політична ідеологія — це сукупність поглядів, що виражають інтереси і цілі суб'єктів політичного життя у формі цінностей і програм практичної дії. Вона включає судження, які виправдовують перевагу одних політичних інтересів і цінностей над іншими⁶². Масова політична психологія виникає у широких верств населення на основі досвіду політичного життя і визначально впливає на суспільну думку. Отже, вона являє собою практичну свідомість, що виникає у процесі сприйняття, осмислення і оцінки явищ політичного життя і складається з настанов, настроїв, очікувань і стереотипів, вивчення яких дозволяє виявити мотивацію поведінки різних суб'єктів політичного життя⁶³.

Правова свідомість, на думку Н. Гранат, служить джерелом правової активності і внутрішнім регулятором юридично значимої поведінки. «Правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оціночних ставлень до права і практики його реалізації, правових настанов і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей в юридично значимих ситуаці-

⁶² Артемов Г. П. Политическая социология: Учеб. пособие. — М., 2003. — С. 187.

⁶³ Там само. — С. 191–192.

ях»⁶⁴. Як справедливо зазначає Н. Галустян, «...правова свідомість являє собою особливий процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння людиною політико-правового досвіду через входження його до соціально-правового середовища і системи соціальних зв'язків (правова соціалізація), а з іншого — процес активного відтворення людиною соціальних зв'язків за рахунок її активної діяльності, життєвої позиції та активного включення її до правового життя...»⁶⁵.

Взявши до уваги визначення політичної і правової свідомості, можна перейти до визначення конституційної свідомості, яка, на переконання І. Кравця, «формується на стику правової і політичної свідомості, поєднуючи їхні компоненти — ідеї про владу, владні відносини, роль держави в регулюванні суспільних відносин та ідеї про право, правове регулювання в єдине ціле»⁶⁶. Конституційна свідомість містить у своїй структурі конституційну ідеологію або пізнавальну сторону (знання, ідеї, погляди тощо) та конституційну психологію або емоціонально-вольову сторону (почуття, емоції, звички, переконання тощо).

М. Орзіх та А. Крусян вважають, що «конституційну ідеологію в аспекті конституціоналізму слід розглядати як систему поглядів, що відбивають цінність, принципи, формування і функціонування конституціоналізму, його роль і значення у житті держави, суспільства, людини»⁶⁷. Конституція України є основою для конституційної ідеології, оскільки саме в ній закріплюються досягнутий суспільний стан, а також спрямованість подальшого суспільного розвитку. Основою для розвитку сучасної ук-

⁶⁴ Гранат Н. Л. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 378.

⁶⁵ Галустян Н. В. Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Ростов н/Д, 2005. — С. 11.

⁶⁶ Кравец И. А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики). — М.; Новосибирск, 2002. — С. 328.

⁶⁷ Орзих М. Ф., Крусян А. Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: Монография. — К., 2006. — С. 120.

раїнської державності має стати єдина національна ідея як підґрунтя конституційної ідеології. Вона має формуватися як процес виявлення, теоретичного осмислення, координації і узгодження різноманітних суспільних інтересів через досягнення соціального консенсусу.

Конституційну психологію, другий елемент конституційної свідомості, М. Орзіх та А. Крусян визначають як «психічне (суб'єктивне) відображення елементів конституціоналізму в процесі... соціальної діяльності, їх сприйняття і ставлення до них».

Політична культура розглядається Г. Артемовим як сукупність стійких структур політичної свідомості і поведінки людей⁶⁸. Правова ж культура постає як позитивне ставлення до правової дійсності (готовність дотримуватися і виконувати закони, поважати права інших суб'єктів, виконувати свої обов'язки) та зовнішнє вираження правосвідомості (правомірна поведінка, реальне ставлення до правових явищ, здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків) в юридично значимій діяльності⁶⁹.

Політична поведінка визначається як сукупність зовнішньо виражених людських дій (вчинків) у сфері розподілу і здійснення влади. У ній проявляються і реалізуються політичні настанови. Характер і спрямованість політичної поведінки залежать від співвідношення об'єктивних (зовнішнє соціальне середовище) і суб'єктивних (внутрішні спонукання людей) чинників⁷⁰.

Отже, виходячи з вищесказаного, не можна не погодитися з Н. Галустян, яка зазначає, що «з точки зору сучасних реалій, що ґрунтуються на радикальних змінах, які відбуваються в політико-правовому житті сучасного суспільства, проблема поведінки особистості, її активності й активної життєвої позиції потребує відповідно і свого нового концептуального осмислення»⁷¹. Таке переосмислення має відбутися, зокрема, і в науці конституційного права, оскільки конституційно-правовий розвиток, який відбувається у складній системі взаємозв'язків із змінами в соціальному житті, вимагає но-

⁶⁸ Артемов Г. П. Вказ. праця. — С. 234–265.

⁶⁹ Оборотов Ю. Н. Теория государства и права... — С. 58.

⁷⁰ Артемов Г. П. Вказ. праця. — С. 209.

⁷¹ Галустян Н. В. Вказ. праця. — С. 7.

вого бачення ролі конституційного права як механізму інституціоналізації і вирішення конституційних конфліктів.

Тематика поведінки суб'єктів права, їхньої активності та суміжних явищ широко представлена в багатьох наукових працях. Поняття соціальної активності, як на це вказує В. Ануфрієв, характеризує ставлення особистості до різних сфер соціального життя, її конкретну соціально-політичну діяльність, яка може мати різну спрямованість та інтенсивність⁷².

На особливу увагу заслуговує монографія В. Речицького «Політична активність. Конституційні аспекти», де розглядається велика кількість суміжних із цією темою «конституційних аспектів» політичної дійсності. Саму політичну активність В. Речицький розглядає як складноструктурну діяльність з публічного зіставлення позицій, пошуку засобів приведення їх до рівноваги, яка при цьому має залишатися динамічною. Адже у корисному компромісі суперечності не знімаються і не погашаються. Вбиваючі ж енергію політичних антиномій «кінцеві рішення» означають також кінець політики⁷³.

За В. Речицьким, сам предмет компромісу не є політикою — вона являє собою просування до компромісу. Тому політичні рішення виступають рішеннями «другого порядку» щодо деякої системи рішень «першого порядку», звідки й починається розуміння політичної активності як діяльності, що створює узгоджені системи рішень переважно неполітичного характеру. І якщо це так, то, як стверджує В. Речицький, діяльність «державних мужів» повинна мати не субстанціональний, а процедурний характер, а політики можуть втручатися до сфери економіки, мистецтва чи освіти як узгоджувачі й гармонізатори, що не мають повноважень приймати сутнісні рішення⁷⁴.

Оскільки конституційне регулювання політичної активності здійснюється стосовно її структурних підрозділів, розгляд питань

⁷² Ануфриев В. А. Социальная роль и активность личности. — М., 1971. — С. 111.

⁷³ Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты. — К., 1999. — С. 24.

⁷⁴ Там само. — С. 24–25.

ня про структуру політичної активності став у розглядуваній роботі необхідним елементом дослідження. В. Речицький наголошує, що у політичній активності роль структури відіграє функціональне призначення окремих видів політичної поведінки⁷⁵. Структурно політична активність може бути: конструктивною і деструктивною, еволюційною і революційною, векторною і хаотичною, такою, що спрямовується внутрішніми мотивами, і такою, що провокується ззовні⁷⁶. Конституція як нормативний регулятор охоплює політичну активність лише певного типу. Конституційні аспекти органічно притаманні політичній активності не стільки держави, скільки структурної пари: держава — громадянське суспільство, що потребує гарантій взаємодії вищого правового рівня.

В. Речицький справедливо зауважує, що у країнах із тоталітарним режимом спонтанна політична активність громадянського суспільства має маргінальний характер і в цілому стагнує, а конституції є не більше ніж декоративною правовою оболонкою порядку. Адже авторитаризм є структурно близьким до порядку і базується на презумпції єдиної правди в політиці. У демократичних же країнах структура політичної активності націлена на інновації та динамізм⁷⁷.

За визначенням В. Речицького, «політична активність є особливий вид людської діяльності (свідомої бездіяльності), що спрямована на досягнення будь-яких цілей як вторинного або кінцевого результату, і припускає у вигляді безпосередньої мети і первинного результату, а також обов'язкової попередньої умови своєї ефективності реалізацію одного з різновидів соціального контакту.

Такий вид діяльності має тенденцію до розширення вибору можливих варіантів реалізації свого інтересу і здійснюється переважно, але не виключно, на основі компромісу, в якому сфера свободи одних учасників цієї діяльності визначається межами свободи інших її учасників, що перебувають з першими у стані кооперації або, навпаки, конфлікту»⁷⁸.

⁷⁵ Речицкий В. В. Политическая активность... — С. 57.

⁷⁶ Там само. — С. 59.

⁷⁷ Там само. — С. 61.

⁷⁸ Там само. — С. 56–57.

М. Орзіх, звертаючи увагу на те, що «в юридичній науці і практиці відбувається переорієнтація на поглиблене філософсько-правове, юридико-соціо-логічне і психологічне вивчення активності особистості, її зовнішніх проявів і внутрішньої, особистісної структури активності»⁷⁹, у своїй відомій монографії «Особистість і право» дає характеристику соціально-правовій активності особистості як різновиду її соціальної активності. Тим самим М. Орзіх вперше у вітчизняній науці поставив питання існування правової активності як самостійного виду соціальної активності. До того цю категорію розглядали лише в ракурсі підстави для класифікації форм здійснення права, визначення ступеня «участі суб'єктів у «роботі» механізму правового регулювання» або у зв'язку з формуванням правосвідомості особистості⁸⁰.

Соціально-правову активність М. Орзіх визначає як реалізацію здатності функціонування особистості у правовій сфері і ступінь інтенсивності правової діяльності⁸¹. За висновком цього автора, «соціально-правова активність визначається об'єктивно — за ступенем відповідності правової поведінки особистості юридичним приписам і суб'єктивно — за особистісними можливостями, здатністю дієвої участі у правовій сфері»⁸².

Вихідною позицією для дослідження правової активності у праці Ю. Оборотова стали уявлення про неї як про процес формування і прояву правових властивостей особистості, що детермінуються державно-правовою дійсністю суспільства і потребами індивіда⁸³.

Однією з найважливіших характеристик правового рівня структури особистості М. Орзіх справедливо називає спроможність і мож-

⁷⁹ Орзіх М. Ф. Личность и право: Монография. — О., 2005. — С. 57.

⁸⁰ Берченко А. Я. Ленинские принципы советского права. — М., 1970. — С. 174–175; Покровский И. Ф. О правовой активности личности и формировании правосознания // Вестник ЛГУ. Сер. 17. Экономика, философия, право. — 1971. — Вып. 3.

⁸¹ Орзіх М. Ф., Крусян А. Р. Вказ. праця. — С. 58.

⁸² Орзіх М. Ф. Личность и право. — С. 64.

⁸³ Оборотов Ю. Н. Основные вопросы теории правовой активности личности социалистического общества: Дис... канд. юрид. наук. — О., 1979. — С. 11–12.

ливість діяти вільно, здійснювати вибір варіанта поведінки, який має найбільшу соціальну цінність для особистості, і нести відповідальність за цей вибір, дієву участь особистості у правовій сфері з реалізації суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків, правовий захист особистістю своїх інтересів та інтересів суспільства, інших соціальних спільнот⁸⁴. Ю. Оборотов виділяє право та потреби як відповідно зовнішнє та внутрішнє джерело правової активності. Виходячи з цього, автор характеризує правову активність як «ставлення особистості до чинного права, що проявляється у відповідних актах поведінки»⁸⁵.

Соціальна активність, яка виникає на основі розмаїття соціальних потреб, інтересів та цілей, зумовлених демократичним плюралізмом, може викликати стан соціального напруження в суспільстві і, в свою чергу, створювати умови для виникнення конфліктної ситуації, що може мати своїм наслідком виникнення конфлікту. На підставі сказаного можна виділити дві форми соціальної активності суб'єктів конституційних правовідносин — кооперацію і конфронтацію.

В обох випадках соціальна активність суб'єктів конституційних правовідносин означає наявність певних політико-правових зв'язків, взаємодію. «За відсутності взаємодії конфлікт у принципі є не можливим із двох причин. По-перше, для нього просто немає жодних підґрунтя і практичної можливості навіть за наявності в системі, в якій діють суб'єкти, накопичених суперечностей і конфліктності. По-друге, конфлікт може розпочатися тільки тоді, коли поведінка однієї сторони торкнеться іншої сторони і викличе її реакцію...»⁸⁶. Від характеру зв'язків між суб'єктами і залежить форма соціальної активності. Якщо суб'єктів поєднують спільні або однакові інтереси, якщо задоволення потреб одного із суб'єктів не перешкоджає задоволенню потреб інших або навіть сприяє йому, якщо суб'єкти мають досягти спільної або схожої мети, то має місце соціальне партнерство — баланс потреб, інте-

⁸⁴ Орзих М. Ф. Личность и право. — С. 64.

⁸⁵ Оборотов Ю. Н. Основные вопросы теории... — С. 12, 19.

⁸⁶ Кареев Д. В. Типология конфликтов как исследовательская проблема // Личность. Культура. Общество. — 2004. — Вып. 4. — С. 44.

ресів і цілей. Суб'єкти взаємодіють між собою, бо усвідомлюють у цьому користь для самих себе. Такий стан відносин можна назвати кооперацією.

Загальну кооперацію суб'єктів всієї системи конституційних правовідносин у певний проміжок часу можна назвати суспільним (внутрішньополітичним) консенсусом або компромісом. Це широка трактовка цієї категорії, що виражає «певний ступінь громадянської злагоди щодо політико-правового устрою і проблем розвитку країни (стратегічних і тактичних), що характеризується наявністю значної підтримки політичного курсу і відсутністю його активного неприйняття, що дозволяє управляти суспільством ненасильницькими методами»⁸⁷. Загальносуспільна злагода має ґрунтуватися на певних ідеях чи цінностях, а спрямованість державної політики на реалізацію цих ідей і цінностей спроможна консолідувати суспільство. Такою базовою основою, як свідчить історія, є конституційно-правовий інститут прав і свобод особистості, оскільки прагнення держави і всього соціуму до забезпечення прав і свобод особистості створює належні умови для встановлення суспільної злагоди. Тому, говорячи про типологію консенсусу, слід підкреслити вирішальне значення саме конституційної злагоди, тобто злагоди щодо основних конституційних принципів і верховенства Конституції.

При дослідженні взаємовідносин суб'єктів конституційного права важливо приділити увагу категорії консенсусу і детально вивчати способи, практичні методи, за допомогою яких він може бути встановлений серед учасників конституційних правовідносин. Визначення консенсусу вимагає зауваження про те, що це не є однаковість, оскільки повного збігу позицій всіх учасників процесу прийняття рішення тут не вимагається. На думку Н. Варламової та Н. Пахоленко, консенсус передбачає відсутність тільки прямих заперечень і цілком припускає нейтральну позицію (утримання від голосування) і навіть окремі застереження до рішення (якщо, звісно, воно не підриває основу досягнутої згоди). Разом з тим консенсус — не рішення більшості (нехай навіть кваліфі-

⁸⁷ Варламова Н. В., Пахоленко Н. Б. Общественный консенсус: подходы к проблеме // Государство и право. — 1992. — № 3. — С. 4.

кованої), адже він не є сумісним з негативною позицією хоча б одного з учасників⁸⁸. Вказані автори зазначають, що при аналізі внутрішньополітичних процесів слід розрізняти консенсус у більш «вузькому» сенсі — як спосіб політичного розв'язання конкретних конфліктів і консенсус у «широкому», загальнополітичному сенсі, що інакше називається громадянською згодою.

Ю. Тодика вважав важливим розроблення в державно-правовому аспекті теорії консенсусу. «Так, закріплення на конституційному рівні базового принципу розподілу влад ... об'єктивно обумовлює необхідність застосування консенсуальних механізмів. Наявність плюралізму інтересів ... різних повноправних суб'єктів громадянського суспільства і політичного процесу визначає потребу в узгодженні їх волі, намірів, інтересів, забезпечення взаємодії владних структур. Конституційно закріплена рівність перед законом... партнерство повноправних громадян перетворює консенсус на дуже важливий метод, спосіб подолання суперечностей у суспільстві»⁸⁹. Але поряд з позитивними сторонами консенсуального методу існують і деякі його вади. По-перше, необхідність багаторазових узгоджень позицій затягує прийняття рішення. А по-друге, виникає небезпека прийняття неконкретних, розпливчастих рішень, оскільки по них легше досягти консенсусу⁹⁰. Отже, підвищення ступеня узгодженості рішення може нашкодити його якості.

Втілення принципу консенсусу у конституційному праві здійснюється двоюко. По-перше, реальна, стабільна, демократично прийнята сучасна конституція інституційно оформлює досягнутий у суспільстві консенсус щодо устрою держави. У такому разі норми конституції мають закріплювати базові основи консенсусу, а також соціально-економічні та політико-правові умови, що його забезпечують. Це й визнання людини та її прав і свобод найвищою цінністю в державі, і моделювання такої системи влади, яка відповідала б демократичним стандартам. Сам порядок прийняття конституції чи внесення змін до неї звичайно має наближений до кон-

⁸⁸ Варламова Н. В., Пахоленко Н. Б. Вказ. стаття. — С. 4.

⁸⁹ Тодика Ю. Н. Конституционное право Украины... — С. 214.

⁹⁰ Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. — М., 1995. — С. 21.

сенсуального характер. Неможливо не погодитися з М. Орзіхом, що прийняття конституції має бути «не результатом політичної боротьби або компромісу, але тільки — консенсусу»⁹¹. Його думку продовжує О. Ющик, кажучи, що Конституція України 1996 р. «не набула характеру стратегічної основи реформування суспільства і держави насамперед через її компромісний характер»⁹².

По-друге, саме конституція, як правило, передбачає деякі власне консенсуальні процедури, які спрямовані на зняття суперечностей та вирішення конфліктів між різними гілками влади, політичними силами тощо.

Якщо ж суб'єкти мають протилежні або несумісні інтереси, якщо задоволення потреб одного суб'єкта перешкоджає задоволенню потреб інших, якщо суб'єкти ставлять перед собою взаємовиключні цілі, то спрямованість їхніх дій буде ґрунтуватися на протидії опонентам. Соціальний зв'язок між опонентами, зрозуміло, має негативний характер. Цей стан взаємовідносин називається конфронтацією. Конфронтація двох або більше суб'єктів з приводу певного об'єкта являє собою конфлікт.

Слова «консенсус», «кооперація», «конфронтація», «конфлікт» етимологічно походять з латини і утворені за допомогою префікса «ко-», що має значення спільної, взаємної дії. Тобто навіть на етимологічному рівні підкреслюється взаємодія певних суб'єктів.

Якщо «стан кооперації» суб'єктів конституційно-правових відносин активно досліджується вітчизняними науковцями, які займаються вивченням взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин⁹³, то науковий пошук у сфері конституційного конфлікту майже відсутній.

⁹¹ Орзіх М. Ф. Конституционная реформа в Украине: Учеб. пособие. — О., 2003. — С. 85.

⁹² Ющик О. І. Конституційні проблеми законотворчого процесу в Україні // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 2006. — С. 32.

⁹³ Крусян А. Р. Взаимодействие местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления в Украине: Учеб. пособие. — О., 2001. — 164 с.

За період функціонування вітчизняного політикуму протягом років становлення суверенної України питання вирішення конституційних конфліктів часом ставали дуже актуальними. І самі суб'єкти конституційних правовідносин, і теоретики конституційного права не мали необхідного досвіду у розв'язанні проблем такого плану. Це пояснюється передусім тим фактом, що радянська ідеологія не визнавала навіть ймовірності конфліктів у «розвинутому соціалістичному суспільстві». Вважалося, що державно-правові конфлікти унеможливлюються самим суспільним ладом. А втім, конфлікти існували завжди, і тодішня державно-правова практика не використовувала демократичних методів вирішення конфліктів, віддаючи перевагу придушенню суперечок, що виникали. Така державна політика довела свою помилковість подіями 1989–1991 рр., коли влада вже не могла подолати ту величезну кількість конфліктів, що назріли навколо неї та у ній самій. Наростання кількості конфліктів на загальнодержавному рівні призводить до того, що «влада із стабілізуючого фактора суспільства перетворюється на дестабілізуючий, на фактор нестабільності. А це суперечить самій природі влади, яка повинна бути основою злагоди в суспільстві»⁹⁴.

Але незважаючи на це, конфлікт не слід сприймати як патологію суспільного розвитку. Він є не що інше, як «результат взаємодії суспільних відносин, що не збігаються між собою, а з огляду на те, що ці відносини та їхні конкретні прояви у соціальній системі практично є нескінченно багатоманітними», то конфлікти слід вважати нормою життя⁹⁵.

За визначенням О. Іщенко, «конфліктність — фундаментальна характеристика буття, вона немінуча та природна. ...вона має корені в самій людській екзистенції, вона вплетена в життя людини, існує в ній безпосередньо, особисто переживається. Конфліктність, маючи своїм джерелом елементарні людські стосунки, супроводжує всю історію людства»⁹⁶. Тому необхідно розуміти, що

⁹⁴ Тодика Ю. М. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. — 1997. — № 1. — С. 48.

⁹⁵ Овчинников В. С. Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. — 1990. — № 10. — С. 57.

⁹⁶ Іщенко О. М. Класифікація сучасних соціальних конфліктів // Держава і право: Юридичні і політичні науки. — 2000. — Вип. 5. — С. 450.

наявність конституційних конфліктів у суспільстві не може розглядатися лише з негативної точки зору. Це передусім невід'ємна складова суспільного прогресу (звісно, якщо ці конфлікти виникають, протікають і вирішуються в рамках конституційного законодавства), оскільки конституційна конфліктність — це природна системна форма соціальної активності. Ще більшою мірою конфліктність конституційно-правових відносин властива державам, що перебувають на перехідному етапі свого розвитку. Перехід від однієї історичної формації до іншої неодмінно супроводжується розширенням прав одних соціальних груп за рахунок придушування інтересів інших, що має своїм наслідком поступове зростання соціальної напруженості. Остання є, за визначенням М. Колоса, найважливішою характеристикою ступеня соціальної стабільності в державі, яку можна порівняти з барометром, стрілка якого коливається в діапазоні «соціальний порядок — соціальна дезорганізація»⁹⁷.

Соціальна напруженість виникає з незадоволення соціальних потреб, інтересів і цілей суб'єктів правовідносин і є, за В. Рукавишниковим, «індикатором соціальної кризи, конфлікту»⁹⁸. Суб'єктно-дієва трактовка цього поняття вказує на її соціально-психологічний характер: вона виражає і відбиває певний духовний стан індивідів та соціальних груп, їхні емоції, незадоволеність існуючим станом речей, ставлення до того, що відбувається, та до інших індивідів і груп, від яких значною мірою залежать мотиви їх суспільної поведінки. Це — особливий стан суспільної свідомості і поведінки, специфічна ситуація сприйняття та оцінки дійсності. В. Рукавишников виділяє такі ознаки соціальної напруженості:

- 1) у широких колах населення поширюються настрої незадоволення існуючим станом справ у життєво важливих царинах суспільного життя;

- 2) під впливом суспільних настроїв втрачається довіра до по-

⁹⁷ Колос М. Конфлікт: теорія і практика // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. — 2003. — № 8. — С. 39.

⁹⁸ Рукавишников В. О. Социальная напряженность // Диалог. — 1990. — № 8. — С. 12.

літики влади, значного поширення набувають песимістичні оцінки майбутнього, виникає атмосфера емоційного збудження;

3) соціальна напруженість проявляється не тільки в настроях, але і в масових діях: активізація громадських організацій і політичних партій, стихійні мітинги, демонстрації тощо⁹⁹.

Конституційна конфліктність та соціальна напруженість знаходяться у прямому зв'язку: зростання інтенсивності конфліктності тягне посилення соціальної напруженості у суспільстві, а наявність останньої завжди сприяє виникненню нових конфліктів. Отже, можна зробити висновок, що ефективне розв'язання існуючих у суспільстві, що трансформується, конфліктів, у тому числі і конституційних, зніме соціальну напруженість і сприятиме у такий спосіб завершенню перехідного етапу, оскільки вирішення конфліктів, як правило, означає врахування всіх суспільних інтересів (досягнення суспільного консенсусу).

Залучення до аналізу явища конституційної конфліктності поняття соціальної напруженості потребує врахування так званого «людського чинника» у соціально-правовому житті. Відомо, що за кожним суб'єктом конституційних правовідносин — владним або невідданим — стоять люди як первісні правові реалії, які персоніфікують такий суб'єкт. Тільки такий антропологічний підхід до конституційно-правової науки дозволяє вивчати в її межах явище конфліктності, оскільки конфліктність не існує поза поведінкою людей, що наділені власними цінностями, інтересами, цілями, нарешті — волею.

Слідування антропологічному підходові у дослідженні явища конституційно-правової конфліктності дозволить подолати домінування соціоцентричних, державоцентричних установлень, які передбачають більш важливе значення цілого (суспільства, держави), ніж частини (людини)¹⁰⁰. Через призму цього підходу набувають реального змісту соціально-психологічні аспекти аналізу конфліктної взаємодії суб'єктів конституційних правовідносин.

Безпосереднє звернення до вивчення соціальної поведінки

⁹⁹ Рукавишников В. О. Вказ. стаття. — С. 12.

¹⁰⁰ Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. — О., 2001. — С. 25.

у сфері права має бути пов'язане «з поживленням процесів оновлення і збагачення методологічних основ у юридичній науці, поворотом від традиційно догматичних трактувань правових категорій, від фетишизації нормативного впливу держави на поведінку людей до вивчення «права у житті», у динаміці, розгляду всього процесу дії права»¹⁰¹.

Конституції, як правило, закріплюють перелік повноважень суб'єктів конституційно-правових відносин, встановлюють основні засади їх функціонування і взаємодії. Така модель конституційної регламентації себе виправдовує, бо жоден основний закон не може визначати або регламентувати соціальну поведінку будь-якого суб'єкта права. Але є не виправданим підхід, за яким і наука конституційного права не приділяє належної уваги саме соціальній поведінці цих суб'єктів, обмежуючись лише визначенням їх правового статусу і науковим тлумаченням правових норм щодо цього. Сьогодні вивченням функціонування суб'єктів конституційних правовідносин, їхньої «поведінки» займаються переважно політологія й соціологія, які не можуть дати їм належної правової оцінки. Тому перед наукою конституційного права постало завдання вийти за межі простої констатації правових статусів суб'єктів конституційних правовідносин і приділити увагу їх рушійним силам — потребам, інтересам і цілям, що зумовлюють їхню соціальну поведінку.

1.3. Конституційна конфліктологія як наука про конституційний конфлікт

Конфліктологія як така являє собою інтегроване знання декількох наук і тому має право розглядати конституційну конфліктологію як підсистему своєї галузі — юридичної конфліктології. У той же час і юридична конфліктологія за своїм предметом може претендувати на місце у загальній теорії держави та права, оскільки розкриває деякі закономірності їх розвитку і функціо-

¹⁰¹ Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 559.

нування. Наведене підкреслює інтегрованість соціальних наук і попереджає від абстрагування, зосередження досліджень різних соціальних інституцій та явищ тільки в рамках однієї науки, незважаючи на досягнення інших наук у даній сфері. Конституційна конфліктність не може досліджуватися без знань про закономірності розвитку держави і права, що їх вивчає загальна теорія держави і права, без знань про соціальний конфлікт, що їх дає загальна конфліктологія, без здобутків політичної науки, до надбань якої належать знання про функціонування політичної системи та її суб'єктів, без соціології, що збагатить дослідження конституційної конфліктності виробленими в рамках своєї теорії знаннями про суспільство і методи дослідження його інституцій.

Інструментарний характер конфліктології дозволяє поглибити знання у сфері конституційного права, оскільки при дослідженні конституційно-правових інститутів неодмінно доведеться зіткнутися з конфліктами між ними. Крім того, інструментарні конфліктологічні знання можуть сприяти поліпшенню правового регулювання у сфері конституційно-правових відносин.

За підрахунками І. Ваценка, «у науковому становленні конфліктології використовуються знання про конфлікт, що накопичені одинадцятьма науками»¹⁰². Це підтверджує думку В. Речицького про те, що «будь-який серйозний політичний феномен корисно вивчати силами відразу декількох наук»¹⁰³. Цим пояснюється існуюче розмаїття літературних джерел, які становлять основу розвитку науки конституційної конфліктології. На даний час існує досить значна кількість монографій загального плану, присвячених проблемам конфліктології. Передусім, це праці російських учених, серед яких у першу чергу слід назвати А. Анцупова і А. Шипілова. Їх «Конфліктологія»¹⁰⁴ стала першим російським підручником, в якому зроблено спробу узагальнення і системати-

¹⁰² Ващенко І. В. Загальні проблеми викладання конфліктології // Психологія: Зб. наук. пр. / НПУ ім. М. П. Драгоманова. — 2002. — Вип. 15. — С. 13.

¹⁰³ Речицкий В. В. Вказ. праця. — С. 5.

¹⁰⁴ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: Учеб. для вузов. — М.: ЮНИТИ, 2002. — 551 с.

зації наукових знань про конфлікти, отриманих у різних галузях науки. З позицій міждисциплінарного підходу викладені основи конфліктології, охарактеризовано історію розвитку її галузей, запропоновано універсальну понятійну схему опису конфліктів, а також розглянуто методологічні принципи конфліктології, методи й методики вивчення конфліктів, умови і способи запобігання їм і конструктивного регулювання. Автори визнають за необхідне «зв'язати у систему всі ті практично не пов'язані між собою дослідження конфлікту, які ведуться в рамках ... наук», додаючи, що «така система не буде штучним утворенням»¹⁰⁵. Дійсно, зважаючи на те, що системоутворювальну роль як для різних видів конфліктів, так і для різних рівнів їх вивчення відіграє суперечність, що лежить в основі цих конфліктів, створення такої системи видається можливим. А усвідомлення того, що на практиці дослідникові доводиться мати справу з реальними конфліктами, а не з їх окремими психологічними, правовими, філософськими, соціологічними та іншими аспектами, надає створенню такої системи властивості необхідності. Отже, автори синтезували знання окремих конфліктологічних дисциплін у більш широку за змістом науку — загальну конфліктологію, об'єктом комплексного вивчення якої є конфлікти в цілому, а предметом — загальні закономірності їх виникнення, розвитку і припинення¹⁰⁶.

Цікавою є робота А. Дмитрієва, в якій систематично викладаються основні проблеми конфліктології — типологія, причини, динаміка конфліктів та основні способи їх розв'язання. В ній автор широко використовує розробки західних спеціалістів, а також сучасні дослідження російських вчених¹⁰⁷. Звертає на себе увагу відповідний розділ, присвячений юридичним конфліктам. Автор стверджує, що не кожен конфлікт є юридичним, але практично кожен з них може завершитися тією чи іншою юридичною процедурою. На його думку, «юридичні можливості подолання, розв'язання чи припинення конфлікту в принципі є ширшими за

¹⁰⁵ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Вказ. праця. — С. 82.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Дмитриев А. В. Конфликтология: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 2003. — 320 с.

правову природу конфлікту. Однак у більшості випадків для юридичного втручання у конфлікт із самого початку існують правові підстави»¹⁰⁸.

У підручнику за редакцією Л. Герасіної та М. Панова (саме їх доробок є найбільшим у розвитку вітчизняної правової конфліктології) розглядається розвиток проблем конфлікту в парадигмах соціальної та правової наук, а також інші теоретичні та практичні проблеми конфліктології¹⁰⁹.

Беручи до уваги такі твердження вчених, які спеціалізуються на питаннях загальної конфліктології, при розробленні галузевих конфліктологічних знань слід спиратися на ті висновки, яких доходить загальна конфліктологія. Це допоможе виділити спільні і відмінні риси конфліктів різних сфер буття, зокрема у конституційних правовідносинах, визначити їхні особливості, властивості і характер зв'язків між ними та іншими суспільними явищами та процесами.

Останнє десятиліття проблеми конфліктології знаходяться під пильною увагою періодичних видань. До того статті про конфлікти в періодичній пресі з'являлися як реакція на нові суспільно-політичні реалії. Тоді звичайні тепер, але незвичні для радянського буття, страйки майже ототожнювалися з конфліктом, який називали «проявом суспільної активності»¹¹⁰. Але вже через декілька років ставлення до конфліктів суттєво змінилося: автори усвідомили, що суспільний конфлікт — не просто поодинокі чи масові страйки, «конфлікти охоплюють всі відносини людини з об'єктивною дійсністю»¹¹¹. І саме ці «прояви суспільної активності» викликали «необхідність теоретичного дослідження проблем, пов'язаних з конфліктами, вироблення практичних заходів для управління конфліктами, а також прогнозування їх виникнення і можливих наслідків»¹¹².

¹⁰⁸ Дмитриев А. В. Вказ. праця. — С. 40.

¹⁰⁹ Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. — Х.: Право, 2002. — 256 с.

¹¹⁰ Леонтьева Е. Общественный конфликт // Вопросы экономики. — 1989. — № 4. — С. 122.

¹¹¹ Краснов Б. И. Вказ. стаття. — С. 14.

¹¹² Там само.

У статті Ю. Запрудського «Всередині конфлікту» зроблена вдала спроба охарактеризувати специфіку відносин, які існують у конфлікті, підкреслюючи при цьому, що кожний конфлікт є неповторним¹¹³.

Характеристику сучасних концепцій конфлікту надано у статті В. Котигоренка¹¹⁴. Ця ж тематика розглядається В. Брацлавською у статті «Соціальні конфлікти в суспільстві»¹¹⁵. Ними досліджуються основні концепції конфлікту, висунуті вченими за різних часів, що справили відомий вплив на становлення сучасної конфліктологічної доктрини. У статті І. Гуркова¹¹⁶ розглядається стан досліджень конфлікту в сучасному суспільстві, окрема увага приділяється пошукові найбільш перспективних напрямків роботи в цій галузі.

Конфліктологія, безумовно, належить до групи соціально-гуманітарних наук і межує з юриспруденцією. Їх поєднують, насамперед, генетично-конфліктна природа юридичних фактів, що становлять буттєві проблеми правової науки, та шляхи виявлення та розв'язання суперечностей, які вже одержали статус юридичного конфлікту. Соціальні конфлікти, як правило, характеризуються наявністю певних правових аспектів; багато конфліктних ситуацій виникає і має перебіг у сфері правовідносин, які об'єктивно породжуються юридичними ситуаціями, а потім мають бути вирішені саме юридичними засобами.

Саме така мотивація стала приводом для виникнення і становлення нової комплексної наукової дисципліни теоретико-прикладного характеру — юридичної конфліктології, яку автори відносять до спеціальних конфліктологічних теорій та визначають сутність її предмета як проблеми конфліктної взаємодії між суб'єктами правовідносин чи проблемами конфлікту у правовій

¹¹³ Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта // СОЦИС. — 1993. — № 7. — С. 51–58.

¹¹⁴ Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 75–87.

¹¹⁵ Брацлавська В. Я. Соціальні конфлікти в суспільстві // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. — 2003. — № 1. — С. 31–38.

¹¹⁶ Гурков И. Б. Проблемы теории конфликта в современной научной литературе (аналитический обзор) // Известия АН СССР. Сер. экономическая. — 1991. — № 1. — С. 131.

галузі. Такий підхід дозволяє поєднати проблему конфліктів з правовими інститутами, розглянути конфлікт не в абстрактному соціальному просторі, а у реальному зв'язку з існуючими правовідносинами, юридичними механізмами і чинним законодавством. Звідси випливає і практична користь досліджень в юридичній конфліктології — виявити: чи здатні норми права впливати на генезу, розвиток і припинення конфлікту? Якщо це так, то як використовувати юридичний інструментарій щодо пом'якшення, закінчення, розв'язання конфлікту, управління ним чи запобігання взагалі конфліктним ситуаціям?¹¹⁷.

Найґрунтовнішою працею з юридичної конфліктології на цей час виступає монографія за редакцією В. Кудрявцева¹¹⁸, в якій йдеться про загальну характеристику конфліктів, їхні різновиди, про сфери і механізми юридичних конфліктів, шляхи запобігання їм і розв'язання цих протиріччів з використанням юридичних засобів. У монографії наголошується, що саме юридичні механізми розв'язання конфліктів є найбільш ефективними, оскільки вони сприяють подоланню суперечностей законним шляхом, стабілізують ситуацію, породжують цілком визначені правові, соціальні та економічні наслідки і гарантують прийняте рішення авторитетом і силою держави або міжнародного співтовариства. Тут детально розглянуто сучасні уявлення про юридичний консенсус як загальнодемократичний принцип правової держави, проаналізовано можливості досягнення злагоди у політичній, соціальній та правовій сферах. Мета книги полягає в тому, щоб показати зв'язок, що існує між конфліктологією і юриспруденцією, звернути увагу конфліктологів на такі ефективні засоби, як право і його інститути, а увагу юристів — на справжню основу юридичних суперечностей і розбіжностей, тобто на соціальний конфлікт. У розглядуваній монографії найбільшу цінність для даного дослідження являють собою розділи про законотворчий процес, юридизацію конфліктів, розподіл влади і узгоджувальні процедури, парламентські процедури

¹¹⁷ Гетьман А. Перший вітчизняний підручник з конфліктології для юристів // Право України. — 2002. — № 4. — С. 170–171.

¹¹⁸ Кудрявцев В. Н. Юридическая конфликтология / РАН. Центр конфлик- тол. исслед. — М., 1995. — 317 с.

як механізми розв'язання конфліктів, конституційне правосуддя та гармонізацію правових актів. Необхідність звернутися до висновків, яких дійшли автори монографії, ще неодноразово виникатиме при розгляді відповідних питань у ракурсі конституційної конфліктології в рамках цього дослідження.

Монолітною та фундаментальною видається також монографія за редакцією Є. Степанова¹¹⁹, в якій представлено процес формування дослідницького підходу, понятійного апарату та змісту сучасної конфліктології як наукової дисципліни, продемонстровано особливості становлення різних напрямків конфліктологічного знання, особливо юридичного, а в ньому — конституційного. Особливу увагу автори приділили розгляду засобів та механізмів адекватного аналізу та ефективного регулювання соціальних конфліктів у перехідному суспільстві.

Необхідно також назвати праці, які мають певну специфіку — присвячені, наприклад, конфліктам в окремих сферах юридичної діяльності. Так, монографія І. Ващенко¹²⁰ та навчальний посібник І. Мариновської та В. Цветкова¹²¹ розглядають проблему конфлікту з урахуванням професійної діяльності співробітників правоохоронних органів. У цих роботах приділяється увага конфліктам у правоохоронній діяльності, аналізується сучасний стан конфліктної компетентності працівників органів внутрішніх справ, специфіка підготовки особового складу органів внутрішніх справ до дій в умовах конфлікту тощо.

Юридичні конфлікти тісно пов'язані з юридичними колізіями, і часто, щоб зрозуміти сутність юридичного конфлікту, необхідно звернутися до юридичної колізії, що породила його. Визначення юридичних колізій, а також розгляд питань предмета і системи колізійного права наявні у праці Ю. Тихомирова¹²². Корисними

¹¹⁹ Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования) / Под ред. Е. И. Степанова. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 344 с.

¹²⁰ Ващенко І. В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ: Монографія. — Х.: ОВС, 2002. — 256 с.

¹²¹ Мариновская И. Д., Цветков В. Л. Конфликтология: Учеб. пособие / Моск. ун-т МВД России. — М.: Щит-М, 2003. — 136 с.

¹²² Коллизионное право: Учеб. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров. — М.: Изд-во г-на М. Ю. Тихомирова, 2000. — 394 с.

для цього дослідження у роботі Ю. Тихомирова є розділи, присвячені процедурам подолання розбіжностей і вирішення суперечностей, конфліктам влад та їхніх структур, спорам про компетенцію державних органів.

У періодичних виданнях тема юридичного конфлікту зустрічається рідко, але можна навести декілька прикладів таких публікацій. У статті А. Козловського «Юридична конфліктологія: діалектичні константи правового пізнання»¹²³ автор, розглядаючи особливості розв'язання соціальних конфліктів за допомогою правового інструментарію, зазначає, що ті з соціальних конфліктів, які характеризуються особливою гостротою і не можуть бути розв'язані інакше, як із застосуванням положень законодавства та механізму судової системи, набувають форми власне юридичного конфлікту.

Г. Клімова справедливо називає юридичний конфлікт найбільш цивілізованою формою соціального конфлікту і визначає його як «суперечливість не між правовими нормами, актами та інститутами, а між людьми у зв'язку із застосуванням, порушенням чи тлумаченням правових норм»¹²⁴. Г. Клімова уточнює, що конфлікт набуває правового аспекту, якщо об'єкт конфлікту зачіпає статус особи, її інтереси або соціальні цінності, які можуть бути врегульовані правом. Багато елементів різних конфліктів прямо стосуються правових інститутів та норм, тому, на її переконання, юридичним конфліктом слід називати такий конфлікт, в якому спір безпосередньо пов'язаний з правовими відносинами сторін, їх юридично значущими діями або станами, а відтак, суб'єкти, мотивація їх поведінки, об'єкт конфлікту мають правові ознаки¹²⁵.

Наведений огляд джерел щодо юридичного конфлікту дає підстави погодитися з В. Кривцовою, що, «незважаючи на певний рівень наукового теоретизування в галузі правової конфліктології, слід

¹²³ Козловський А. А. Юридична конфліктологія: діалектичні константи правового пізнання // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2000. — Вип. 82. — С. 5–13.

¹²⁴ Клімова Г. Юридичний конфлікт: причини і сутність // Вісник Академії правових наук. — 2002. — № 1. — С. 103.

¹²⁵ Там само. — С. 104.

зазначити, що побудова цілісної філософсько-правової концепції юридичного конфлікту як феномена правової дійсності залишається у перспективі гносеологічного аналізу»¹²⁶.

Правова (юридична) конфліктологія має свої особливості і, на думку В. Нерсисянца, «правова конфліктологія як специфічний підхід і самостійний дослідницький напрямок припускає такі моменти (або, інакше кажучи, можлива за таких умов):

1) правовий підхід до відповідних конфліктів — з позицій розрізнення права і закону і врахування вимог права (і правового закону) як загальної необхідної форми і рівної міри свободи у суспільних відносинах, включаючи відносини між учасниками даного конфлікту;

2) розгляд, кваліфікація й оцінка учасників конфлікту як незалежних суб'єктів права із своїми правовими потребами й інтересами;

3) розуміння, вираження, трактування і розв'язання конфлікту, що вивчається, як спір про право між встановленими суб'єктами права;

4) наявність належного внутрішнього і міжнародного правопорядку з необхідними юридичними інститутами, процедурами як гаранта правового вирішення конфлікту і дотримання такого рішення всіма.

Специфіка і разом з тим основне завдання правової конфліктології полягають у перетворенні конфлікту у формалізований, упорядкований і можливий до вирішення спір про право, у своєрідному юридичному логарифмуванні (юридизації) конфлікту, у приведенні його до вигляду, який допускає правовий спосіб вирішення і подолання»¹²⁷.

Юридична конфліктологія узагальнює і вивчає ті особливості, які характеризують конфлікт, головним чином, з позицій права. Теоретичне значення такого підходу, на думку А. Дмитрієва, по-

¹²⁶ Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / НЮАУ ім. Я. Мудрого. — Х., 2005. — С. 2.

¹²⁷ Нерсисянц В. С., Морозова Л. А. «Круглый стол» журналу «Государство и право» // Государство и право. — 1994. — № 4. — С. 8.

лягає у можливості пов'язування конфліктів з державними інституціями (а право — один із них) і, відповідно, розгляду конфліктів не в абстрактному соціальному просторі, а в реальному зв'язку з чинними правовими інструментами і структурами¹²⁸. Конституційна конфліктологія ще більше звужує цей «простір», окреслюючи межі вивчення конфліктів сферами дії конституційного права. Практична користь такого підходу полягає у встановленні, чи зможуть норми конституційного права впливати на детермінацію, розвиток і розв'язання конституційного конфлікту і якщо зможуть, то як підвищити ефективність цього впливу.

В юридичній сфері конституційні конфлікти становлять вагомую частину і є найпоширенішими. Ю. Тодика пов'язує це «з комплексом політичних факторів, які суттєво впливають на динаміку політичних процесів, характер, спрямованість і напруженість державно-правових конфліктів»¹²⁹. Тому конституційна конфліктологія ніби виростає на межі юридичної конфліктології та політології.

Конституційна конфліктологія вивчає явище конституційної конфліктності, сутність конституційного конфлікту як політико-правового явища та процесу, його початки, причини та рушійні сили, а також динаміку і суб'єктний склад, засоби вирішення та впливу на них, технології запобігання конституційним конфліктам і має інструментарний характер. Ця наукова концепція має забезпечити суттєве зростання значення науки національного конституційного права в цілому шляхом збільшення питомої ваги його участі в аналізі конституційно-правових відносин взагалі та конституційних конфліктів зокрема, прогнозуванні їх виникнення, пошуку механізмів їх вирішення тощо. Конституційна конфліктологія розкриває взаємозв'язки норм конституційного права і соціальних інститутів, з одного боку, та вплив соціальних інститутів на конституційно-правове регулювання суспільства — з іншого.

На жаль, тематика конституційного конфлікту досі є невивченою, ця тема майже не висвітлена в науковій літературі і потребує

¹²⁸ Дмитриев А. В. Вказ. праця. — С. 37.

¹²⁹ Тодика Ю. М. Державно-правова конфліктологія як важливий напрямок наукових досліджень // Вісник Академії правових наук. — 1996. — № 6. — С. 14.

свого розроблення. Наведені нижче приклади опрацювання цієї проблеми — лише перші спроби дослідження у цій сфері, окреслення предмета таких досліджень. Твердження і висновки з наведених праць будуть детальніше розглянуті нижче, тому у цьому підрозділі буде лише вказано на праці окремих вчених.

Першим серед вітчизняних вчених, що поставив на порядок денний розгляд науковою спільнотою теми конституційного конфлікту, був Ю. Тодика, який стверджував, що «законодавство і політико-правова практика мають бути спрямованими на недопущення і усунення можливих державно-правових конфліктів. Важливим є розроблення таких юридичних процедур, які допомагали б виявляти конфлікти у державно-правовій сфері і давали б можливість перенести конфлікт в юридичну сферу з цивілізованою процедурою їх розгляду і вирішення»¹³⁰. Ю. Тодика наголошував, що процес державотворення може ефективно розвиватися тільки за умови його базування на консенсуальній, а не на конфронтаційній основі. Автор висловив своє бачення сутності чинників, що породжують державно-правові конфлікти, запропонував перелік форм, в яких вони мають прояв¹³¹.

Російський науковець О. Белкін, розглядаючи поняття текстуально-правового конфлікту в конституції, вказує на ознаки, які дозволяють виділити їх із сукупності юридичних конфліктів¹³². На його думку, «текстуально-правові конфлікти охоплюють такі ситуації: некомпетентність правових актів, колізії норм, прогалини, суб'єктно-статусний дисбаланс, невизначеність змісту норм»¹³³. У такий спосіб він ототожнює поняття «конфлікт» і «колізія», що є не виправданим.

У монографії А. Медушевського «Порівняльне конституційне право і політичні інститути»¹³⁴ розкривається співвідношення

¹³⁰ Тодика Ю. Н. Конституционное право Украины... — С. 211–212.

¹³¹ Тодика Ю. М. Державно-правова конфліктологія... — С. 13–23.

¹³² Белкин А. А. Текстуально-правовые конфликты в Конституции Российской Федерации 1993 года и проблемы их преодоления // Избранные работы 90-х годов по конституционному праву. — С.Пб., 2003. — С. 184–192.

¹³³ Там само. — С. 187.

¹³⁴ Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций. — М., 2002. — 512 с.

політичних і правових параметрів, що визначають розвиток конституційного процесу, розглядаються російський і світовий досвід у цій сфері, напрямки конфліктної динаміки. Розглядаючи конституцію як «чинник соціальних змін у світі», автор зазначає, що конфліктність конституційного процесу пов'язана з тим, що він має постійно шукати баланс між суспільством і державою¹³⁵. Така конфліктність набуває різкого характеру конституційних криз. У цьому контексті автор дає визначення конституційним реформам і конституційним революціям. У монографії також розглянуто питання дії конституції в умовах політичної кризи, типологія регіональних конфліктів, роль конституційного судочинства у розв'язанні конституційних конфліктів.

О. Брежнев у роботі, присвяченій конституційно-правовим колізіям і спорам¹³⁶, пише, що «колізії між суб'єктами конституційних правовідносин породжують юридичний конфлікт, що супроводжується протиборством сторін, а також їхніми спробами врегулювати виниклі розбіжності за допомогою узгоджувальних процедур. Конституційно-правовий конфлікт набуває характеру конституційно-правового спору, тобто динаміка його розвитку має певну юридичну спрямованість»¹³⁷. Автор пропонує класифікацію конституційно-правових спорів за інститутами конституційного права.

Серйозно до розглядуваної проблематики у своїх наукових дослідженнях конституційної доктрини сучасної Росії підійшла Т. Пряхіна, яка у відповідному розділі своєї дисертації та у статті «Конституційні конфлікти» викладає власний погляд на найсуттєвіші характеристики конституційного конфлікту — поняття, ознаки, об'єкт, причини, форми прояву тощо¹³⁸.

У літературі зустрічаються роботи, присвячені суміжним з конституційними конфліктами темам. Це передусім стосується пи-

¹³⁵ Медушевский А. Н. Вказ. праця. — С. 55.

¹³⁶ Брежнев О. В. Конституционно-правовые коллизии и споры (теоретико-методологические подходы к исследованию) // Правовая политика и правовая жизнь. — 2002. — № 4. — С. 20–26.

¹³⁷ Там само. — С. 22.

¹³⁸ Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 2004. — 460 с.

тань конституційних деліктів та більш розробленої в літературі теми — конституційної відповідальності.

Зазначаючи, що «сьогодні чи ненайактуальнішим для національної юридичної науки є теоретичне обґрунтування і коментар щодо процесів, пов'язаних зі становленням нової за якісними ознаками правової системи», В. Шаповал закликає науковців до розроблення «перспективних доктринальних концепцій»¹³⁹. Однією з таких концепцій є конституційна конфліктологія, яка у своєму становленні повинна визначитися з колом завдань, які вона покликана вирішувати як наука, що має зумовити напрямки її розвитку. Основними з таких завдань мають стати обмеження негативних проявів конституційних конфліктів та створення системи процесуальних гарантій для їх розв'язання правовими засобами, а також посилення ролі права у здійсненні соціальної інженерії, яка полягає у гармонізації інтересів в умовах конституційного конфлікту. Ще одним із здобутків цієї науки має стати розроблення алгоритмів конфліктологічної експертизи конституційних актів, що служитиме своєрідним запобіжником розгортанню конституційних конфліктів в українському суспільстві, а також продукування елементарних технологій вирішення конституційних конфліктів, методик їхньої профілактики.

Конституційна конфліктність як один з об'єктивних проявів державно-правової дійсності виступає об'єктом конституційної конфліктології як наукової дисципліни. Конституційна конфліктність — це відносно масове, історично мінливе соціальне явище конституційно-правової реальності, яке складається із всієї системи конституційних конфліктів, що існують у відповідній державі у певний проміжок часу. Це не просто безліч конфліктів, що ніяк не пов'язані один з одним, це складна система, в якій основне значення мають характеристики зв'язків між суб'єктами конфліктних правовідносин.

Теоретичною основою та методологічним принципом вивчення явища конституційної конфліктності є загальнофілософське розуміння конфліктності як продукту суспільства, що має віднос-

¹³⁹ Шаповал В. М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні // Право України. — 1996. — № 9. — С. 49–52, 62.

ну самостійність, власні закономірності розвитку та здатність зворотного впливу на соціальне середовище, яке його породило. Конституційна конфліктність як система, що самокерується та постійно відтворюється, пов'язана з іншими суспільними системами. Це дозволяє зробити висновок, що у найбільш загальному вигляді предметом конфліктологічного дослідження детермінації конституційної конфліктності є об'єктивні соціальні процеси в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах життєдіяльності суспільства, які призводять до суперечності між індивідуальними інтересами, потребами і цілями суб'єктів конституційно-правових відносин та соціальною структурою як сукупністю досить сталих соціальних позицій. В умовах зростання гостроти розв'язання цих суперечностей, які визначаються конкретно взаємодією об'єктивного (соціальні процеси та суперечності, дисфункції соціальних інститутів) та суб'єктивного (зміни суспільної свідомості) чинників, і виникає конституційна конфліктність.

Конституційні конфлікти як одиничні елементи конституційної конфліктності, що мають певні закономірності виникнення, динаміки і закінчення, є предметом конституційної конфліктології як науки. Їх вивченням має займатися конституційне право, оскільки цій науці належить домінуюче місце у структурі політичних досліджень, а політична наука дає науці конституційного права осмислення сутнісного змісту і форм життя у політичному суспільстві¹⁴⁰. Крім того, конституційне право — це юридична наука, що вивчає політичні явища, і саме право — феномен політичний. Більше того, сама політика як така є предметом конституційного права як галузі права і як науки¹⁴¹. «Сутність конституційного права неможливо цілком досягнути без звернення до політичних категорій»¹⁴². Слід зауважити, що світова конституційна думка вже не перше десятиліття ставить

¹⁴⁰ Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии. — М., 1982. — С. 9.

¹⁴¹ Танненбаум В. Категории «политика» и «власть» в науке конституционного права // Проблемы конституционного права. — Саратов, 1974. — Вып. 1 (2). — С. 50.

¹⁴² Орзих М. Ф., Крусян А. Р. Вказ. праця. — С. 201–202.

акценти на політологічні і соціологічні аспекти конституційного права¹⁴³.

Виходячи з того, що «конституційне право є базовою галуззю нормативно-ціннісної орієнтації»¹⁴⁴, вивчення явища конфліктності в його межах позитивно впливатиме на розвиток інших галузей науки, бо у конституційному праві «наявність власної виключної сфери регулювання поєднується з широкою сферою суміжного регулювання спільно з іншими галузями»¹⁴⁵. Ще С. Алексєєв писав, що «резерви майбутнього розвитку політико-правової думки закладені у використанні досягнень психології, кібернетики, аксіології, теорії управління, інформатики тощо»¹⁴⁶.

Зміцнення конституційних основ правового і соціального порядку завжди залишатиметься актуальним завданням науки конституційного права. А дослідження конституційної конфліктності, її детермінації, розвитку, функцій дозволить виявляти способи та механізми подолання і запобігання конституційним конфліктам, що, безумовно, ефективно сприятиме укріпленню конституційного правопорядку і забезпеченню конституційної безпеки держави.

Вивчення конституційної конфліктності помітно розширює діапазон явищ, що становлять предмет конституційного права як науки, і в той же час відіграють значну роль у забезпеченні цілісності конституційно-правової доктрини. «У систематизації науки конституційного права істотна роль відводиться її поняттям, у яких відображається якісна визначеність предмета пізнання і конструюється цілісна теоретична модель конституційно-правової дійсності... У функціональному плані поняття відіграють роль логічних утворень, що інтегрують конституційно-правове знання і сприяють його поєднанню у більш складні компоненти науки — теоретичні побудови і підсистеми. Понятійний апарат науки кон-

¹⁴³ Егоров С. А. Современная наука конституционного права США. — М., 1987. — С. 17.

¹⁴⁴ Тихомиров Ю. А. Развитие теории конституционного права // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 7.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Алексеев С. XXVII съезд и современная юридическая наука (вопросы общей теории права) // Правоведение. — 1986. — № 3. — С. 8.

ституційного права служить початковим рівнем систематизації конституційно-правового знання та її логічною основою»¹⁴⁷.

Отже, зміни у конституційній практиці суттєво сприяють розвиткові категорій конституційного права. Деякі з них набувають нового змісту, інші відходять, треті — потрапляють у вжиток. Так, будучи первісно політологічними, соціологічними, психологічними і загальноправовими, категорії «конфлікт», «консенсус», «паритет», «делікт», «суперечність», «компроміс», «соціальна активність», «соціальний інтерес», «суспільна психологія», «суспільна злагода», «правова культура» тощо в процесі становлення конституційної конфліктології мають і будуть пристосовуватися до конституційно-правової матерії і логічно опосередковувати явища реальної дійсності, що вивчаються конституційним правом, тим самим категоріально збагачуючи науку конституційного права. Таке збагачення термінології відбиває загальносвітові тенденції, позитивно впливає на розвиток вітчизняного законодавства, наукову мову, правозастосовчу практику. Поступово визріває наукове підґрунтя загального конституційного права, покликаного узагальнити світовий досвід, висвітлити основні моделі устрою держави та суспільства.

Виділення у конституційному праві підсистеми конституційної конфліктології означає новий рівень систематизації науки, що дозволить цілеспрямовано розвивати конституційно-конфліктологічне знання. За твердженням Н. Богданової, «конституційно-правове знання, здобуте в результаті розгортання підсистем науки конституційного права, збагачує цю науку, не порушуючи її цілісності»¹⁴⁸.

Конституційне право відіграє активну роль у визначенні стратегії соціальних і політичних перетворень у процесі конституційної модернізації (переходу від авторитаризму до демократії), і тому слід окрему увагу приділяти соціальним функціям конституційного права у врегулюванні соціальних суперечностей, у тому числі і передусім — конституційних конфліктів. Притаманна консти-

¹⁴⁷ Богданова Н. А. Целостность и структура науки конституционного права // Российский юридический журнал. — 2001. — № 2. — С. 12.

¹⁴⁸ Там само. — С. 15.

туційному праву функція соціальної інтеграції та соціального контролю має конструктивне значення для забезпечення єдності суспільства. Це й визначає місце конституційного права у вирішенні соціальних конфліктів. «Правове регулювання полягає у виявленні суперечностей (декларований конфлікт), формулюванні різноманітних інтересів у правових поняттях (і в цьому сенсі може сприяти розвиткові конфлікту), кодифікації конфліктів (спрямуванні їх у правове русло) та створенні механізмів їх розв'язання (на рівні посередництва і за допомогою судової влади). Право, таким чином, може як провокувати конфлікт, так і сприяти його розв'язанню»¹⁴⁹.

Різноплановість явища конфлікту вимагає системного підходу до його вивчення у будь-якій галузі науки, а тим більше — на стикові наук. Крім того, зважаючи на те, що здатність успішно виходити з конфліктних ситуацій, перетворювати політичний конфліктний потенціал на джерело суспільно-політичного розвитку засвідчує демократичність політичної системи й ефективність державного механізму, конституційно-конфліктологічна проблематика останнім часом викликає неабиякий науковий інтерес учених. Але наукові дослідження у сфері конституційної конфліктології в Україні на сьогодні обмежуються лише постановкою питання про необхідність таких досліджень. Аналіз літературних джерел на конфліктологічну тематику дає підстави дійти висновку про недостатність ґрунтовних праць із загальної конфліктології, їхню незначну кількість у сфері юридичної конфліктології та їхню повну відсутність на ниві конституційно-конфліктологічних досліджень.

Отже, вироблені політичною та соціологічною наукою цілісні концепції конфлікту, їхній вплив на розвиток юриспруденції стали базою для інституціоналізації явища конституційного конфлікту, тобто процесу перетворення його з явища соціальної дійсності на повноцінний політико-правовий інститут. Це об'єктивно зумовлює необхідність аналізу закономірностей виникнення, розвитку і припинення конституційних конфліктів, а також вироблення методик здійснення впливу на них для забезпечення

¹⁴⁹ Медушевский А. Н. Вказ. праця. — С. 31.

подальшого конституційного розвитку держав світу. Такий теоретичний аналіз спроможна здійснити, використовуючи свій методологічний і категоріальний потенціал, наука конституційного права.

Беручи до уваги розширення діапазону наукових досліджень у сфері вітчизняного конституційного права, яке відбувається в умовах новітньої української державності, їхній проблемний характер та орієнтацію на вирішення практичних проблем державотворення, можна з упевненістю говорити про конституційну конфліктологію як про вельми перспективну доктринальну концепцію, яка у своєму розвитку неодмінно використовуватиме досягнення сучасної світової конституційної думки, досвід українського державного будівництва, а також теоретичні та методологічні здобутки інших наук — політології, соціології, психології, загальної та юридичної конфліктології, теорії держави та права тощо.

Конституційна конфліктологія дає можливість розкрити зв'язки норм конституційного права і соціальних інститутів, з одного боку, та вплив соціальних інститутів на конституційно-правове регулювання суспільства — з іншого. Інструментарний характер конфліктології розширює діапазон дослідження конституційно-правових інститутів, що дозволяє оптимізувати конституційно-правове регулювання. Розвиток зазначеного напрямку науки конституційного права є необхідним з точки зору забезпечення в умовах конституційного динамізму невідставання науки від прикладних політичних рішень, забезпечення гідного наукового супроводження здійснюваних конституційних перетворень.

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Конституційний конфлікт — політико-правова реалія

Виникнення терміна «конституційний конфлікт» пов'язано з державно-правовим становленням Німеччини. Саме в історії цієї країни відбулися події, які увійшли в історію та в енциклопедії під назвою «конституційний конфлікт»¹⁵⁰. Так, на початку 60-х рр. XIX ст. виник конфлікт між пруським юнкерським урядом та ліберальною опозицією у пруському ландтазі, пов'язаний з намаганнями уряду отримати додаткові асигнування на проведення військової реформи. Край «конституційному конфліктові» поклав міністр-президент О. Бісмарк, реорганізувавши армію без санкції ландтагу¹⁵¹.

Однак у наведеному випадку категорія «конституційного конфлікту» має лише історичне тлумачення і не відповідає сучасному смислового навантаженню цього явища. Цей термін вперше у сучасному його розумінні з'являється також у Німеччині. Конституція Німецької імперії від 16 квітня 1871 р. (так звана «Кайзерівська конституція») вперше передбачала у п. 76 розд. XIII не тільки можливість виникнення конституційних конфліктів, але й порядок їх вирішення¹⁵². Стаття 19 Конституції Німецької імперії

¹⁵⁰ Большая советская энциклопедия: В 30 т. — М., 1973. — Т. 13. — С. 51.

¹⁵¹ Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 336.

¹⁵² Конституция Германской империи от 16 апреля 1871 года // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2 т. / Отв. ред. Н. А. Крашенинникова. — М., 2004. — Т. 2. Современное государство и право. — С. 301.

від 11 серпня 1919 р. (так звана «Веймарська» конституція), розвиваючи цю норму, встановлювала, що «конституційні конфлікти, що виникають в областях, де немає компетентного суду для їх вирішення, а також спори не приватноправового характеру між різними областями або між імперією та однією з областей вирішуються за клопотанням однієї із сторін спору верховним державним судом Німецької імперії, оскільки у цьому випадку є некомпетентним інший імперський суд. Президент імперії виконує рішення верховного державного суду»¹⁵³.

Звернення до історії держави та права, як вітчизняної, так і всесвітньої, приводить до переконливого висновку про те, що конфлікти у сфері державно-правових відносин існували стільки, скільки існує сама держава. Але вітчизняна державна практика до 90-х рр. минулого століття не визнавала можливості виникнення конституційних конфліктів у суспільному житті. Найбільший внесок щодо наукової актуалізації цієї проблематики зробили Л. Герасіна, М. Панов, Ю. Тодика в Україні та В. Кудрявцев, Є. Степанов, Т. Пряхіна, Ю. Тихомиров — в Росії.

Отже, ця проблематика є новою для української науки, і відсутність ґрунтовних досліджень щодо конституційного конфлікту зумовлює відсутність загальноприйнятого визначення конституційного конфлікту. Деякі автори ототожнюють поняття конституційного конфлікту з поняттям «конституційно-правовий спір» та визначають його як «спори, що виникли між учасниками конституційно-правових відносин у процесі здійснення ними своїх прав та обов'язків та вирішуються у встановленому законом порядку»¹⁵⁴. Із цим твердженням важко погодитись: конституційно-правові спори — лише одна з форм конституційних конфліктів. Т. Пряхіна визначає конституційний конфлікт як «форму взаємодії суб'єктів конституційних відносин, що має політико-правову природу та обумовлена необхідністю вирішення спорів щодо визнання, реалізації, захисту інтересів суб'єктів, що являють со-

¹⁵³ Конституция Германской империи // www.bsu.edu.ru:8813/service/inc/02/01.doc.

¹⁵⁴ Замотаева Е. К. Конституционно-правовые споры // Конституционное и муниципальное право. — 2004. — № 5. — С. 2.

бою цінність з точки зору їхньої соціальної значущості»¹⁵⁵. Це визначення вбачається найбільш оптимальним, однак має бути уточненим при детальному розгляді основних елементів та ознак конституційних конфліктів.

Однією з ознак конституційно-правового характеру конфлікту виступає його предмет — фактичні відносини протистояння, тобто проблема, яка становить основні суперечності і є причиною зіткнення сторін, або, навпаки, спричинена таким зіткненням, а також дії, які здійснюються або повинні (можуть) здійснюватися по відношенню до об'єкта конституційного конфлікту. Кожна із сторін намагається вирішити цю проблему на свою користь за рахунок інтересів іншої сторони, «конституювати власні потреби, забезпечити визнання їх особливої значущості і цінності, закріплення на вищому рівні правового регулювання, що передбачає заходи гарантування, забезпечення та правового захисту»¹⁵⁶. Предметом конституційного конфлікту може стати проблема поділу влади, збереження існуючого конституційного ладу або його оновлення, захист прав і свобод особистості, визначення пріоритетів державної політики тощо. Конституційно-правова природа предмета юридичного конфлікту завжди вказує на те, що це конфлікт конституційний і остаточно зумовлює його сутність. І в цьому випадку не має значення, які у цьому конфлікті учасники, який його об'єкт, причини тощо. Так, наприклад, протистояння будь-яких суб'єктів (парламентські фракції, лобістські групи, суб'єкти законодавчої ініціативи, громадяни, що страйкують) з приводу прийняття будь-якого закону є конституційним конфліктом, оскільки відносини щодо законотворчості — є суто конституційно-правовою матерією. Тому для визначення у цьому випадку конфлікту як конституційного неважливою є навіть сфера регулювання цього закону.

Об'єкт конституційного конфлікту не завжди має конституційно-правовий або взагалі правовий характер. Це може бути влада, державний суверенітет, національно-культурна автономія тощо, а може бути й земля, інвестиції, експортно-імпортні

¹⁵⁵ Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России. — С. 365.

¹⁵⁶ Там само. — С. 367.

операції, приватизація тощо. Тобто серед об'єктів конституційних конфліктів можуть бути цінності матеріального, соціального, духовного характеру, а сутність конституційного конфлікту в такому разі зумовлюється іншими чинниками — суб'єктивним складом, наприклад. Так, під визначення конституційного конфлікту цілком підпадає протистояння між парламентськими фракціями з приводу прийняття закону про перегляд митних тарифів, який запропонований урядом. Сторонами цього конституційного конфлікту є уряд, що запропонував проект закону, і парламентські фракції, що його підтримують, з одного боку, та парламентські фракції, які, виходячи із своїх інтересів, виступають проти прийняття такого закону. Предметом конфлікту тут є фактичні конституційні відносини щодо розгляду певного законопроекту, а об'єктом — митно-тарифна політика. І хоча об'єкт цього конфлікту не є конституційно-правовою цінністю, суб'єктивний склад і предмет конфлікту надають йому конституційно-правової сутності.

У будь-якій конфліктній взаємодії протистояння розгортається навколо двох речей — з приводу життєво важливих ресурсів (матеріальних, духовних, соціальних тощо) та контролю над ними¹⁵⁷. Погоджуючись із цим твердженням, Т. Пряхіна визначає владу єдиним об'єктом конституційного конфлікту, оскільки саме вона «може розглядатися і як життєво необхідний ресурс, і як найбільш ефективний засіб контролю»¹⁵⁸. Така позиція може призвести до ототожнення конституційно-правового конфлікту з політичним, що є невиправданим, бо конституційний конфлікт має більш широкий діапазон об'єктів не тільки владного характеру. Але слід визнати, що природі конституційного конфлікту властиві відносини щодо здійснення, перерозподілу та участі в організації публічної влади. На цьому особливо зосереджують увагу вчені. Зокрема, О. Ющик зазначає, що практика реалізації ст. 6 Конституції України про поділ державної влади «свідчить, що незалежна Україна потерпає не так від узурпації влади одним суб'єктом, як від безвладдя, точніше від дезорганізації влади че-

¹⁵⁷ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 93.

¹⁵⁸ Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России. — С. 367.

рез постійні конфлікти між «гілками» влади, потерпає від браку єдності влади...»¹⁵⁹.

Отже, об'єктом конституційного конфлікту виступають певні цінності, на які спрямовані дії сторін конфлікту, та/або прагнення контролю над ними. А предмет — фактичні відносини, що виникли з приводу цього об'єкта та породили певну проблему. Підґрунтя конституційних конфліктів часто знаходиться за межами конституційного права та права взагалі і обумовлене передусім станом економіки, соціально-політичних відносин. Але переважна більшість конституційних конфліктів пов'язана із станом конституційного законодавства (наявність колізій, прогалин, дефектів) та практикою його застосування.

Специфіка конституційних конфліктів проявляється у таких ознаках:

1) особливий склад учасників конституційних конфліктів (народ, територіальна громада, органи державної влади, політичні партії);

2) особливі об'єкти та предмети, з приводу яких виникає конституційний конфлікт (суверенітет, територія, владна компетенція);

3) досить серйозні політичні та інші наслідки розв'язання або нерозв'язання конституційних конфліктів, оскільки вони, як правило, пов'язані з інтересами великих груп населення;

4) особливе коло питань, що розв'язуються в межах конституційно-правових відносин (визначення напрямків і пріоритетів перебудови суспільства і держави, розподіл бюджетних асигнувань)¹⁶⁰.

Обов'язковою умовою визнання конфлікту конституційно-правовим є наявність у його предметі спірного юридичного факту конституційно-правового характеру і можливість припинення протистояння сторін за допомогою конституційно-правових процедур.

Серед ознак конституційного конфлікту слід також вказати на таку їх специфічну рису, як мотивація поведінки сторін, яка завжди має правове обґрунтування. Це означає, що кожна із сторін кон-

¹⁵⁹ Ющик О. І. Вказ. стаття. — С. 33.

¹⁶⁰ Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины... — С. 212.

флікту виправдовує обраний варіант поведінки необхідністю досягнення або захисту конституційних цінностей, посиляючись при цьому на положення нормативно-правових актів, правові звичаї, договори, презумпції, природне право, загальні принципи права, юридичну доктрину тощо¹⁶¹. Так, приміром, у конфлікті щодо ухвалення Закону України «Про Кабінет Міністрів України» фракція БЮТ виправдала своє голосування за подолання вето щодо закону необхідністю зупинити «протистояння і хаос, невизначеність між двома секретаріатами Президента та прем'єр-міністра»¹⁶².

Сторони конституційного конфлікту завжди мають правові характеристики і одночасно виступають суб'єктами конституційних правовідносин, їхні мотиви та інтереси теж мають правову форму, а об'єкт конфлікту перебуває під правовим захистом. Конституційному конфлікту властива наявність специфічних закономірностей, що характеризують його розвиток, і він завжди має певні юридичні наслідки. Сказане дозволяє зробити висновок, що саме право, і головним чином, норма права, впливаючи на елемент (елементи) конфлікту, надає йому статус юридичного і, крім цього, виступає першочерговою підставою для класифікації юридичних конфліктів, що дозволяє називати юридичні конфлікти у сфері конституційного права конституційними конфліктами.

Ще одним важливим елементом характеристики конституційного конфлікту є його соціальна характеристика, що являє собою аналіз соціальних (політичних, економічних) чинників, що його детермінували, соціальних наслідків його протікання та розв'язання, а також соціальних явищ, що мали місце одночасно (паралельно) з ним. Наявність соціальної характеристики обумовлена тим, що в «чистому» вигляді конституційних (як і будь-яких інших) конфліктів немає.

Враховуючи, що конституційний конфлікт — явище соціально-правове, поряд із його соціальною характеристикою існує й правова характеристика, яка має прояв у тому, що конституційний конфлікт,

¹⁶¹ *Прахина Т. М.* Конституционные конфликты // Государство и право. — 2004. — № 11. — С. 20.

¹⁶² Тимошенко заявляє, що «Наша Україна» обдурила її сьогодні (<http://www.unian.net/ukr/news/news-179807.html>) // УНІАН. — 12.01.2007.

по-перше, співвідноситься з інститутами, структурами і механізмами держави і громадянського суспільства; по-друге, у предметі конституційного конфлікту простежуються реальні конституційно-правові відносини або окремі конституційно-правові аспекти; по-третє, учасники конституційного конфлікту розглядаються не просто як індивіди, соціальні групи, а сприймаються з огляду на їх правовий статус як суб'єкти права; по-четверте, поведінка учасників конфлікту набуває правової оцінки; по-п'яте, конституційний конфлікт є унормованим явищем, або явищем, яке підлягає унормуванню з огляду на інституційність форм взаємодії опонентів та їх зацікавленості у правових результатах протистояння.

По суті, конституційний конфлікт не є сталим, застиглим явищем: дії суб'єктів конфлікту спрямовані один на одного; дії однієї сторони конфлікту кореспондують з діями іншої сторони, але не для досягнення спільного погодженого результату, а якраз навпаки — для досягнення взаємовиключних цілей. У даному випадку звичне розуміння терміна «взаємодія» як погодженої діяльності суб'єктів доповнюється трактовкою взаємодії у від'ємному значенні. Це зумовлено сутністю конфлікту, який є низкою послідовних дій, що здійснюються сторонами, та у цьому розумінні являє собою їх взаємодію.

Отже, виходячи з наведеного та враховуючи позиції вчених щодо загального, юридичного і конституційного конфлікту, слушним буде запропонувати таке визначення явища, що розглядається: конституційний конфлікт як вид юридичного конфлікту являє собою протистояння у політико-правовій взаємодії суб'єктів конституційних відносин, яке відображується в інституційно норматизованих взаємоспрямованих діях цих суб'єктів щодо визнання, задоволення, захисту своїх інтересів, потреб, цілей, що являють собою цінність з точки зору їхньої соціальної значущості. Він є необхідною формою розвитку конституційно-правової реальності, що поєднує в різних пропорціях деструктивні і конструктивні компоненти, які збагачують людей новим соціальним досвідом як негативного, так і позитивного характеру¹⁶³.

¹⁶³ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. — С.Пб., 2006. — С. 389.

Конституційний конфлікт слід відрізняти від конституційної колізії, бо конституційний конфлікт — не суперечність між нормами права, актами та інститутами, це відносини між людьми, що є суб'єктами права і носіями певних поглядів, позицій у конституційно-правовій сфері, які є діаметрально протилежними і вимагають конфліктної взаємодії для досягнення урівноваженості. Конституційно-правова колізія як суперечність, безумовно, може лежати в основі конфлікту, але не може підмінити всієї його сутності, структури та механізмів розвитку.

О. Белкін називає конституційно-правові колізії «текстуально-правовими конфліктами в конституції» і визначає, що вони охоплюють своїм змістом некомпетентність правових актів, колізії норм, прогалини, суб'єктно-статусний дисбаланс, невизначеність змісту норм¹⁶⁴.

Головною відмінністю конституційних конфліктів є те, що вони не обов'язково пов'язані зі спором про право. Вони можуть також виступати у вигляді суперечностей з приводу формування права, з приводу застосування, порушення та скасування конституційно-правових норм.

«Колізії характеризують процес реалізації правових норм, як державно-владного засобу впливу на суспільство. Колізії виникають між: нормами права, нормами нормативно-правових та інтерпретаційних актів ...правовими системами»¹⁶⁵. А конституційний конфлікт, не втрачаючи своєї соціальної сутності, виникає між суб'єктами права, між людьми.

Якщо конституційна колізія — це суто нормативна суперечність, то за конституційним конфліктом завжди стоять певні індивідууми, що уособлюють державний орган, політичну партію, іншу інституцію, та відносини між ними. Конституційний конфлікт — це ще й зіткнення думок, поглядів, ідеологій. Тут мають значення обставини оточуючого середовища та внутрішньопсихологічні чинники.

¹⁶⁴ Белкін А. А. Вказ. стаття. — С. 187.

¹⁶⁵ Бобровник С. В. Правовий конфлікт та юридичні колізії: взаємодія та взаємозалежність // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 4. — С. 5–6.

Отже, конституційну колізію не можна ототожнювати з конституційним конфліктом, бо це не конфлікт суб'єктів, а конфлікт правових приписів, який виник, розвивався і знайшов своє припинення у суто нормативній сфері. При збігові всіх інших елементів, відсутність суб'єктного складу не дає конституційній колізії права розглядатися як вид або форма конституційних конфліктів, а тільки як їх причина, джерело, передумова. На останнє прямо вказує О. Брежнев: «Причиною виникнення юридичного конфлікту у сфері конституційного права є конституційно-правова колізія, яку можна визначити як суперечність між існуючим конституційним правопорядком та намірами і діями щодо його зміни»¹⁶⁶.

Отже, коли у сфері суспільних відносин діяльність суб'єктів конституційного права набуває конфліктного характеру і у конфліктній ситуації, що виникла, норми права вказують на взаємні права і обов'язки учасників відносин і умови їх реалізації, надаючи їм статусу правовідносин, можна говорити про конституційний конфлікт. Тому конституційний конфлікт є правовідносинами, в яких беруть участь суб'єкти, діяльність яких спрямована на можливість набуття чи втрати суб'єктивних прав та обов'язків стосовно певного об'єкта¹⁶⁷. У цих правовідносинах конституційне право здійснює безпосередній вплив на конфліктну ситуацію в цілому і включає в себе вплив на сам конфліктний інцидент, поведінку взаємодіючих суб'єктів та на засоби, що застосовуються ними у процесі взаємодії¹⁶⁸. При цьому обов'язковою ознакою такої діяльності, і відповідно, правовідносин, є те, що його суб'єкти виступають як носії протилежних інтересів.

Говорячи про вплив конституційно-правових норм на конфліктні процеси, слід зосередити увагу на основному джерелі конституційного права — конституції. Усталеною є уява про те, що завдання конституцій полягає у знятті напруженості у суспільному житті, ліквідації кризових явищ, виключенні конфліктів із дер-

¹⁶⁶ Брежнев О. В. Конституционно-правовые коллизии и споры... — С. 21.

¹⁶⁷ Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. — Ленинград, 1968. — С. 37.

¹⁶⁸ Чулюкин И. Л. Социальные конфликты и применение права: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Казань, 2001. — С. 13.

жавно-правової практики, стабілізація правовідносин. Але сама державно-правова практика засвідчує, що конституція виконує ще одне завдання, яким є створення «легальних каналів виявлення конфліктних зон; інституціоналізація конфліктів через встановлення правомірного характеру поведінки залучених до них суб'єктів; оформлення ефективного механізму вирішення конфліктів»¹⁶⁹.

Більше того, конституції самі можуть бути конфліктогенним чинником. Під конфліктогенністю розуміється природна здатність конституцій детермінувати соціальні конфлікти. Першою і найголовнішою із цих детермінант є закладене у демократичні конституції поєднання принципів народного суверенітету і правової держави: абсолютна влада народу не завжди проявляється у правових формах, а саме право як досить консервативний інститут не завжди відповідає колективним уявленням народу або «народній волі» на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Із цим пов'язана, як зазначає А. Медушевський, конфліктність конституційного процесу, який вимушений постійно шукати баланс між суспільством і державою, рівністю та свободою, соціальними гарантіями та правами індивіда¹⁷⁰. Другим сутнісним конфліктогенним чинником конституцій є те, що конституція — це не лише правовий, а й політичний документ, в якому відповідні суб'єкти через конституційні приписи намагаються втілити свої ідеї, погляди на владу, власність, права людини, на державний устрій, розподіл владних повноважень тощо. А такі ідеї і погляди мають бути узгодженими між собою та відповідати вимогам часу, бути чутливими до мінливостей суспільного життя. Звідси впливає третій конфліктогенний чинник — відносна сталість конституцій, намагання закріпити конституційними приписами певний порядок раз і назавжди. Взагалі, конституція, яка визнає розділення влад, вже від самого початку провокує державне побутування на конфлікт, стимулює адміністративну і політичну конкуренцію, провокує державні інститути не стільки на консенсус, скільки на відносне протистояння.

¹⁶⁹ Пряхина Т. М. Конституционные конфликты. — С. 19.

¹⁷⁰ Медушевский А. Н. Вказ. праця. — С. 54–55.

Крім того, конституція може спричиняти конфлікти у разі недосконалості свого тексту (змісту), що найчастіше проявляється у наявності колізій або прогалин у конституційному регулюванні; до конфліктів призводять різні інтерпретації норм конституції суб'єктами конституційного права¹⁷¹. Наприклад, ще в 1997 р. О. Ющик у своїй монографії «Правова реформа» відзначив «головну суперечність Конституції»: з одного боку в ній закріплений досить високий рівень конституційних прав і свобод особистості, з іншого — визначена в ній організація влади не здатна забезпечити і гарантувати більшості з цих прав і свобод»¹⁷².

За твердженням Ю. Тихомирова, «конституційний конфлікт, зважаючи на свою значущість, частіше за все породжується політичними причинами та ніби виростає з політичного конфлікту»¹⁷³, тому за своїми елементами та формами прояву конституційний конфлікт може збігатися (і часто саме так відбувається) з політичним конфліктом. Але політичний конфлікт при збігові всіх зазначених параметрів все одно зберігає свій неформалізований, неупорядкований характер, що ускладнює його розв'язання цивілізованими правовими засобами. Для подолання таких складностей політичний конфлікт потребує надання йому юридичних властивостей. Таке «перетворення (звісно, тільки там, де це можливо і необхідно) політичного конфлікту на правовий конфлікт — це своєрідне юридичне логарифмування (юридизація) конфлікту, приведення його до вигляду, що припускає правовий спосіб його тлумачення, кваліфікації, розв'язання і подолання»¹⁷⁴.

¹⁷¹ *Єзеров А. А.* Конфліктогенність конституцій // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 2005. — Вип. 25. — С. 168–171; *Кресіна І. О.* Політико-правові проблеми політичної реформи в Україні // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 2006. — С. 34–40.

¹⁷² *Ющик О. І.* Вказ. стаття. — С. 32.

¹⁷³ *Тихомиров Ю. А.* Юридические конфликты: природа, виды, преодоление // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 56.

¹⁷⁴ *Юридический конфликт: процедуры разрешения* / В. Н. Кудрявцев. — С. 50.

Така юридизація конфлікту (у цьому випадку — політичного конфлікту), за твердженням В. Кудрявцева, можлива і реалізується за таких умов:

- 1) правовий підхід до відповідних конфліктів;
- 2) розгляд, кваліфікація і оцінка учасників конфлікту як вільних, незалежних і рівних суб'єктів права із своїми інтересами;
- 3) розуміння, вираження, трактування і вирішення фактичного конфлікту у вигляді спору про право між встановленими суб'єктами права;
- 4) наявність належного правопорядку (з необхідними юридичними інститутами, нормами, процедурами тощо) як основи, механізму і гаранта правового конфлікту і додержання прийнятого рішення всіма¹⁷⁵.

Отже, можна зробити висновок, що юридизований політичний конфлікт являє собою конституційний конфлікт. Тому справедливим є твердження Т. Пряхіної про те, що «конституційні конфлікти є політичний тип соціальних конфліктів, які через конституційні процедури можуть бути трансформовані на юридично значимі, такі, що породжують правові наслідки»¹⁷⁶. В. Кривцова, розвиваючи це твердження, вказує на те, що «сутність і природа державно-правових конфліктів безпосередньо походять від сфери політичних відносин, наприклад, через установлення нових принципів державотворення, укріплення політико-економічної незалежності, відтворення нових політичних інститутів ... тощо»¹⁷⁷.

З огляду на те, що явищу конституційного конфлікту до останнього часу приділялося недостатньо уваги, в літературі досі не склався єдиний підхід до назви цього явища. Авторами поряд із поняттям «конституційний конфлікт» використовується поняття «державно-правовий конфлікт». Так, Є. Степанов під державно-правовим конфліктом розуміє типологічну групу **політичних** конфліктів, що виникають у самій системі державної влади¹⁷⁸. В. Кривцова, відносячи державно-правові конфлікти до розряду

¹⁷⁵ Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. — С. 50.

¹⁷⁶ Пряхина Т. М. Конституционные конфликты. — С. 20.

¹⁷⁷ Кривцова В. М. Вказ. праця. — С. 11.

¹⁷⁸ Конфликты в современной России... — С. 134.

юридичних, все ж вказує на те, що вони «походять від сфери політичних відносин»¹⁷⁹. Ці твердження не викликають заперечень, оскільки, як зазначає Т. Пряхіна, «межі між політикою і правом у конституційних конфліктах рухомі і залежать від конкретних історичних умов, в яких вони розгортаються»¹⁸⁰, тому, дійсно, державно-правові конфлікти є різновидом як політичних, так і юридичних конфліктів. Уявляється, державно-правові конфлікти як різновид юридичних конфліктів є тотожними конституційним конфліктам — це дві назви одного явища. Цю думку, виходячи зі змісту їх праць, поділяють Ю. Тодика¹⁸¹, О. Тодика¹⁸² та ін. Окремі автори ще використовують назву «конфлікти у державно-адміністративній сфері»¹⁸³. Тому, виходячи з того, що назву видам юридичних конфліктів дають відповідні галузі права, слід більш правильним вживати назву «конституційний конфлікт», що відповідає назві відповідної галузі українського права.

Практика національного державотворення особливо багата на конституційні конфлікти. Одним із гострих конституційних конфліктів, що набув великого значення у побудові взаємин між суб'єктами конституційного права, є конфлікт між Президентом України, з одного боку, та парламентсько-урядовою коаліцією — з іншого, щодо прийняття та набуття чинності Закону України «Про Кабінет Міністрів України»¹⁸⁴.

З початком роботи Верховної Ради України п'ятого скликання остаточно набули чинності зміни і доповнення до Конституції України, прийняті 8 грудня 2004 р.¹⁸⁵ У ракурсі розглядуваної

¹⁷⁹ Кривцова В. М. Вказ. праця. — С. 11.

¹⁸⁰ Пряхина Т. М. Конституционная доктрина Российской Федерации. — М., 2006. — С. 281.

¹⁸¹ Тодика Ю. Н. Конституционное право Украины... — С. 211–215.

¹⁸² Тодика О. Ю. Причины возникновения государственно-правовых конфликтов в сфере народовластия // Юридический вестник. — 2006. — № 2. — С. 71–77.

¹⁸³ Соловьев А. И. Конфликты в государственно-административной сфере (Раздел учеб. пособия) // Полис. — 1997. — № 4. — С. 154–165.

¹⁸⁴ Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 грудня 2006 № 514-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 11. — Ст. 94.

¹⁸⁵ Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 49. — Ст. 3201.

проблематики це мало наслідком те, що країна постала перед новою політичною (оновлений персональний склад парламенту) та правовою (змінена Конституція передбачала новий порядок взаємин між вищими органами державної влади) дійсністю. З'явився новий суб'єкт конституційно-правових відносин — коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, суттєво змінилися конституційно-правові статуси Верховної Ради України, Президента України і особливо Кабінету Міністрів України. Названі чинники стали підґрунтям для виникнення політичної необхідності у прийнятті Закону України «Про Кабінет Міністрів України», який деталізував би встановлений змінами до Конституції України новий правовий порядок стосовно відносин у владному трикутнику «Президент — Уряд — Парламент». Правові ж підстави для прийняття цього Закону існували з дня прийняття самої Конституції України, оскільки нею ж передбачено у ч. 2 ст. 120, що «організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України ... визначаються Конституцією і законами України».

Констатування необхідності прийняття цього Закону, намагання його прийняти мали місце протягом десяти років, але безуспішно. Неодноразово прийнятий Верховною Радою України відповідний законопроект ветувався Президентом України¹⁸⁶. Його прийняття постійно відкладалося. Але політична ситуація, коли на посадах Президента України і прем'єр-міністра України знаходяться люди, що представляють протилежні та конкуруючі між собою політичні сили, зумовила невідкладність прийняття такого Закону та стимулювала його прийняття. Доказом цього є те, що «президентський» і «кабмінівський» законопроекти були зареєстровані у Верховній Раді України майже одночасно та мали одну спільну рису — намагання розтлумачити норми Конституції на свою користь та перебрати на себе якомога більше повноважень¹⁸⁷.

Як відомо, прийнятий був урядовий варіант, оскільки саме уряд спирався на більшість депутатського корпусу. При цьому не була

¹⁸⁶ *Рахманин С.* Кабинетная интрига // Зеркало недели On The WEB. — 2007. — № 3. — <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/print/55718>.

¹⁸⁷ Там само.

врахована жодна пропозиція президентської сторони. Президент України повернув для повторного розгляду Закон із своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України. Після цього сторони намагалися дійти компромісу, але урядова сторона знайшла додатковий ресурс і змогла подолати вето Президента на цей Закон, і його було направлено до Президента на підписання. Але Президент України знову повернув Закон до Верховної Ради України, мотивуючи це тим, що «під час розгляду пропозицій президента після накладання вето парламентом внесено зміни, не передбачені президентом»¹⁸⁸. Урядова сторона розглядала цей факт як «технічну помилку» і наполягала на тому, що оскільки Закон, вето на який подолано, не підписаний та не оприлюднений у встановлений термін Президентом України, то він, відповідно до ч. 4 ст. 94 Конституції України, «невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом». Так і було, врешті, зроблено, після чого Президент України звернувся з конституційним поданням до Конституційного Суду України, вважаючи, що «закон не відповідає нормам конституції як за процедурою його ухвалення, так і за змістом»¹⁸⁹.

Описані події Ю. Шемшученко та О. Ющик справедливо називають юридичним конфліктом¹⁹⁰, він є лише епізодом у протистоянні між названими суб'єктами, пов'язаному з перерозподілом владних повноважень. В цілому ж, цей конфлікт є класичним конституційним конфліктом — його суб'єкти, об'єкт і предмет мають суто конституційно-правову характеристику. Суб'єктами конфлікту є визнані суб'єкти конституційного права — Президент України та Верховна Рада України, інші учасники — уряд, депутатські фракції, коаліція депутатських фракцій у Верховній

¹⁸⁸ Ющенко ще раз ветоував закон про Кабмін // Українська правда. — 2007. — 18 січ. — http://www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/18/53389.htm.

¹⁸⁹ Президент України звертається до Конституційного Суду щодо Закону про Кабмін // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 5 лют. — <http://www.prezident.gov.ua/news/data/print/13442.html>.

¹⁹⁰ Шемшученко Ю., Ющик О. Вказ. стаття. — С. 6.

Раді України тощо — також є суб'єктами конституційного права. Об'єктом цього конституційного конфлікту є розподіл владних повноважень, де Закон України «Про Кабінет Міністрів України» став інструментом протистояння сторін. Відповідно предметом цього конфлікту є законотворча діяльність (відносини щодо прийняття закону), а саме процедура офіційного оприлюднення вето-ваних законів та суперечності щодо змісту законопроекту.

З огляду на вдалість застосування цього конституційного конфлікту як прикладу, у подальших розділах та підрозділах цієї роботи його буде розглянуто детальніше по окремих аспектах, саме на ньому будуть опробовуватися отримані теоретичні результати дослідження.

2.2. Класифікація конституційних конфліктів

2.2.1. Наукові підходи до класифікації конституційних конфліктів

Надаючи визначення будь-якому соціальному явищу, і зокрема конституційному конфліктові, авторам важко знайти якесь універсальне його тлумачення, яке охоплювало б всі його стани, ознаки, нюанси, особливості тощо. Зумовлено це тим, що природа соціальних явищ є динамічною і різноманітною. Особливою багатоманітністю відрізняються конфлікти, оскільки «кожне конфліктне зіткнення є по-своєму унікальним, неповторним за причинами виникнення, формами взаємодії двох або більше сторін, за закінченням і наслідками»¹⁹¹. «Кожен конфлікт є неповторним, а отже, неповторними є відносини людей у процесі його розвитку, однак все ж таки можна виявити деякі специфічні ознаки, властиві конфліктним відносинам як таким»¹⁹². Це значно ускладнює представлення всіх конфліктів у вигляді єдиної універсаль-

¹⁹¹ Конфликтология: Учебник / А. Я. Кибанов, И. Е. Ворожейкин, Д. К. Захаров, В. Г. Коновалова; Под ред. А. Я. Кибанова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2006. — С. 52.

¹⁹² Запрудский Ю. Г. Вказ. стаття. — С. 51.

ної схеми, а звідси випливає необхідність класифікації з метою їх аналізу й оцінки.

Під класифікацією звичайно розуміється системний поділ та впорядкування понять і явищ. Групування понять з точки зору їх обсягу, розклад родового поняття на видові поняття, що його складають, відбуваються на основі певної ознаки. Якщо в основу поділу покладено всі можливі ознаки, то в наявності справа з класифікацією¹⁹³. Філософія до правильного поділу висуває такі вимоги: «1) поділ має бути вичерпним; 2) основа поділу має залишатися незмінною; 3) члени поділу мають виключати один одного; 4) поділ має бути за можливістю безперервним, без стрибків»¹⁹⁴. «Така класифікація потрібна як свого роду модель вивчення предмета у його цілісності, методичний інструмент розрізнення всього спектра конфліктних проявів»¹⁹⁵. Вона виступає інструментом здобуття нових знань про відповідне явище, що піддається класифікації, вона приводить до розширення понятійно-категоріального апарату науки, приведення його у повну відповідність до об'єктивних законів розвитку конфліктів. Основним завданням класифікації є виявлення тих системних ознак, які уже об'єктивно існують у всій безлічі конституційних конфліктів.

Має рацію Є. Бабосов, який зазначає, що класифікація «передбачає побудову деякої ідеальної моделі, абстрактної логічної конструкції, яка фіксує принципи систематизації складноорганізованих об'єктів соціальної дійсності, якими є конфлікти, тим самим дещо спрощуючи їх, але разом із тим дозволяючи вичленити їх системоутворюючі зв'язки, скласти вірне уявлення про структурні рівні об'єктів, що вивчаються»¹⁹⁶.

Проблема класифікації у конфліктології як науці, що має справу з багатьма різномірними об'єктами, як на це вказують деякі вчені, є доволі складною, по-перше, через практичну неможливість проведення «чистих» експериментів (як це робиться у природничих

¹⁹³ Философский энциклопедический словарь. — М., 2004. — С. 212, 129.

¹⁹⁴ Там само. — С. 129.

¹⁹⁵ Конфликтология: Учебник / Под ред. А. Я. Кибанова. — С. 52.

¹⁹⁶ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 134.

науках), по-друге, через труднощі методологічного характеру¹⁹⁷. Можливо, саме тому у вітчизняній науці досі немає цілісних класифікацій конституційних конфліктів. Хоча поодинокі спроби все ж таки зустрічаються. Так, О. Тодика виділяє конституційні конфлікти у сфері народовладдя як окремий вид конституційних конфліктів¹⁹⁸, Ю. Тихомиров виокремлює конфлікти влад та їх структур¹⁹⁹, В. Авксентьев виокремлює етнічні конфлікти²⁰⁰. Все це — різновиди конституційних конфліктів.

Щодо класифікацій загальних конфліктів та юридичних конфліктів, то тут є безліч підходів, які можна проєціювати на конституційні конфлікти. А. Здравомислов виокремлює дві групи конфліктів на макрорівні: конфлікти між новими та старими порядками; конфлікти щодо способу становлення та реального змісту нових відносин²⁰¹. Д. Кареев закликає класифікувати конфлікти з огляду на типи взаємодії суб'єктів конфлікту та на суб'єктивні цілі і завдання даного конфлікту і його внутрішню політико-психологічну природу (раціональний та ірраціональний конфлікти)²⁰². Окремі автори в основу класифікації конфліктів покладають форми та ступінь зіткнення або масштаби та тривалість тощо (А. Кібанов)²⁰³, деякі класифікують конфлікти за кількістю учасників та за видом норм права (В. Кудрявцев)²⁰⁴, інші — за рівнем антагонізму, причинно-мотиваційними зв'язками (А. Анцупов, А. Шипілов)²⁰⁵ тощо.

Наведені підходи до класифікації конфліктів демонструють, що дослідниками виділяються різні ієрархічні одиниці конфліктів (типи, види, роди, класи, рівні, групи). Однак єдиний системний

¹⁹⁷ Дмитриев А. В. Вказ. праця. — С. 63.

¹⁹⁸ Тодика О. Ю. Причины возникновения государственно-правовых конфликтов... — С. 71–77.

¹⁹⁹ Коллизийное право... — С. 202–230.

²⁰⁰ Авксентьев В. А. Этнические конфликты: история и типология // СОЦИС. — 1996. — № 12. — С. 43–49.

²⁰¹ Здравомислов А. Г. Социология конфликта. — М., 1995. — С. 13, 106, 114, 125.

²⁰² Кареев Д. В. Вказ. стаття.

²⁰³ Конфликтология: Учебник / Под ред. А. Я. Кибанова. — С. 53–57.

²⁰⁴ Кудрявцев В. Н. Вказ. праця.

²⁰⁵ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Вказ. праця. — С. 211.

підхід до класифікації конфліктів є відсутнім. Більше того, в авторів сформувалося уявлення про неможливість такого підходу. Наприклад, Б. Краснов стверджує, що «неможна всі конфлікти підганяти під єдину універсальну схему»²⁰⁶. Він має рацію в тому плані, що у розмаїтті існуючих та можливих конфліктів поділити їх остаточно на певні групи є завданням нездійсненним. Але будь-яка класифікація має певний ступінь умовності. Гносеологічна цінність типологічного дослідження явищ будується не на розподілі цілого на певні групи, а на виокремленні певних форм, що є основою ряду, на виокремленні певних зразків, які якнайкраще уособлюють певний рід, вид тощо. Серед інших методів дослідження класифікації є найбільш властивим пояснювати окремі предмети з точки зору їх суттєвих ознак і в такий спосіб сприяти їх розумінню.

Існує нагальна потреба у виявленні методологічних підстав класифікації конфліктів, що має унеможливити віднесення одного і того ж конфлікту і до типу, і до виду, полегшити дослідження, пошук шляхів розв'язання конфліктів, оскільки зумовить правильну їх діагностику.

Можна погодитися з тим, що цілісний підхід до класифікації загальних конфліктів не може бути реалізований з огляду на їхню багатоманітність. Але конституційні конфлікти є дуже специфічними й охоплюють не такий широкий діапазон різнорідних відносин. Тому у цьому випадку намагання створити єдину універсальну класифікацію є досить виправданими. Для цього вони мають бути описані та систематизовані у певну схему, яка зафіксує стійкі ознаки подібності та відмінності конфліктів.

²⁰⁶ Краснов Б. И. Вказ. стаття. — С. 21.

2.2.2. Універсальна класифікація конституційних конфліктів

Найдетальніше проблема класифікації розроблена в біології. А. Анцупов та А. Шипілов пропонують застосовувати досвід цієї науки щодо класифікації у конфліктології, зазначаючи при цьому, що це виправдано тим, що соціобіологія конфлікту є однією з галузей загальної конфліктології²⁰⁷. Л. Цой поділяє таку думку і пропонує «авторський підхід до типології і класифікації конфліктів», де останні розглядаються «як деякий соціальний організм»²⁰⁸. Тому, на думку Л. Цой, до класифікації конфліктів може бути застосована аналогія загальноприйнятої у природничих науках відомої системи позначень, заснованої у середині XVIII ст. шведським натуралістом Карлом Ліннеєм²⁰⁹. За цією системою кожен організм має дві назви — родову та видову. Приміром, людина має систематичну назву *Homo sapiens*. Це система, за якої організми об'єднуються у групи, що розміщені на різних ієрархічних рівнях, де передбачені різні ієрархічні одиниці: царство, тип, клас, порядок, родина, рід, вид. Кожна ієрархічна одиниця може містити декілька таксономічних одиниць більш низького рангу. Так, один тип може мати кілька класів, рід — кілька видів тощо. На кожному ієрархічному рівні може знаходитися декілька груп, але всі вони відрізняються одна від одної, оскільки члени кожної групи мають спільний набір діагностичних ознак, які характерні для всіх організмів попередніх (більш високих) рівнів. Але кожна група має унікальні діагностичні ознаки, тобто ознаки, притаманні лише організмам цієї групи. Систематизація хімічних елементів дозволила Д. Менделєєву передбачити властивості ще невідкритих елементів, яким мали бути притаманні певні ознаки.

Вбачається, подібний досвід може бути застосований щодо конституційних конфліктів, коли із застосуванням такого системно-

²⁰⁷ Анцупов А. Я., Шипілов А. И. Вказ. праця. — С. 207.

²⁰⁸ Цой Л. Н. Существующие подходы к исследованию, анализу, типологии и классификации конфликтов (дискуссии с современниками) // Социальный конфликт. — 2000. — № 3. — С. 26.

²⁰⁹ Грин А., Стаут У., Тейлор Д. Биология. — М., 1990. — Т.1. — С. 359.

го підходу до існуючих класифікацій можна скласти класифікацію конституційних конфліктів на основі їхньої систематизації. Однак у цьому випадку важко досягти ієрархічності класифікації з огляду на складність явища конституційного конфлікту — вона може бути лише умовною. Відносячи будь-який конституційний конфлікт до певної одиниці класифікації (типу, виду, класу тощо), можна виділити певні його об’єктивні діагностичні ознаки. Пропонується виділити шість основних класифікаційних одиниць у систематизації конституційних конфліктів — типи, рівні, класи, роди, предметні групи та види конституційних конфліктів, кожна з яких може бути описана у кількісних та якісних показниках (див. табл. 1).

Таблиця 1

Одиниця класифікації	Критерій класифікації	Зміст
Типи	функції конституційного конфлікту	• соціально позитивні • соціально негативні
Рівні	межі та масштаб конституційного конфлікту	• макрорівень • мезорівень • мікрорівень
Класи	форми конституційного конфлікту	• прості конституційні конфлікти • конституційні делікти • конституційні спори • конституційні кризи
Роди	об’єкт конституційного конфлікту (сфера розгортання)	• комплексні • суто конституційно-правові
Предметні групи	предмет конституційного конфлікту	поділ здійснюється за нормами конституційного права
Види	суб’єкти конституційного конфлікту	конституційні конфлікти між: • владними суб’єктами • невідними суб’єктами • владними та невідними суб’єктами

За основу класифікації беруться лише значимі для конституційного конфлікту ознаки, тому за її допомогою можна надати описову характеристику будь-якому конституційному конфлікту. З цієї точки зору вона є універсальною, оскільки інші можливі критерії, яких безліч, є несуттєвими. Така схема дозволяє, виділивши певні ідеальні типи, не тільки дистанціюватися від конкретного конфлікту, але і розширити проблемне поле для професійної діагностики конституційних конфліктів. У цьому полягає її прикладне значення.

2.2.3. Типи конституційних конфліктів

Рівень конституційної (а також — загальної та політичної) свідомості суб'єктів конституційних правовідносин, культура їх «спілкування» між собою, способи досягнення своїх цілей, задоволення інтересів та потреб — сума цих чинників становить форму соціальної активності суб'єктів — конструктивну або деструктивну. Форма соціальної активності суб'єктів конституційного конфлікту ставить у пряму залежність характер його функціонального призначення, значимість для розвитку системи конституціоналізму.

Функціональний аспект конституційних конфліктів дозволяє виділити соціально позитивні та соціально негативні типи конституційних конфліктів, де мають бути враховані деякі моменти, пов'язані з особливостями їх перебігу. По-перше, це ступінь і характер нормативної регуляції конфліктів, що дозволяє виділити інституційовані та неінституційовані (позаінституційні) конституційні конфлікти. По-друге, функціональна роль конфліктів у соціальному житті є конструктивною або деструктивною. По-третє, стратегії поведінки сторін конфлікту є раціональними або ірраціональними. Насамкінець, за ступенем публічності конституційні конфлікти є скритими або явними. Урахування цих моментів дає можливість виділити підтипи конституційних конфліктів за різними критеріями.

Щодо першого аспекту — інституційності конституційних конфліктів, то не можна стверджувати, що така інституційність

може бути повною. Нормативне регулювання не може в принципі охопити всі нюанси суспільних відносин, тому інституційованими можна назвати і ті конституційні конфлікти, які здобули хоча б визнання на конституційно-правовому рівні можливості свого виникнення. Класичними прикладами тут є інститути розпуску парламенту, імпічменту президентові та висловлення недовіри урядові, а також розмежування компетенції між центром та регіонами, регіонами та місцевим самоврядуванням. Наприклад, Конституція України у ст. 137 інституціоналізувала конфлікт між Українською державою та Автономною Республікою Крим: перша частина цієї статті визначає компетенцію органів влади республіканського рівня, а частина друга визначає порядок перебігу і розв'язання можливих конфліктів щодо нормативного регулювання. На підставі ч. 2 ст. 137 Конституції України «з мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності». Таким чином, Конституцією визначено коло учасників означеного конфлікту: Президент України з боку Української держави, Верховна Рада Автономної Республіки Крим — з боку Автономної Республіки Крим та Конституційний Суд України як орган, покликаний перевести конфлікт у форму конституційного спору та остаточно вирішити його. Предметом цього конституційного конфлікту очевидно є видання Верховною Радою Автономної Республіки Крим нормативно-правового акта, який не відповідає Конституції України, а об'єктом — владна компетенція, визначена Конституцією.

Неінституційовані конституційні конфлікти — конституційні конфлікти, можливість виникнення яких не передбачена конституційним законодавством. Конституційна практика є значно ширшою за конституційну теорію, тому часто виникають відносини, зокрема і конфліктного характеру, які не передбачені нормами права. Яскравим прикладом таких типів конституційних конфліктів стало непризначення та неприведення до присяги суддів Конституційного Суду України Верховною Радою України у 2004—

2006 рр. Законом України «Про Конституційний Суд України» визначений порядок та терміни призначення та приведення до присяги суддів Конституційного Суду України (ст. ст. 6–8), але не передбачено, що таке призначення може статися невчасно. Виникнення такого конфлікту зумовило його інституціоналізацію: необхідно законодавчо удосконалити механізм ротації суддів Конституційного Суду України, встановити конституційну відповідальність за таку бездіяльність²¹⁰.

Як правило, інституційованість конституційних конфліктів впливає на їхнє функціональне призначення. Інституційовані конфлікти відіграють цивілізаторську роль, що стимулює всю політичну систему до розвитку, тобто виконують конструктивну функцію. Навпаки, неінституційовані конфлікти можуть внаслідок своєї неунормованості набувати насильницьких форм, поширювати нехтування конституційними приписами, виконувати руйнівну роль. Але слід сказати, що у кінцевому підсумку і деструктивні конфлікти можуть мати соціально-позитивні наслідки: розрядка соціальної напруги, яка перешкоджає нормальному функціонуванню суспільної системи, зумовлення більш чіткого розуміння сторонами своїх інтересів, потреб і цілей, посилення внутрішньогрупової згуртованості, інституціоналізації конфлікту, переходу до більш прогресивних форм взаємодії тощо.

Інший аспект функціональної типологізації конституційних конфліктів — поведінкові стратегії учасників. Виходячи із цілей конкретного конфлікту, а також його внутрішньої політико-психологічної природи, можна виділити раціональні та ірраціональні конституційні конфлікти. Раціональні конституційні конфлікти являють собою стратегію і спосіб досягнення деяких реальних, раціональних цілей адекватними, правовими засобами²¹¹. В ірраціональних конфліктах поведінка одного з учасників продиктована переслідуванням цілей ідеологічного та/або політико-психологічного походження та походить від схильності до конфлікт-

²¹⁰ Конституційний Суд скаржитись на підлив основ влади // Українська правда. — 2005. — 13 верес. — http://pravda.com.ua/news_print/2005/9/13/33351.htm.

²¹¹ Конфликты в современной России... — С. 138.

ної (девіантної) поведінки. У цьому випадку конфлікт виступає як самоціль. «Складність та небезпека таких конфліктів полягає в тому, що сам суб'єкт звичайно щиро не усвідомлює справжніх мотивів та цілей своєї конфліктної поведінки. При цьому йому важливий не стільки певний результат, скільки сама можливість поводитись конфліктно»²¹². Насправді жодних інших умов і причин для настання конфлікту немає або немає і самого конфлікту (він є удаваним), але ірраціональні конфліктні дії суб'єкта конституційних правовідносин породжують відповідний тип конституційних конфліктів. На практиці, враховуючи статус і значення конституційних правовідносин для суспільства, слід вживати найрішучіших заходів щодо запобігання їм, а також різко засуджувати ірраціональні прояви у поведінці суб'єктів конституційних правовідносин, застосовувати щодо них встановлену відповідальність.

Складність стороннього аналізу конституційних конфліктів часто зумовлюється мірою їх публічності, адже з огляду на притаманну конституційним конфліктам природу часто протистояння суб'єктів, яке спостерігається ззовні, не відповідає справжнім внутрішнім процесам. Політичним відносинам, як відомо, властива так звана «підкилимовість». Тому часто сторони умисно чи неумисно не відкривають справжню сутність існуючої між ними суперечності. Характеризуючи подібні випадки, М. Дойч використовує поняття «скритого» та «явного» конфлікту²¹³. Його думка полягає в тому, що конфлікт у реальності може ґрунтуватися на суперечностях більш глибоких (скритий конфлікт), ніж ті, які служать предметом протистояння у зовнішньому плані (явний конфлікт). Так за простими парламентськими дебатами може бути скритий конфлікт щодо зайняття якоїсь посади тощо.

Скритий конфлікт може навіть не мати явного вираження і уникати публічності. Такий конституційний конфлікт можна назвати латентним. Але латентний конфлікт може перерости у відкритий явний публічний конфлікт у будь-який момент і набути нового сенсу, мати серйозні наслідки. Прикладом цього є скритий конфлікт всередині оточення Президента В. Ющенка у 2005 р.,

²¹² Кареев Д. В. Вказ. стаття. — С. 49.

²¹³ Deutsch M. The resolution of conflict. — New Haven; L., 1973.

якому було надано публічності на прес-конференції державного секретаря О. Зінченка. Президент України В. Ющенко з цього приводу заявив 8 вересня 2005 р.: «...з кожним днем я все більше і більше ставав свідком того, як між цими інститутами ідуть спочатку протистояння, потім серйозні конфлікти. Потім взаємні закулісні інтриги, що почало передаватись уже на основу державної політики. Я став свідком того, як, по суті, кожен день довелося втручатися у конфлікти, які виникають між РНБО і Урядом, між Держсекретарем і РНБО, між Урядом і Верховною Радою, одним словом, ці конфлікти вже стали порядком денним роботи влади»²¹⁴. Як відомо, розв'язанням цього конфлікту стала відставка уряду та декількох наближених до Президента високопосадовців.

Отже функціональна складова сутності і соціального призначення конституційного конфлікту дає змогу виділити два їх типи: соціально позитивний та соціально негативний. Соціально позитивному типові конституційного конфлікту відповідають такі підтипи: інституційовані конституційні конфлікти за ступенем нормативної регуляції, конструктивні — за функціональною роллю у суспільних відносинах, раціональні — за стратегією поведінки сторін, відкриті — за ступенем публічності. І навпаки, конституційні конфлікти, яким притаманні неінституційованість, деструктивність, ірраціональність, скритість, належать до типу соціальнонегативних. Саме типи конституційних конфліктів визначають характер зв'язків і відносин між конфліктуючими сторонами.

Пріоритетною соціально позитивною функцією конфлікту визнається функція розрядки соціальної напруги, відновлення врівноважених відносин між сторонами²¹⁵. Безумовно позитивною є комунікативно-інформаційна функція: під час протистояння суб'єкти мають змогу з'ясувати специфіку інших конфліктантів, що згодом може сприяти їх зближенню на певній платформі.

З огляду на зазначене, можна навести специфічні функції конституційних конфліктів: «(а) відбиття деформації правової

²¹⁴ Заява Президента України // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2005. — 8 верес. — <http://www.president.gov.ua/news/data/print/2725.html>.

²¹⁵ *Краснов Б. И.* Вказ. стаття. — С. 20.

дійсності; (б) сприяння виявленню «прогалин» у законодавстві та невідповідності деяких норм права реальній дійсності; (в) корегування впливу на стан правової реальності у двох протилежних напрямках — стимулювання змін правової дійсності та гальмування та деформація правового простору і чинних правовідносин»²¹⁶. Тому, впливаючи на процес зміни правової дійсності як негативно, так і позитивно, конституційний конфлікт може привести до ліквідації чи дисфункцій державно-правових інститутів, або навпаки до їх перетворення, удосконалення чи конструктивного оновлення законодавства.

2.2.4. Рівні конституційних конфліктів

Рівень конституційного конфлікту визначається його масштабною, ступінь якої залежить від просторових, часових та системних меж конфлікту. Від даних характеристик залежить не тільки інтенсивність і динаміка конституційного конфлікту, але і його можливі соціальні наслідки. Отже масштабність конституційного конфлікту окреслюється його межами.

Визначальними у цьому випадку є просторові межі. Саме від існування конституційного конфлікту на загальнодержавному, регіональному чи місцевому рівнях і залежить його віднесення до певної категорії. Так, конституційний конфлікт, що розгортається на загальнодержавному рівні та має високе суспільно-політичне значення, є конституційним конфліктом макрорівня. Такими конфліктами властиво бути тривалими та такими, що мають вагомі соціальні наслідки для всієї держави.

З початком новітньої історії національного державотворення конституційні конфлікти макрорівня мали здебільшого локальний характер. Але, затягування перехідного процесу в Україні за оцінками деяких науковців уже перейшло критичну межу і спричинило зміни в структурі конституційних конфліктів. В. Литвин вважає, що в результаті цього «вони перетворилися з локальних

²¹⁶ Кривцова В. М. Вказ. праця. — С. 9.

(а під поняттям локального конфлікту тут мається на увазі не його місцевий характер, а те, що такий конфлікт завжди виникає на основі якоїсь однієї проблеми, яка може бути вирішена) на загальні»²¹⁷. Певним чином це нагадує ситуацію, коли вже забуті первісні, вихідні суперечки і політична конфронтація стали просто звичними. Тому значна кількість конфліктів, які сьогодні мають місце в державному житті України, потребують для свого вирішення вже не просто якоїсь одноразової дії (одиночного управлінського рішення тощо), а цілого комплексу надзвичайно складних заходів, які вимагають значних витрат політико-правових та організаційних ресурсів.

Широкі кола суб'єктів, що втягуються до участі у макрорівневих конституційних конфліктах, загальний характер цього рівня конституційних конфліктів, їх тривалість та інтенсивність — все це також пов'язано із затягуванням перехідного етапу державотворення, наслідками конституційних перетворень спочатку 1991–1994 рр., потім — 1996 р., тепер — 2004 р. Характер цього рівня конфлікту можна виразити через суперечність «між новими та старими порядками».

Мезорівень становлять конституційні конфлікти, що виникли на рівні регіонів (для України цей рівень визначається межами Автономної Республіки Крим, областей, міст із спеціальним статусом). Їхня питома вага останнім часом стала зростати. Класичним прикладом тут є конституційний конфлікт між центром і регіонами, між федерацією та її суб'єктами, а також між регіонами (суб'єктами федерації).

В Україні такі конфлікти особливо гостро поставали в Автономній Республіці Крим. Події щодо так званої «кримської проблеми» тодішній Президент України назвав «законодавчою війною українського парламенту та Верховної Ради Криму»²¹⁸. Було скасовано відновлену кримськими депутатами конституцію Криму від 6 травня 1992 р., що встановлювала незалежність Криму, інші акти президента та Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

²¹⁷ Литвин В. М. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 219. — С. 5.

²¹⁸ Кучма Л. Д. О самом главном. — К., 1999. — С. 107.

«...Серйозним іспитом кримська криза стала для Української держави та суспільства, для громадянської стабільності у країні, для її цілісності та єдності»²¹⁹.

У науковій літературі, періодичних виданнях, аналітичних дослідженнях переважна увага приділяється макрорівневим конституційним конфліктам. І це обумовлено не тільки їх характером і масштабом. Недостатня увага до конфліктів у регіонах України є наслідком закритості регіональної політики, певної латентності мезорівневих конституційно-конфліктних відносин. Останнім часом з'являється чимало досліджень соціальної активності суб'єктів конституційних правовідносин в регіонах, що неодмінно сприятиме підвищенню вивченості конституційних конфліктів мезорівня²²⁰.

Конституційні конфлікти мезорівня можуть переростати у макрорівневі конфлікти у разі, якщо набувають множинного характеру. Це обумовлюється тим, що зростають в такому випадку і коло суб'єктів, втягнутих у конфлікт, і соціально-політичні наслідки їх конфліктних дій, і в цілому масштаб конституційного конфлікту. Так проголошення різними міськими, районними та обласними радами у листопаді 2004 р. обраним Президентом України одного з кандидатів згодом набули масового характеру і тим самим перетворилися з одиничних мезорівневих конфліктів на складний макрорівневий конституційний конфлікт. Особливо яскраво це проявилось після проведення так званих всеукраїнських з'їздів депутатів місцевих рад²²¹.

Місцеві конституційні конфлікти за участю громадян та їх об'єднань, територіальних громад у формі забастовок, мітингів тощо

²¹⁹ Кучма Л. Д. Вказ. праця. — С. 109.

²²⁰ Становлення публічної політики в регіонах України / С. Г. Конончук, М. В. Лациба, Ю. А. Тищенко; Укр. незалеж. центр політ. досліджень. — К., 2006. — 368 с.; Орловський О. С. Характеристика суб'єктів партійно-політичного життя Одеської області та їх діяльність у період виборів Президента України // Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики: 36. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 475–482.

²²¹ Місцеве самоврядування стає єдиною легітимною владою // proUA. — 2004. — 25 листоп. — <http://ua.proua.com/news/2004/11/25/180502.html>.

становлять мікрорівень. Ці конфлікти є, по суті, локальними. Коло учасників у них є порівняно невеликим, їхня тривалість є незначною. Так, як конституційний конфлікт може розглядатися шеститисячний страйк гірників державного шахтоуправління «Донбас» щодо негайного погашення заборгованості по зарплаті, затвердження самостійного статусу шахт, а також погашення банківського кредиту, який шахтоуправління брало під гарантії держави²²². У цьому випадку група осіб виступає з певними вимогами до уряду (тобто сторонами конфлікту є група осіб та уряд) і заради задоволення своїх вимог свідомо йде на конфліктну поведінку — зупиняє видобувні і прохідницькі роботи.

Нормативне регулювання конституційних конфліктів за їх рівнями здійснюється як Конституцією, так і законами та підзаконними актами. Слабкою законодавчою базою в Україні користуються конституційні конфлікти макрорівня. Їх інституціоналізація на конституційному рівні — поки що перспективне завдання. Інституціоналізовані різною мірою конфліктні відносини між вищими органами державної влади, хоча останнім часом ця сфера піддається переосмисленню та реформуванню у світлі останніх конституційних перетворень: прослідковуються намагання врегулювати порядок призначення і звільнення керівників центральних органів виконавчої влади, нове дихання отримали норми щодо контрасигнатури актів Президента України тощо.

Конституційні конфлікти мезорівня майже не набули нормативної регуляції. Така ситуація обумовлена тим, що регіональний рівень не відігравав суттєвої ролі у здійсненні політики в Україні. Винятком тут є ситуація навколо Автономної Республіки Крим, стосовно якої у законодавство впроваджені деякі норми, що мають конфліктно-профілактичний характер або передбачають механізми розв'язання можливих конфліктів. Так, на підставі п. п. 2 та 3 ст. 5 Конституції Автономної Республіки Крим «2. З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих норма-

²²² У Донецьку страйкують 6 тисяч шахтарів // УНІАН. — 2007. — 9 січ. — <http://www.unian.net/news/print.php?id=179250>.

тивно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. 3. Акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим скасовуються Президентом України»²²³.

Конституція України (ч. 9 та 10 ст. 118) та Закон України «Про місцеві державні адміністрації (п. 8 ч. 1 ст. 9)²²⁴ містять норми, що інституціоналізують поширений конфлікт між обласною державною адміністрацією та обласною радою, пов'язаний із протистоянням між цими двома органами, що інколи призводить до висловлення недовіри голові місцевої державної адміністрації. Так, відповідно до Конституції «обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації».

У Харківській області в обласній раді більшість становить фракція Партії регіонів, а головою обласної держадміністрації є представник блоку «Народний Союз «Наша Україна». Протистояння між ними стало причиною того, що 3 червня 2006 р. депутати Харківської обласної ради на другій сесії п'ятого скликання висловили недовіру голові Харківської облдержадміністрації А. Авакову. Із 150 депутатів Харківської облради у таємному голосуванні взяли участь 109 депутатів, 108 з яких висловились за відставку голови облдержадміністрації. «Рішення про відставку чинного губернатора було прийнято після того, як сесія заслухала звіт А. Авакова про виконання плану соціально-економічного та культурного розвитку Харківської області, обласного бюджету та здійснення повноважень за період з 2005 р. і перший квартал

²²³ Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 груд. 1998 р. № 350-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 5-6. — Ст. 43.

²²⁴ Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20-21. — Ст. 190.

2006 р. У той час як А. Аваков повідомив про позитивні показники і тенденції в головних сферах життєдіяльності області, які виводять її на передові позиції в Україні, у доповіді робочої групи пролунало, що Харківщина за останні роки має значне погіршення в соціально-економічному розвитку. Більшість депутатів вважає, що керівництво області припустилося значних прорахунків і не забезпечило збалансованого соціально-економічного розвитку Харківської області. Депутати визнали роботу державної адміністрації незадовільною. Голова Харківської обласної держадміністрації заявив на сесії одразу після оголошення результатів голосування, що не визнає результатів голосування сесією облради за висловлення йому недовіри»²²⁵. Далі конфлікт продовжився зверненням до суду, переговорами за участю Президента і т.д.

Поширеним конституційним конфліктом є конфлікт між головою обласної державної адміністрації та міським головою у великих містах України. Такі конфлікти потребують втручання центральних органів влади для їх вирішення, але процедурно цей інститут не виписаний і, як правило, така інтервенція є незаконною. Саме тому були скасовані укази Президента України про впровадження так званого «прямого президентського правління» на території міст Одеса та Ялта²²⁶.

Конфлікти мікрорівня, зокрема страйки, можуть набувати більш широких масштабів, коли вони досягають регіонального (шахтарські страйки 1991 р.²²⁷) або загальнодержавного рівня (листопад — грудень 2004 р.).

²²⁵ Харківська облрада висловила недовіру губернатору // УНІАН. — 2006. — 3 черв. — <http://www.unian.net/ukr/news/news-156583.html>.

²²⁶ Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 30 січня 1998 року № 70: Указ Президента України від 29 трав. 2006 р. № 450/2006 (файл: U450_06.LHT) // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН»; Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 26 травня 1998 року № 511: Указ Президента України від 29 трав. 2006 р. № 451/2006 (файл: U451_06.LHT) // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН».

²²⁷ Про становище в шахтарських регіонах республіки: Постанова Верховної Ради УРСР від 28 лют. 1991 р. № 801-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 13. — Ст. 148.

Конституційні конфлікти мікрорівня є найбільш регламентованими. Наприклад, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»²²⁸ передбачені інститути дострокового припинення повноважень органів місцевого самоврядування (ст. ст. 74–80), які детально регламентують ці питання. Нормативне регулювання страйків як різновиду конституційних конфліктів здійснюється Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»²²⁹ та підзаконними нормативними актами²³⁰.

2.2.5. Класи конституційних конфліктів

Критерієм для віднесення конституційного конфлікту до того чи іншого класу є його форма. Відсутність єдиної форми прояву конституційних конфліктів є очевидною, бо кожен з них є унікальним. Тому залежно від характеру конституційного конфлікту, динаміки та формалізації його розвитку вирізняють такі його форми: конституційний формаційний конфлікт, конституційний спір, конституційний делікт, конституційна криза²³¹.

Форма конституційного конфлікту як його зовнішній прояв зумовлює застосування різних за змістом механізмів вирішення конституційних конфліктів. Так, наприклад, вирішенням конституційного конфлікту у формі конституційного делікту стане застосування заходів конституційної відповідальності, розв'язання

²²⁸ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

²²⁹ Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 берез. 1998 р. № 137/98-ВР // Офіційний вісник України. — 1998. — № 12. — Ст. 435.

²³⁰ Про затвердження Положення про порядок проведення страйку як крайнього засобу вирішення колективного трудового спору (конфлікту) та примирних процедур під час страйку: Наказ Національної служби посередництва і примирення від 4 серп. 2004 р. № 113 // Орієнтир. — 2004. — № 35.

²³¹ Пряхина Т. М. Конституционные конфликты... — С. 21–23.

конституційного спору вимагає прийняття владного рішення компетентним органом, якому сторони конфлікту мають підкоритися, подолання конституційної кризи вимагає цілого комплексу заходів соціального, політичного, правового, економічного характеру тощо.

За різних форм конституційного конфлікту його сторони можуть мати різне становище: за конституційного спору фіксується процесуальна рівність сторін, а їх більш або менш вигідне становище зумовлюється наявним у них доказовим матеріалом; за конституційного делікту одна сторона є порушником правових приписів і мусить понести конституційну відповідальність, а інша сторона вживає заходів щодо притягнення її до відповідальності; щодо конституційної кризи, то в даному випадку становище сторін може змінюватися в залежності від політичної ситуації.

Усвідомлюючи той факт, що один і той же конституційний конфлікт може набувати різних форм (наприклад, вчинення конституційного делікту Президентом України може стати предметом конституційного спору і зумовити настання конституційної кризи), слід враховувати наявність певної різниці між формами конституційного конфлікту, особливість кожної з них.

Погоджуючись в цілому з класифікацією форм конституційних конфліктів, запропонованою Т. Пряхіною, відповідно до якої такими формами є конституційний формаційний конфлікт, конституційний делікт, конституційний спір і конституційна криза, автор цього дослідження вважає за необхідне висловити деякі зауваження і доповнення. Дані нею визначення конституційному формаційному конфліктові та конституційній кризі по суті майже збігаються. Відчуваючи це, вона зазначає: «Криза органічно і функціонально пов'язана з конституційним формаційним конфліктом, може безпосередньо впливати з нього і бути продовженням або навпаки — передувати йому і в ньому продовжуватися»²³². Подібне зауваження самого автора запропонованої класифікації форм конституційних конфліктів дозволяє виключити з неї конституційний формаційний конфлікт на користь більш широкого поняття — конституційної кризи. Натомість у цій кла-

²³² Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России... — С. 373.

сифікації представлені тільки особливі форми конституційного конфлікту, але відсутній простий (елементарний) конституційний конфлікт, визначення якого надане на початку цього розділу.

Отже, серед форм конституційного конфлікту слід виокремити простий конституційний конфлікт та три особливі форми конституційного конфлікту — конституційний делікт, конституційний спір та конституційну кризу.

Як приклад простого конституційного конфлікту можна навести події у Верховній Раді України у липні 2005 р., коли на розгляд парламентарів урядом було внесено 14 економічних законопроектів, що мали прискорити вступ України до СОТ. «Проявом загострення» стало фізичне протистояння груп народних депутатів у вигляді бійки. «...Зіткнення комерційних інтересів окремих депутатських угруповань і політичних амбіцій окремих лідерів», а також «невміння будувати діалог»²³³ лягли в основу соціально-політичної характеристики цього конфлікту. Його правову основу становив визначений Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України процес прийняття законів, внесених на розгляд Верховної Ради України Кабінетом Міністрів України. Безпосередніми суб'єктами цього конфлікту стали різні парламентські фракції. На боці тих, хто виступав за прийняття цих законів, знаходились також Кабінет Міністрів і Президент України.

Серед особливих форм конституційного конфлікту особливе місце посідає конституційний делікт (правопорушення), який являє собою діяння (дію або бездіяльність) суб'єкта конституційно-правових відносин, що не відповідає належній поведінці і тягне за собою застосування заходів конституційної відповідальності. Така «невідповідність належній поведінці» охоплює будь-яке діяння, яке відхиляється від конституційної моделі і виходить за межі дозволеного або суперечить загальним принципам і смислу Конституції. Зовнішня сторона будь-якого правопорушення, зокрема й конституційного, виявляється при зіставленні фактичної поведінки з правовою нормою, а внутрішня (змістовна) сторона поля-

²³³ *Рахманин С. О кризисе власти, силы и мысли // Зеркало недели. — 2005. — № 26. — С. 1, 3.*

гає у порушенні суспільних і особистих інтересів, встановленого порядку і суб'єктивних прав²³⁴. Отже, порушення норми права стає джерелом конфлікту, коли через обмеження інтересів однієї із сторін шляхом учинення правопорушення виникає протистояння між сторонами.

Всі параметри, за якими характеризується конституційний конфлікт, можуть бути застосовані до характеристики конституційного делікту, оскільки в його основі також лежать різні соціальні чинники, політична ситуація тощо. Як до виду правопорушення до конституційного делікту застосовується конструкція складу правопорушення, яка включає в себе загальновідомі кваліфікуючі елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

Чи ненайважливішою характеристикою конституційного делікту в цілому є протиправність. «Конкретним вираженням протиправності діяння можуть служити або порушення заборони, прямо встановленої в законі або в іншому нормативно-правовому акті, або невиконання зобов'язань, покладених на суб'єктів права законом або укладеним на його основі договором»²³⁵. Заборона тих чи інших діянь здійснюється державою шляхом встановлення юридичних санкцій на випадок порушення таких заборон. Суспільна шкідливість конституційних деліктів може сягати рівня суспільної небезпеки, про що свідчить трансформація складів деяких конституційних деліктів у склади злочинів (наприклад, ст. ст. 109, 110, 157, 158, 159 Кримінального кодексу України).

Деякими авторами висловлюється думка, що конституційні делікти не становлять «ні кримінального злочину, ні адміністративного, цивільного чи дисциплінарного правопорушення. Є підставою для настання конституційної відповідальності»²³⁶. Це не зовсім так. Дійсно, конституційний делікт завжди є підставою для настання конституційної відповідальності, але не завжди

²³⁴ Лучин В. О. Конституционные деликты // Государство и право. — 2000. — № 1. — С. 12.

²³⁵ Общая теория государства и права. Т. 2. Теория права. — С. 580.

²³⁶ Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских — М., 1999. — С. 301.

тільки конституційної — це по-перше. По-друге, конституційний делікт може становити одночасно інший вид правопорушення. Як доказ цих тверджень — ч. 1 ст. 111 Конституції України: «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину». Отже, як бачимо, державна зрада (ст. 111 Кримінального кодексу України) або інший злочин можуть стати підставою для настання конституційної відповідальності. Вчинення Президентом України злочину тягне за собою настання конституційної відповідальності (усунення з поста в порядку імпічменту) та кримінальної відповідальності (відповідно до санкції статті Кримінального кодексу).

Конституційним деліктом може бути як дія, так і бездіяльність суб'єкта. При цьому бездіяльність може бути визнана такою лише за умови невиконання суб'єктом конституційно-правової відповідальності покладених на нього обов'язків і невчинення ним дій, які повинен був учинити²³⁷. Прикладом такої деліктної бездіяльності може бути повна відчуженість та невжиття належних конституційних заходів Президентом України Л. Кучмою під час проведення відомих зборів місцевих рад у місті Северодонецьку 2004 р., на яких приймалися рішення сепаратистського характеру²³⁸, тоді як ст. 102 Конституції України визначає Президента України гарантом територіальної цілісності держави.

До суб'єктів конституційного делікту висувуються особливі вимоги. Суб'єкт конституційного делікту має бути деліктоздатним, тобто здатним контролювати свою поведінку, розуміти свої дії, усвідомлювати їх протиправність і нести юридичну відповідальність за їх наслідки. Конституція України наділяє владних і невладних суб'єктів конституційного права різною свободою дій. Так, ч. 2 ст. 19 Конституції вказує на те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи (тобто владні суб'єкти) зобов'язані діяти лише на підставі, у межах

²³⁷ *Наливайко Л. Р.* Теоретичні аспекти конституційного делікту // *Держава і право*. — 2003. — Вип. 13. — С. 3–8.

²³⁸ *Старцев В.* Съезд победителей // *Зеркало недели*. — 2004. — № 49. — С. 4.

повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже поведінка владних суб'єктів конституційного права, яка виходить за межі процитованої норми Конституції України, повинна вважатися девіантною, такою, що спричиняє делікт. Щодо невіддільних суб'єктів конституційного права (громадяни, їх об'єднання тощо), то, за загальним правилом, вони вільні робити те, що прямо не заборонено Конституцією та законами України. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Конституції України «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством». Цією нормою законодавець окреслив межі втручання в діяльність суб'єктів права та сформулював склад конституційного делікту.

Неможливо не погодитися з В. Лучиним, який зазначає, що «на конституційному рівні склади деліктів подаються переважно у загальному вигляді, інколи — як антитеза позитивним конституційним настановам»²³⁹. Частини норм, які передбачають конституційний делікт і відповідальність за нього, часто знаходяться у різних нормативно-правових актах, або норма взагалі не має якоїсь своєї частини. Але тільки за наявності складу конституційного делікту суб'єкт, що його скоїв, може бути притягнений до конституційної відповідальності. Н. Колосова вважає відсутність чітких юридичних підстав для притягнення до конституційної відповідальності у кожному конкретному випадку прогалиною в конституційному законодавстві, яку пропонує усунути прийняттям спеціального закону «Про конституційно-правову відповідальність»²⁴⁰. Але така пропозиція видається не досить виваженою, бо не зможе вирішити цю проблему повною мірою, тим більше, що на переконання М. Орзіха і А. Крусян «основною функцією конституційної відповідальності є не репресивна (каральна), а компенсаційна, тобто відновлення позитивної діяльності потенційного суб'єкта»²⁴¹.

²³⁹ Лучин В. О. Конституционные деликты. — С. 12–19.

²⁴⁰ Колосова Н. М. Конституционная ответственность — самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. — 1997. — № 2. — С. 88.

²⁴¹ Орзих М. Ф., Крусян А. Р. Вказ. праця. — С. 167.

Положення Конституції щодо складів конституційних деліктів часто мають надзагальний характер, санкції майже не передбачені, склади конституційних деліктів у чистому вигляді, за рідким винятком, не сформульовані. Але ці норми можуть і повинні бути розвинені у галузевому законодавстві, де, крім цього, необхідно особливо зосередити нормативне встановлення вимог, гарантій і меж соціально необхідної поведінки суб'єктів конституційного права, а також зазначення соціально неприпустимої їх поведінки.

Якщо конституційні конфлікти не завжди мають протиправний характер і тягнуть певні негативні наслідки, то конституційні делікти як їх особлива форма є завжди протиправними та шкідливими для суспільства. Незважаючи на недоліки конституційного законодавства, а також на інші мотиви та підстави, порушення конституційних норм не можуть бути виправданими у правовій державі. Крім того, конституційні делікти активізують динаміку конфліктності у конституційній сфері та збільшують соціальну напругу в суспільстві. Тому діяльність всіх суб'єктів конституційних правовідносин має бути спрямована на недопущення вчинення конституційних деліктів та подолання практики вирішення за їх рахунок певних політичних проблем.

Конституційний спір — найбільш формалізована форма конституційного конфлікту. У цьому випадку конституційні конфлікти переносяться у площину вирішення в особливому порядку, передбаченому конституцією — за допомогою конституційних процедур. Тут «їх конституціоналізація досягає найбільш високого рівня, оскільки вони не просто охоплені нормативним регулюванням, а підпадають під сферу дії правила, що має вищу юридичну силу — силу конституційної норми»²⁴².

Ця форма конституційного конфлікту являє собою публічно-правовий спір щодо нормативного змісту прав і обов'язків суб'єктів конституційних правовідносин. У такому конфлікті, по-перше, між сторонами виникає уповноважений конституцією арбітр у вигляді державного органу чи посадової особи, а по-друге, подальша поведінка суб'єктів повністю підпорядковується процесуальним нормам. Т. Пряхіна справедливо зазначає, що «конституційний спір

²⁴² Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. — С. 85.

існує тоді, коли виявлені і сформульовані розбіжності стосовно предмета спору, а взаємні претензії сторін мають правове обґрунтування. Інакше кажучи, кожен з учасників конфлікту має власну правову позицію, яка обґрунтовує правомірність з точки зору конституції обраного ним варіанта поведінки, що суперечить позиції інших учасників конфлікту і породжує конституційно-правові суперечності»²⁴³.

Один з енциклопедичних словників з конституційного права містить лаконічне визначення конституційного спору — він визначає його як «розбіжності (конфлікт), що виникли між учасниками конституційно-правових відносин у процесі здійснення ними своїх прав та обов'язків і вирішуються у встановленому законом порядку»²⁴⁴. За винятком семантичної неточності це визначення, як здається, є цілком справедливим. Але із цим не погоджується Е. Замотаєва, яка, визнаючи необґрунтованим те, що автор наведеного вище визначення «характеризує відносини між сторонами конфлікту як конституційно-правові, тим самим ставлячи знак рівності між поняттями «конституційний спір» і «конституційно-правовий спір», вказує на різницю між цими поняттями. На її думку, «конституційний спір — явище соціальної дійсності, різновид конфліктних суспільних відносин, що мають конституційний характер, тоді як конституційно-правовий спір — категорія матеріально-формальна, що поєднує у собі фактичне та юридичне підґрунтя»²⁴⁵. Але слід взяти до уваги, що Е. Замотаєва необґрунтовано використовує поняття «конституційно-правовий спір» та «конституційно-правовий конфлікт» як рівнозначні. У наведеному енциклопедичному визначенні поняття спору надано, в цілому, вірно. Неправильним у ньому є трактування терміна «конфлікт» через категорію «розбіжності». Це дуже спрощене трактування, оскільки конфлікт — це, передусім, відносини, в процесі розвитку яких можуть виникати певні «розбіжності», що призводять до

²⁴³ *Пряхина Т. М.* Конституционная доктрина современной России. — С. 371.

²⁴⁴ *Иванец Г. И., Калинин И. В., Червонюк В. И.* Конституционное право России: Энцикл. слов. / Под общ. ред. В. И. Червонюка. — М., 2002. — С. 150.

²⁴⁵ *Замотаева Е. К.* Вказ. стаття. — С. 2.

виникнення конфлікту. Отже, визначення конституційного спору у цьому контексті мало звучати так: це конфлікт, що виник між суб'єктами конституційно-правових відносин в процесі здійснення ними своїх прав та обов'язків і вирішується у встановленому законом порядку. У цьому визначенні підкреслюється, що конституційний спір — це форма конституційного конфлікту.

Таку позицію поділяє О. Брежнев, який стверджує, що у разі, «якщо сторони (юридичного конфлікту. — А. Є.) намагаються врегулювати виниклі розбіжності за допомогою юрисдикційних процедур, конституційно-правовий конфлікт набуває характеру конституційно-правового спору, отже динаміка його розвитку отримує певну юридичну оформленість»²⁴⁶. Але і він визначає поняття конституційного спору через категорію «розбіжність», ототожнюючи тим самим її з категорією «конфлікт»²⁴⁷. О. Брежнев пропонує визначати «конституційно-правовий спір як розбіжність, що виникла між суб'єктами конституційних правовідносин у сфері реалізації норм конституційного права і підлягає розв'язанню в особливому порядку, встановленому законом, у тому числі шляхом застосування державними органами повноважень юрисдикційного характеру»²⁴⁸. Це визначення обмежує можливість виникнення конституційного спору сферою реалізації норм конституційного права, обминаючи при цьому сферу конституційної правотворчості.

Використовуючи досвід попередніх досліджень явища конституційного спору і зважаючи на наведені зауваження, можна надати таке його визначення: конституційний спір являє собою особливу форму конституційного конфлікту, за якої виниклі в процесі взаємодії між суб'єктами конституційних правовідносин розбіжності вирішуються у встановленому законом юрисдикційному порядку.

Встановлений законом юрисдикційний порядок розгляду і ви-

²⁴⁶ Брежнев О. В. Конституционно-правовые споры как явления современной действительности (генезис, содержание, порядок разрешения) // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 3.

²⁴⁷ Там само. — С. 4.

²⁴⁸ Там само.

рішення конституційних спорів означає врегульовану процесуальними нормами специфічну юрисдикційну діяльність уповноважених державних органів. Врегулювання юрисдикційної діяльності у сфері конституційного права неодмінно зумовлює необхідність зростання питомої ваги конституційно-процесуальних норм. В. Кудрявцев навіть зазначає, що «у конституційному русі можна спостерігати тенденцію до розвитку процесуального підходу до Основного Закону держави»²⁴⁹. «Справжню цінність і завершення правовому конфліктові надає, — на думку І. Захар'ячевої, — можливість звернення до державних органів за його вирішенням»²⁵⁰. В. Федоренко прямо вказує на існування процесуальної частини системи конституційного права, яка представлена «тими інститутами, що передбачають обов'язкове використання конституційного та адміністративного судочинства... при вирішенні конституційних конфліктів»²⁵¹. Державними органами, до повноважень яких належить розгляд і вирішення конституційних спорів, відповідно до законодавства України, є передусім Конституційний Суд України та адміністративні суди. Деякими арбітражними повноваженнями наділені Верховна Рада України та Президент України. Діяльність цих органів із розгляду і вирішення конституційних спорів спрямована передусім на забезпечення верховенства конституції в системі нормативних актів, її прямої, безпосередньої дії у функціонуванні суб'єктів суспільних відносин і називається в науці конституційним контролем²⁵².

Найгострішою формою конституційного конфлікту є конституційна криза. В. Лучин визначає її через поняття системної кризи. На його думку, вона є юридично знятою формою системної кризи всіх основних сфер суспільного життя, що проявляється в девальвації конституції, різкій розбіжності з суспільною практикою, —

²⁴⁹ Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. — С. 86.

²⁵⁰ Захар'ячева І. Ю. Юридический конфликт как социальная предпосылка процессуальной деятельности // Юрист. — 2004. — № 4. — С. 49.

²⁵¹ Федоренко В. Теоретико-методологічні проблеми системи сучасного конституційного права України // Право України. — 2007. — № 2. — С. 24.

²⁵² Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учеб. пособие для вузов. — М., 1998. — С. 25.

функціонуванні соціально-економічних, політичних, державно-правових інститутів із значними відхиленнями від вимог конституції; руйнуванні єдиного конституційно-правового простору, тривалій бездіяльності або неналежній дії конституційних та інших правових норм, масовому безкараному їх порушенні, що досягає критичних величин²⁵³. А. Глухова визначає поняття конституційної кризи як підвиду політичної кризи, за якої фактично припиняється дія Основного Закону держави — «попередня конституція втрачає легітимність, тобто правомочність, і є потрібним її якісний перегляд»²⁵⁴. А. Медушевський визначає конституційну кризу як ситуацію, коли конституція втрачає легітимність або різні конституційні норми не можуть бути узгоджені протидіючими соціальними силами на основі чинного основного закону, або конституція в цілому чи частина її норм вступають у радикальні суперечності з політичною реальністю²⁵⁵. В основному ці визначення збігаються і не викликають заперечень. Єдине зауваження полягає лише в тому, що А. Медушевський більш широко трактує це поняття, припускаючи настання конституційної кризи не тільки тоді, коли конституція в цілому втрачає легітимність та вступає у суперечність з соціальною дійсністю, а й коли таке трапляється з окремою частиною її норм. І в цьому він має рацію.

Такий підхід дозволяє кваліфікувати як конституційну кризу події навколо призначення нових суддів Конституційного Суду України і приведення їх до присяги після закінчення терміну повноважень суддів, призначених/обраних 1996 р. Відповідно до ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» «у разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався Верховною Радою України, Верховна Рада України у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду»²⁵⁶. Судді Конституційного Суду України, замість яких слід було при-

²⁵³ *Лучин В. О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. — М., 2002. — С. 407–408.

²⁵⁴ *Глухова А. В.* Политические конфликты и кризисы. Консенсус и политические методы его достижения // Государство и право. — 1993. — № 6. — С. 8.

²⁵⁵ *Медушевский А. Н.* Вказ. праця. — С. 496.

²⁵⁶ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

значити інших осіб, припинили свої повноваження ще 2002–2004 рр., але якщо до жовтня 2005 р. неповний склад Конституційного Суду України не заважав його роботі, то у зв'язку з припиненням повноважень ще кількох суддів робота Конституційного Суду України буде заблокована через відсутність кворуму, визначеного ч. 5 ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України»²⁵⁷. Спроби обрання суддів Конституційного Суду України здійснювалися Верховною Радою України неодноразово, але видавалися невдалими через небажання народних депутатів України брати участь у голосуванні. «На думку народного депутата України Юрія Кармазина, це вибір кожного народного депутата — брати участь в голосуванні чи ні. І ніхто не має права примушувати його проголосувати. Але, як зазначив пан Кармазин, різні політичні сили ставлять різні політичні завдання перед КСУ, і ті сили, що нині становлять більшість у парламенті, не зацікавлені у тому, щоб КСУ працював»²⁵⁸. Більше того, суддів Конституційного Суду України, призначених Президентом України та З'їздом суддів України, парламент не допустив до складання присяги²⁵⁹.

Отже, у зв'язку з тим, що Конституційний Суд України фактично не функціонував через вчинення Верховною Радою України конституційного делікту, утворилася конституційна криза, наслідком якої є поява нових і нових конституційних конфліктів. Так, за відсутності Конституційного Суду України його повноваження незаконно перебирають на себе інші інституції. Наприклад, у Верховній Раді України було проведено так звану логіколінгвістичну експертизу Постанови Верховної Ради № 3295-IV від 10 січня 2006 р. «Про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України», хоча жодним нормативним актом проведення такої експертизи не врегульоване²⁶⁰. Ще одним при-

²⁵⁷ Гончар И. Суд есть. А где же судьи?! // Юридическая практика. — 2005. — № 34. — С. 1, 3.

²⁵⁸ Гончар И. Судьи КСУ опять не избраны // Юридическая практика. — 2006. — № 3. — С. 3.

²⁵⁹ Гончар И. Дело за малым — присягой // Юридическая практика. — 2005. — № 47. — С. 1, 3.

²⁶⁰ Гончар И. Лингво-конституционность // Юридическая практика. — 2005. — № 7. — С. 1, 3.

кладом девіантної поведінки державних органів в умовах конституційної кризи може служити висновок Міністерства юстиції України про конституційність рішень місцевих рад щодо надання російській мові статусу регіональної²⁶¹.

Як видно, простий конституційний конфлікт між політичними силами, зумовлений їхніми політичними інтересами і цілями, став причиною вчинення парламентом конституційного делікту (непризначення нових суддів Конституційного Суду України і недопущення призначених суддів до присяги), а несформування Конституційного Суду України призвело до виключення його з державно-правового життя, що вступає у суперечність з XII розділом Конституції України. Суб'єкти конституційно-правових відносин позбавлені можливості своєчасної реалізації свого права на конституційне подання/звернення, чим унеможливорюється здійснення багатьох конституційних процедур (визначення конституційності актів законодавства, офіційне тлумачення Конституції та законів України, усунення Президента України з поста в порядку імпічменту тощо). Отже такий стан речей є конституційною кризою, хоч і не пов'язаний з втратою Конституцією в цілому своєї легітимності.

Конституційна криза, за якої юридична Конституція практично припиняє свою чинність, втрачає легітимність і суперечить існуючим суспільним відносинам, має, на відміну від вищезрозглянутої, дещо інші характеристики. Вона стає наслідком не просто протидії окремих суб'єктів один одному, а наслідком боротьби широких об'єднань різномірних сил зі старими віджилими відносинами. Т. Пряхіна називає відмінною рисою конституційної кризи переважання хаотичної динаміки розвитку державно-правових відносин, неконтрольованість політичного процесу»²⁶². Така криза є більш масштабним конституційним конфліктом.

В історії незалежної України можна умовно виділити дві такі

²⁶¹ Юридичний висновок Міністерства юстиції України щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10.05.2006 року // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 6. — С. 5–15.

²⁶² Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России. — С 373.

конституційні кризи: перша, що тривала з 1990 р. (прийняття Декларації про державний суверенітет²⁶³, яка визначала себе «основою для нової Конституції України») по 1996 р. (прийняття нової Конституції України²⁶⁴), та друга, розпочата 2001 р., коли Президентом України була озвучена необхідність внесення змін і доповнень до Конституції. У першому випадку Конституція 1978 р.²⁶⁵, яка втрачала свою легітимність, була «революційно» (тобто з порушеннями чинної Конституції) змінена Конституційним Договором 1995 р.²⁶⁶, який змінила Конституція 1996 р. Конституційні перетворення, розпочаті 2001 р. і націлені на перехід до парламентсько-президентської республіки, відбуваються через реформу чинної Конституції та (поки що) у спосіб, нею ж передбачений.

2.2.6. Роди конституційних конфліктів

Рід у класифікації конституційних конфліктів характеризує їх ґрадацію за сферою розгортання, за об'єктом. Як відомо з попереднього підрозділу цього дослідження, об'єкт конституційного конфлікту може мати як конституційну природу, так і належати до інших сфер соціального буття. Тому за родами залежно від характеристики об'єкта конституційного конфлікту останні поділяються на суто конституційно-правові, об'єктом яких є певні конституційні матерії, та комплексні, об'єкт яких має змішані характеристики.

Як приклад можна навести конституційний конфлікт комплексного роду, виражений у формі конституційного делікту, вчи-

²⁶³ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

²⁶⁴ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

²⁶⁵ Конституція (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН». — файл: T000000.LHT.

²⁶⁶ Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 черв. 1995 р. № 1к/95 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133.

неного Кабінетом Міністрів України у січні 2006 р., коли уряд зобов'язав місцеві органи влади не допустити нотаріальної реєстрації угод купівлі-продажу земель сільгосппризначення до повторного розгляду Верховною Радою України ветоаного Президентом України закону про подовження мораторію на приватизацію цієї категорії земель²⁶⁷. Виходячи з ч. 2 ст. 19 Конституції України та положення п. 1 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про нотаріат»²⁶⁸ про те, що нотаріус може відмовити у вчиненні нотаріальної дії лише у тому випадку, якщо вчинення такої дії суперечить законові, такі дії уряду мають розглядатися як незаконне перевищення повноважень, оскільки чинне на той час законодавство дозволяло вчиняти такі нотаріальні дії. У цьому конфлікті об'єктом є право приватизації земель сільськогосподарського призначення, що за своєю суттю не є конституційно-правовим об'єктом. Конституційного сенсу цьому конфліктові надають характеристики інших елементів (предмет, сторони), а також те, що цей інцидент є частиною іншого, більш масштабного конфлікту — протистояння між урядом та Президентом щодо розподілу повноважень. Тому саме за об'єктом цей конфлікт належить до роду комплексних конституційних конфліктів.

На відміну від комплексних конфліктів, суто конституційно-правові конфлікти мають у своїй основі виключно об'єкт конституційного характеру. Наприклад, суто конституційним є конфлікт, що склався між урядом та Президентом щодо погодження призначення деяких посадових осіб. Так, своїм указом²⁶⁹ Президент України зупинив дію постанови Кабміну «Про затвердження положення про МВС»²⁷⁰, оскільки вважає, що воно не узгоджується з нор-

²⁶⁷ У Януковича не оцінили ідею Ющенка про землю // Українська правда. — 2007. — 4 січ. — http://pravda.com.ua/news_print/2007/1/4/52995.htm.

²⁶⁸ Про нотаріат: Закон України від 2 верес. 1992 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

²⁶⁹ Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 4 жовт. 2006 р. № 1383: Указ Президента України від 31 жовтня 2006 року № 909/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 44. — Ст. 2944.

²⁷⁰ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовт. 2006 р. № 1383 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 40. — Ст. 2687.

мами Конституції, законів та актів президента. Положенням визначено, зокрема, що начальники, перші заступники і заступники начальників головних управлінь МВС у Криму, областях, містах Києві та Севастополі призначаються на посади і звільняються з посад за узгодженням з прем'єр-міністром України. Тим самим президент відсторонений від участі у вирішенні питань, пов'язаних з реалізацією главою держави конституційних повноважень по забезпеченню національної безпеки, керівництва у цій сфері²⁷¹. З часом Президент України підписав указ щодо погодження з ним кандидатур для призначення на посади керівників військових формувань, правоохоронних органів та органів дипломатичної служби²⁷². До переліку посад включені заступники міністрів, а також інші посадові особи, зокрема й ті, проти погодження яких з прем'єр-міністром президент виступив напередодні²⁷³. Через кілька днів прес-служба Мін'юсту повідомила, що Міністерство юстиції України вважає неконституційним погодження з Президентом України призначень першого заступника і заступників міністра внутрішніх справ, оборони і закордонних справ. З посиланням на п. 9–2 ст. 116 Конституції України у повідомленні зазначено, що президент не бере участі у формуванні складу центральних органів виконавчої влади, оскільки в Конституції відсутні положення, які відносили б до повноважень Президента України погодження кандидатур для призначення на посади перших заступників, заступників міністрів і керівників структурних підрозділів центральних органів виконавчої влади України. Отже, на переконання Мін'юсту, видавши указ, Президент вийшов за межі своїх конституційних повноважень і перебрав на себе вирішення питань, які стосуються компе-

²⁷¹ Юценко не віддав Януковичу МВС // Українська правда. — 2006. — 31 жовт. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/10/31/49958.htm.

²⁷² Про Перелік посад керівників військових формувань, правоохоронних органів, органів дипломатичної служби, кандидатури для призначення на які погоджуються з Президентом України: Указ Президента України від 4 груд. 2006 р. № 1025/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 49. — Ст. 3255.

²⁷³ Юценко «забив» за собою підлеглих Цушка, Тарасюка і Грищенка // Українська правда. — 2006. — 4 груд. — http://pravda.com.ua/news_print/2006/12/4/51833.htm.

тенції Кабміну²⁷⁴. У цьому випадку об'єктом конфлікту є розподіл повноважень — суто конституційна категорія, тому і сам конфлікт належить до роду суто конституційних.

Суто конституційні конфлікти можна класифікувати за інститутами конституційного права, до яких належить відповідний об'єкт конституційного конфлікту. Можна з упевненістю стверджувати, що вичерпний перелік об'єктів конституційних конфліктів міститься у першому розділі Конституції України, кожна стаття якого — це об'єкт конституційно-правового регулювання у його найбільш абстрактній формі. Отже, будь-який суто конституційний конфлікт має за об'єкт один із нижчеперерахованих інститутів конституційного права.

1. Основи державності (ст. 1). Конституційні конфлікти такого роду притаманні першим рокам незалежності України, коли питання самого існування Української держави не раз ставало об'єктом політико-правових відносин, лунали заклики про відновлення СРСР тощо.

2. Цілісність і недоторканність території. Унітаризм (ст. 2). Так, 1992 р. проголошувалася незалежність Криму, заклики щодо виходу Криму із складу України досі мають місце; на цьому деякі політичні сили будують свою політику.

3. Права і свободи людини і громадянина (ст. ст. 3, 4). Їх гарантування є основним обов'язком держави, тому будь-яке посягання на них є вагомою підставою для виникнення конфлікту.

4. Народовладдя (ст. 5). Конституційні конфлікти такого роду вперше виділила О. Тодика²⁷⁵. Ці конфлікти пов'язані з проведенням виборів та референдумів, а також з відповідністю волі народу діям народних обранців. Яскравим прикладом тут є численні зриви місцевих виборів, коли мешканці деяких міст (Черкаси, Мукачево) по кілька років не можуть обрати міського голову через гострі конфлікти між місцевими політичними силами. Показовим у цьому сенсі є збір підписів активістами СДПУ(о)

²⁷⁴ Мін'юсту не сподобалось, що Ющенко зазіхнув на деяких заступників міністрів // Українська правда. — 2006. — 7 груд. — http://pravda.com.ua/news_print/2006/12/7/52076.htm.

²⁷⁵ Тодика О. Ю. Вказ. стаття.

для оголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою щодо вступу України в НАТО та ЄСП і визнання цих підписів Центральною виборчою комісією України з передачею цієї ініціативи на розгляд Президентові України, який, у свою чергу, звернувся до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 72, ст. 74 Конституції України (щодо змісту питань, які можуть бути предметом референдуму)²⁷⁶.

5. Поділ влади (ст. 6). Цей різновид конституційних конфліктів має найбільшу питому вагу серед них. Конституційні конфлікти у сфері розподілу влади в науці зазвичай іменуються спорами про компетенцію (компетенційними спорами). Ю. Тихомиров зазначає, що ця категорія конфліктів має системно-конституційний характер²⁷⁷. Вони пов'язані з побудовою, функціями та взаємодією як різних влад, так і окремої гілки влади і виникають: а) у процесі здійснення конституційного принципу розподілу влад (тобто між гілками влади)²⁷⁸; б) у суперечливих зв'язках центральних органів державної влади та регіонів (Автономна Республіка Крим, області, міста із спеціальним статусом)²⁷⁹; в) в ієрархічних зв'язках органів «по вертикалі»²⁸⁰; г) через незаконне втручання

²⁷⁶ Лемак В. Референдум про НАТО і ЄСП: між законом і Конституцією // Українська правда. — 2007. — 31 січ. — http://www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/31/53868.htm; Ющенко просить Конституційний Суд розтлумачити статті про референдум // УНІАН. — 2007. — 26 січ. — www.unian.net/news/print.php?id=181690.

²⁷⁷ Коллизийное право... — С. 221.

²⁷⁸ Арутюнян А. Парламент, президент, премьер-министр: перспективы взаимоотношений // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4 (53). — С. 78–80.

²⁷⁹ Копиленко О. Готовність чи безпорадність (чи здатне українське законодавство розв'язувати гострі проблеми АР Крим) // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 2. — С. 35–46; Бородулина Н. А. Города-доноры: опора федерального центра или источник региональных конфликтов? // ПОЛИС. — 2002. — № 6. — С. 127–142; Тагиров Э. Р. Центр — регионы: поиск согласия на пути к федерализации России // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 2003. — Вып. 20. — С. 110–123.

²⁸⁰ Соловьев А. И. Вказ. стаття.

одних суб'єктів конституційних правовідносин до компетенції інших²⁸¹; г) внаслідок функціональної бездіяльності²⁸².

6. Місцеве самоврядування (ст. 7). Створена і діюча на сьогоднішній день система місцевого самоврядування в Україні, на думку багатьох вчених і практиків, є джерелом постійних конфліктів на рівні місцевих громад та регіонів²⁸³.

7. Чинність і верховенство Конституції. Правовий порядок (ст. ст. 8, 19). Конфлікт, що має вказаний об'єкт, виникав 1995 р., коли Конституція України 1978 р. втрачала свої чинність та верховенство і врешті було ухвалено Конституційний Договір, норми якого були поставлені вище за норми Конституції. У 2005–2007 рр. не вщухають «пристрасті» з приводу скасування так званої «політичної реформи».

8. Зовнішньополітична діяльність та чинність міжнародних договорів України (ст. ст. 9 та 18). Конфліктний потенціал у цій сфері містить, як на це звертає увагу Д. Терлецький, колізія між ст. 151 Конституції України, ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»²⁸⁴ та абз. 3 п. 3 ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України»²⁸⁵. Справа в тому, що відповідно до Конституції і Закону України «Про Конституційний Суд України» Конституційний Суд України дає висновки про відповідність

²⁸¹ Про Звернення Верховної Ради Автономної Республіки Крим з приводу політико-правової ситуації, що склалася в Автономній Республіці Крим у зв'язку з виданням Указу Президента України № 70/98 від 30 січня 1998 року: Постанова Верховної Ради України № 120/98-ВР від 12.02.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 6–7. — Ст. 27.

²⁸² Скарга Януковича на бездіяльність Ющенка таки буде розглянута // Українська правда. — 2007. — 25 січ. — http://www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/25/53630.htm.

²⁸³ Гавриш С. Нынешняя система местного самоуправления приводит к постоянным конфликтам в регионах // Бизнес. — 2006. — № 35. — С. 16–19.

²⁸⁴ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

²⁸⁵ Про міжнародні договори України: Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 155.

Конституції України міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість, а Закон України «Про міжнародні договори України» передбачає, що «пропозиції про укладання міжнародних договорів України подаються після проведення Міністерством юстиції України правової експертизи щодо відповідності проекту міжнародного договору Конституції та законам України»²⁸⁶. Хоча таку експертизу зазначені органи здійснюють на різних стадіях імплементації міжнародного договору в національне законодавство, однак очевидним є позбавлення Конституційного Суду ексклюзивного права визначення відповідності Конституції України міжнародних договорів, що укладаються.

9. Мовна політика (ст. 10) досить часто у вітчизняній державно-правовій практиці виступає об'єктом конституційних конфліктів²⁸⁷.

10. Національна політика (ст. ст. 11 і 12). Відносини між національними групами, що мешкають на одній території, завжди багаті на певні суперечки. Національні проблеми у світі набули глобального масштабу. В Україні найбільш яскраво проглядаються конфлікти цього роду у питанні повернення на історичну батьківщину депортованих народів (кримських татар).

11. Власність та природні ресурси (ст. 13). Питання розподілу власності споконвічно було чи ненайбільшою конфліктною детермінантою: слід лише згадати події навколо приватизації ВАТ «Криворіжсталь».

12. Земельні відносини (ст. 14). Розподіл земель місцевими радами не раз ставав центром уваги громадськості.

13. Ідеологія (ст. 15).

14. Екологія (ст. 16).

15. Національна безпека і оборона (ст. 17).

16. Державні символи (ст. 20).

²⁸⁶ Терлецький Д. Конституційний Суд України — Міністерство юстиції України: конфлікт повноважень у сфері забезпечення дії міжнародних договорів України // Юридичний вісник. — 2006. — № 4. — С. 112.

²⁸⁷ Шумлянський С. Мовна ситуація: виміри конфліктності // Віче. — <http://www.viche.info/index.php?action=archive&id=31>.

Серед особливих форм конституційних конфліктів також можна провести класифікацію за родами. Отже, з урахуванням специфіки різних сфер конституційного регулювання, класу конституційного конфлікту та існуючого законодавства можливе виділення таких груп серед конституційних деліктів.

До першої такої групи слід віднести конституційні делікти у сфері конституційного ладу. Особливістю цієї групи деліктів є те, що порушення окремих норм і принципів, які становлять основи конституційного ладу, одночасно торкаються інших сфер конституційного регулювання, скажімо, організації державної влади тощо.

Як приклад можна навести такі склади конституційних деліктів у рамках цієї групи:

1) порушення суверенітету Українського народу (ч. 2–4 ст. 5 Конституції України), тобто обмеження суверенного права народу здійснювати свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, захоплення влади, присвоєння владних повноважень, узурпація влади. З об'єктивної сторони цей делікт може проявлятися у немотивованому відмовленні від призначення і проведення референдуму у передбачених Конституцією України випадках (ч. 2 ст. 72, ст. 73, та ч. 2 ст. 85, ст. 156 та п. 6 ст. 106 Конституції України), відмові у призначенні виборів (п. 7 ст. 85, п. 7 ст. 106 Конституції України), обмеженні або перешкодженні здійсненню прав громадян щодо формування і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;

2) порушення верховенства Конституції і законів України (ст. 8 Конституції України). У політичній практиці України таким прикладом служить проголошення норм Конституційного Договору 1995 р. вищими за юридичною силою за норми чинної Конституції 1978 р.;

3) порушення цілісності і недоторканності території України (ч. 2–3 ст. 2, ст. 132, 133 Конституції України). Яскравим прикладом є події під час проведення президентських виборів в Україні 2004 р., коли Харківська обласна рада доручила голові Харківської обласної державної адміністрації «зайнятися створенням в Україні Південно-Східної автономної республіки... і припинити відрахування у Державний бюджет України», а Донецька

обласна рада вирішила провести референдум про створення Донецької республіки у складі федеративної України тощо²⁸⁸.

До другої групи правопорушень можна віднести конституційні делікти у сфері прав і свобод людини й громадянина. Розділ II Конституції України містить широкий перелік прав й свобод людини і громадянина. По суті, порушення будь-якого права чи свободи може розглядатися як конституційний делікт. Резонансним було вирішення питання щодо ст. 33 Конституції України і скасування інституту «прописки» як такого, що обмежує право громадян на вільне пересування²⁸⁹.

До третьої групи слід віднести конституційні делікти у сфері інституціональної організації і функціонування державної влади. Прикладом тут є славнозвісне «сумісництво» депутатського мандата з посадою в органах виконавчої влади. Великого розголосу набула спірна відставка уряду Ю. Єханурова 10 січня 2006 р., коли Верховна Рада України з порушенням норм Конституції України прийняла таке рішення²⁹⁰.

Четверту групу становлять конституційні делікти у сфері місцевого самоврядування. Серед них — порушення прав місцевого самоврядування з боку вищих органів державної влади (наприклад, впровадження так званого «прямого президентського правління» в Ялті й Одесі 1998 р.²⁹¹), з боку місцевих державних адміністрацій (наприклад, незаконне втручання у справи, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування), а також делік-

²⁸⁸ *Примаченко А.* Дело И. Брюховецкого... оказалось уголовным // *Зеркало недели*. — 2004. — № 49. — С. 1, 4.

²⁸⁹ Рішення Конституційного Суду України від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (справа щодо прописки) // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2001. — № 5.

²⁹⁰ *Валюшко А.* Спорная отставка КМУ // *Юридическая практика*. — 2006. — № 3. — С. 3.

²⁹¹ *Заславский Л.* Порядок в стране, Ялте и в мире // *Юг*. — 1998. — № 20. — С. 1.

ти, вчинені самими елементами системи місцевого самоврядування (наприклад, незаконне призначення місцевих референдумів).

П'яту групу утворюють делікти, пов'язані з внесенням змін і доповнень до Конституції України. Сьогодні на політичному порядку денному стоїть питання про перегляд так званої «політичної реформи». Ряд політичних сил заявляють про недодержання конституційного порядку внесення змін і доповнень до Конституції України²⁹².

Щодо конституційних спорів як форми конституційних конфліктів, то і їх можна класифікувати за родами:

1) спори у сфері правотворчої діяльності, які включають у себе спори про відповідність законів та інших нормативних актів України Конституції України (про конституційність нормативних актів) — п. 1 ст. 150 Конституції України, п. 1 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України», спори про дотримання порядку внесення змін і доповнень до Конституції України — ст. 159 Конституції України, спори про відповідність указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших актів органів державної влади та місцевого самоврядування законам України (про законність нормативних актів) — п. 1 ст. 17 Кодексу України про адміністративне судочинство, спори про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість — ч. 1 ст. 151 Конституції України, п. 2 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»; ця група спорів своїм існуванням зобов'язана об'єктивно обумовленій наявності колізій у нормативно-правовій сфері;

2) спори, пов'язані з офіційним тлумаченням Конституції та

²⁹² Висновок Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 27.12.2005 року щодо дотримання конституційної процедури під час внесення змін до Конституції України 1996 року шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV та щодо відповідності його положень загальним засадам Конституції України 1996 року і європейським стандартам // Юридическая практика. — 2006. — № 1-2. — С. 27-31.

законів України — ч. 2 ст. 150 Конституції України, п. 4 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»; підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції та законів України (ч. 1 ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України»), підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції або законів України судами, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав та свобод (ч. 1 ст. 94 Закону України «Про Конституційний Суд України»); отже спори щодо тлумачення норм Конституції та законів є спорами, що виникають у зв'язку з неоднозначним розумінням конституційних та законодавчих норм у процесі нормотворчої та правозастосовної діяльності, тобто спорами «з приводу смислового змісту тексту»²⁹³;

3) спори з правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом або процесом референдуму (виборчі спори) — п. 5 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України²⁹⁴;

4) спори у сфері організації державної влади та місцевого самоврядування є дуже багатоманітними, особливо серед них виділяються спори про компетенцію (компетенційні спори)²⁹⁵; такі спори можуть вирішуватися Конституційним Судом України шляхом тлумачення норм законодавства або визнання певних норм неконституційними та адміністративними судами, виходячи з п. 3 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України;

²⁹³ Тропер М. Проблема толкования и теория верховенства конституции // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 171.

²⁹⁴ Кодекс адміністративного судочинства України // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 153–154.

²⁹⁵ Тихомиров Ю. А. Споры о компетенции государственных органов // Коллизийное право: Учеб. и науч.-практ. пособие. — М., 2000. — С. 215–231; Брежнев О. В. Конституционно-правовые споры... — С. 3–8.

5) спори у сфері правового статусу особи — до цієї групи належать спори, пов'язані з набуттям і втратою громадянства (п. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. ст. 26–28 Закону України «Про громадянство України»²⁹⁶), реалізацією конституційних принципів правового статусу особи тощо;

6) спори щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України поста в порядку імпідменту — ст. 111, ч. 2 ст. 151 Конституції України, п. 3 ст. 13, ст. ст. 90–92 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Наведений перелік не претендує на вичерпність — політико-правова практика є дуже багатоманітною і може продукувати нові види конституційних спорів.

Щодо родової ґрадації конституційних криз, то має використовуватися також інституціональний принцип: кризи поділяються за інститутами конституційного права на конституційні кризи у сфері дотримання прав і свобод людини і громадянина; конституційні кризи, пов'язані із чинністю конституції; кризи у сфері владної організації тощо.

2.2.7. Предметні групи конституційних конфліктів

В основі виокремлення предметних груп конституційних конфліктів лежить предмет конфлікту як певна проблема, що виникла у стосунках між суб'єктами конституційних правовідносин. Навести більш-менш вичерпний перелік предметних груп не є реальним з огляду на багатоманітність конституційно-правової практики, яка може продукувати нові і нові предметні групи конституційних конфліктів.

Якщо роди можливих конституційних конфліктів визначаються за інститутами конституційного права, то предметні групи можливих конституційних конфліктів містяться у нормах конституційного права. Звісно, це твердження стосується лише інститу-

²⁹⁶ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 13. — Ст. 65.

ційованих (за типом) суто конституційно-правових (за родом) конфліктів, оскільки предмети можливих неінституційованих комплексних конституційних конфліктів важко передбачити.

Отже, конституційний конфлікт може виникнути на основі будь-якої норми конституційного законодавства, що регулює певні відносини суб'єктів конституційного права. Тут варто спробувати охарактеризувати один із таких конфліктів, що мав місце у вітчизняній конституційно-правовій практиці та виник на основі норм Конституції України між Президентом України та міністром закордонних справ України, з одного боку, та Кабінетом Міністрів України та коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України — з іншого. Цей конфлікт виник на основі норм Конституції України щодо призначення та звільнення міністра закордонних справ України. Як передбачено п. 10 ст. 106, п. 12 ст. 85 та ч. 4 ст. 114 Конституції України за поданням Президента України постановою Верховної Ради України 4 серпня 2006 р. міністром закордонних справ було призначено Б. Тарасюка²⁹⁷. Як видно, норма про призначення міністра закордонних справ України за поданням Президента України Верховною Радою України продубльована у Конституції України тричі. У цьому випадку виділено двох міністрів (міністр оборони та міністр закордонних справ), які призначаються за поданням Президента. Але в питанні їх звільнення, вони, виходячи з букви Конституції (п. 12 ст. 85), підпадають під загальний порядок звільнення міністрів відповідною постановою Верховної Ради України без подання Президента України.

1 грудня 2006 р. на підставі подання прем'єр-міністра України Верховна Рада України своєю постановою звільнила Б. Тарасюка з посади міністра закордонних справ²⁹⁸. Але 3 грудня Президент України, позиція якого полягала в тому, що міністри, які призна-

²⁹⁷ Про формування складу Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 4 серп. 2006 р. № 88-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 37. — Ст. 323.

²⁹⁸ Про звільнення Тарасюка Б. І. з посади міністра закордонних справ України: Постанова Верховної Ради України від 1 груд. 2006 р. № 413-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 2. — Ст. 27.

чаються за його поданням, мають в такому ж порядку і звільнятися, видав указ, яким доручив Б. Тарасюку продовжувати виконувати обов'язки міністра закордонних справ після його звільнення Верховною Радою України²⁹⁹.

Президент України у цьому указі обґрунтовував свою позицію положенням Конституції про те, що Президент України «здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави» (п. 3 ст. 106). В юридичному висновку Міністерства юстиції України від 7 грудня 2006 р. таке мотивування називається сумнівним³⁰⁰. Міністерство юстиції вважає, що Президент України перевищив свої конституційні повноваження, коли доручив Б. Тарасюку продовжувати виконувати обов'язки міністра закордонних справ. Міністерство роз'яснює, що указ по суті є призначенням міністра, тоді як таке повноваження належить до компетенції парламенту. Міністерство спростовує позицію Президента, вказуючи, що керівництво зовнішньою політикою і призначення керівника центрального органу виконавчої влади мають різний правовий характер, керівництво зовнішньополітичною діяльністю не включає призначення на посаду міністра закордонних справ.

Б. Тарасюк звернувся до суду щодо законності свого звільнення, і 5 грудня Шевченківський районний суд міста Києва призупинив дію постанови Верховної Ради про його звільнення до розгляду справи по суті, який був призначений на 11 грудня. Але 11 грудня розгляд по суті судового позову Б. Тарасюка зупинено до винесення рішення Апеляційним судом міста Києва за скаргою парламенту на зупинення виконання його постанови³⁰¹. Представник парламенту в суді наполягав на тому, що позов Б. Тара-

²⁹⁹ Про продовження виконання Міністром закордонних справ України Б. Тарасюком своїх посадових обов'язків: Указ Президента України від 5 груд. 2006 року № 1033/2006 // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 231.

³⁰⁰ Юридичний висновок Міністерства юстиції України за результатами правової експертизи Указу Президента України від 5 грудня 2006 р. № 1033 «Про продовження виконання Міністром закордонних справ України Б. Тарасюком своїх посадових обов'язків» // Урядовий портал. — 2006. — 6 груд. — <http://www.minjust.gov.ua/0/8361>.

³⁰¹ Суд зупинив розгляд позову Тарасюка // Українська правда. — 2006. — 11 груд. — http://pravda.com.ua/news_print/2006/12/11/52153.htm.

сюка не може розглядатися в адміністративних судах, оскільки він перебуває в конституційно-правовій площині, тобто законність чи незаконність звільнення Б. Тарасюка має визначити Конституційний Суд³⁰². Таке твердження висловив і сам парламент у поширеній через прес-службу свого апарату заяві: «... зважаючи на правову позицію Конституційного Суду України, що висловлена у його рішенні № 8-рп/2002 від 7 травня 2002 р. щодо підвідомчості актів про призначення та звільнення посадових осіб³⁰³, ця постанова може бути оцінена лише Конституційним Судом України на предмет її конституційності»³⁰⁴.

Тим часом Б. Тарасюка не допустили до участі у засіданні Кабінету Міністрів України, не визнаючи його повноважень. У цьому випадку мав місце інцидент із застосування фізичної сили³⁰⁵.

А 15 січня 2007 р. Б. Тарасюк здійснив офіційний візит до Чехії в ролі чинного міністра закордонних справ, чим викликав обурення з боку прем'єр-міністра, висвітленого у заяві прес-служби Кабінету Міністрів України, в якій зазначається, що «Прем'єр-міністр України звернувся до Генеральної прокуратури України з проханням вжити заходів прокурорського реагування у зв'язку із зазначеними діями Б. І. Тарасюка, які завдають істотної шкоди інтересам держави, негативно позначаються на іміджі України, впливають на результати діяльності Кабінету Міністрів України у зовнішньополітичній та зовніш-

³⁰² Суд зупинив розгляд позову Тарасюка // Українська правда. — 2006. — 11 груд. — http://pravda.com.ua/news_print/2006/12/11/52153.htm.

³⁰³ Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-рп/002 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) // Офіційний вісник України. — 2002. — № 20. — Ст. 993.

³⁰⁴ Рада пояснила, що Ющенка з Тарасюком можна не слухати // Українська правда. — 2006. — 9 груд. — http://pravda.com.ua/news_print/2006/12/9/52141.htm.

³⁰⁵ Тарасюк влаштував у Кабміні сутичку // Українська правда. — 2006. — 20 груд. — <http://pravda.com.ua/news/2006/12/20/52530.htm>.

ньюекономічній сферах, та прийняти відповідне рішення згідно з законодавством»³⁰⁶.

Не визнаючи повноважень Б. Тарасюка, Держказначейство припинило фінансування Міністерства закордонних справ, у зв'язку з чим МЗС подало позов до Господарського суду м. Києва з вимогою зобов'язати Державне казначейство відновити фінансування міністерства. 30 січня 2007 р. у пресі з'явилася інформація про те, що депутати від Народного Руху України, лідером якого є Б. Тарасюк, можуть вийти зі складу пропрезидентської фракції «Наша Україна» у випадку звільнення президентом міністра³⁰⁷. Але того ж дня Б. Тарасюк заявив Президентові про свою відставку, яку Президент прийняв³⁰⁸. Остаточне розв'язання цього конфлікту здійснить Конституційний Суд України, рішення якого за поданням 45 народних депутатів від 14 листопада 2006 р. про порядок звільнення з посад міністра закордонних справ та міністра оборони визначить, позиція якої із сторін була вірною.

Таким чином, предметна група конституційного конфлікту визначається нормою (нормами) конституційного права, яка здійснює регулювання предмета даного конфлікту.

2.2.8. Види конституційних конфліктів

Вид — це первісна одиниця в системі класифікації. Найсуттєвішою ознакою конституційного конфлікту, за якою вони розподіляються на види, є характер і особливості його сторін. Автор дослідження поділяє думку А. Анцупова та А. Шипілова про те, що «від того, ким представлені конфліктуючі сторони, вирішальним чином залежать характеристики конфлікту»³⁰⁹. Розвиваючи це

³⁰⁶ Заява Прес-служби Кабінету Міністрів України // Урядовий портал. — 2006. — 15 січ. — http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=62559952&cat_id=35883.

³⁰⁷ Тарасюк може розколотися «Нашу Україну» // Українська правда. — 2007. — 30 січ. — http://pravda.com.ua/news_print/2007/1/30/53762.htm.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Анцупов А. Я., Шипілов А. И. Вказ. праця. — С. 27.

твердження, М. Руткевич пропонує здійснювати класифікацію соціальних конфліктів, що ґрунтується на відмінностях соціальних суб'єктів, що вступають у конфлікт, як носіїв конкретних відносин. На переконання цього автора, «від того, якою є соціальна природа суб'єктів конфлікту, головним чином залежать можливості і шляхи його розв'язання, а тим самим застосування виробленої суспільними науками «технології» цього розв'язання. Насамкінець, від цього залежить і роль соціального конфлікту у розвитку суспільства»³¹⁰.

Суб'єкти конфлікту визначаються як «різноспрямовані соціальні сили (спільноти, групи, індивіди тощо), що намагаються реалізувати свої цілі, потреби, інтереси чи прагнення в умовах суперечності, конфронтації, боротьби»³¹¹. Як конкуруюча взаємодія, справедливо стверджує А. Здравомислов, конфлікт завжди втілюється у відповідних формах поведінки суб'єктів, що найчастіше виражені в асиметричних системах дій сторін, що «об'єднані протистоянням»³¹².

Ще одним доказом первинності суб'єктивного начала у конфлікті є твердження К. Решетникової про те, що «конкретні форми його перебігу, стратегія і тактика поведінки учасників, емоційна гострота та насиченість будуть залежати не від суперечності, що лежить в основі такого конфлікту, а від самих учасників, суб'єктів конфлікту»³¹³.

Суб'єкти конституційного конфлікту, як і всі суб'єкти правовідносин, наділені певним правовим статусом, їх поведінка визначається нормами конституційного права. Як правило, у конституційному конфлікті беруть участь дві конфліктуючі сторони (конфліктанти). Вони і є основними опонентами, що здійснюють активні дії одна проти одної. Інші учасники конституційного конфлікту відрізняються меншою задіяністю у конфлікті і виступають на боці однієї із сторін. Окремо виділяється учасник, що вирішує конфлікт між сторонами. «Протидіючі сторони — ключова ланка

³¹⁰ Руткевич М. Н. Вказ. стаття. — С. 486.

³¹¹ Словник термінів з правової конфліктології. — С. 145.

³¹² Здравомислов А. Г. Социология конфликта. — С. 101.

³¹³ Решетникова К. В. Теоретико-методологические основы типологии позиционных конфликтов // СОЦИС. — 2003. — № 7. — С. 71.

конфлікту, з «загибеллю» (відступом) однієї із сторін конфлікт припиняється»³¹⁴. Тому мав рацію відомий французький соціолог А. Турен, який вважав чітке визначення реальних опонентів (суб'єктів конфлікту) найголовнішим завданням, що можливо через виявлення їх соціальних інтересів та ціннісних орієнтацій, які дійсно суперечать і протистоять одна одній³¹⁵.

З огляду на вищесказане, виходячи із суб'єктного складу конституційних конфліктів та вищезапропонованої градації суб'єктів конституційних правовідносин, автор цього дослідження пропонує такі їх три види: конституційні конфлікти між владними суб'єктами, конституційні конфлікти між владними та невідними суб'єктами, конституційні конфлікти між невідними суб'єктами. Сутнісні характеристики кожного з видів конституційного конфлікту криються у підвидах, що їх складають. Тут слід розглянути на прикладах кожен вид конституційного конфлікту.

Отже, конституційні конфлікти між владними суб'єктами — це такі конфлікти, основними опонентами в яких є суб'єкти конституційних правовідносин, що наділені відповідно до законодавства владними повноваженнями. Найчастіше в основі суперечностей, що виникають між ними, лежать питання розподілу (перерозподілу) цих повноважень.

Саме перерозподіл повноважень став причиною того, що після набуття чинності змін і доповнень до Конституції України (так званої «політичної реформи 2004 р.») інтенсивність конституційної конфліктності збільшилася з лінії «Президент і Уряд — Парламент» на лінію «Парламент і Уряд — Президент». Як до реформи 2004 р. участь уряду України у конфліктах Президента України з Верховною Радою України на боці Президента України обумовлювалася призначенням уряду Президентом, так і після реформи 2004 р. участь уряду у конфліктах Парламенту з Президентом на боці Парламенту зумовлюється формуванням уряду Парламентом. Кабінет Міністрів України став після означеної реформи більш самостійним суб'єктом конституційних пра-

³¹⁴ Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. — С. 90.

³¹⁵ Турен А. Социальные движения, революция, демократия // Свободная мысль. — 1991. — № 14.

вовідносин, позиція якого не формується більше одноосібно Президентом України, а навпаки — часто є протилежною їй. До 2004 р. важко собі уявити будь-які суперечності між Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Показово, що навіть представництво інтересів цих суб'єктів у судах здійснював один орган — Міністерство юстиції України. А тепер перед Президентом України постало питання створення власної юридичної служби³¹⁶. Позиція Кабінету Міністрів України не завжди збігається навіть з позицією Верховної Ради України, що беззаперечно підтверджує підвищення ролі уряду як самостійного суб'єкта конституційно-правових відносин. Тому уряд України може виступати тепер як самостійний суб'єкт конфліктних відносин, а не тільки як учасник на боці однієї із сторін.

Набули великого розмаху (як за кількісними, так і за якісними показниками) конфлікти між Президентом України та Кабінетом Міністрів України: конфлікти такого роду ще донедавна були неможливими, тепер стали чи ненайпоширенішими. Це пов'язано з фактичною реалізацією нової конституційної дійсності, коли конституційна норма про те, що Кабінет Міністрів України є вищим органом виконавчої влади в Україні (ст. 113 Конституції України), наповнюється реальним змістом, тобто відбувається «класичний» перехід від старих до нових порядків.

Першою ластівкою стало внесення змін до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України³¹⁷, яким обмежено право Президента України на скасування актів уряду та надання йому доручень³¹⁸. Замість нього у регламенті з'явився новий пункт, який передбачає право Президента України зупиняти дію нормативних

³¹⁶ Президент підпише указ про створення в Секретаріаті служби, що представлятиме його інтереси в судах — Ігор Пукшин // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/news/data/print/13644.html>.

³¹⁷ Про затвердження Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 2000 р. № 915 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 24. — Ст. 994.

³¹⁸ Про внесення змін до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серп. 2006 р. № 1256 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 35. — Ст. 2465.

актів уряду з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх неконституційності. Крім того, з регламенту виключено положення, згідно з яким Кабінет Міністрів України мав виконувати доручення Президента України³¹⁹. Пізніше протистояння торкнулося питання призначення заступників міністра оборони та міністра закордонних справ, про яке йшлося вище. Також не без напруження вирішувалося питання щодо надання Президентом України прем'єр-міністру України директив стосовно закордонних візитів останнього³²⁰.

Конституційні конфлікти між Президентом України та Верховною Радою України мають давню історію. Практично ніколи у Верховній Раді України не було пропрезидентської більшості, що ставало джерелом постійної напруженості у відносинах між цими інституціями. Президент України (незалежно від особи, що займала цей пост) завжди намагався сформувати у Верховній Раді України депутатську більшість, позиція якої збігалась би з позицією Президента України, а Верховна Рада України, у свою чергу, намагалася підкорити Президента України волі існуючої у ній ситуативної більшості. Саме тому нерідко поставало питання, хто з них має формувати пріоритети національної політики, хто з них «легітимніший». Найбільш гостро ця проблема стояла за часів президентства Л. Кучми та спікерства О. Мороза та О. Ткаченка.

На сьогоднішній день найсуттєвіші конфлікти між парламентом та Президентом України виникають на ниві законотворення. Інститут права вето Президента України на ухвалені Верховною Радою України закони та подолання цього вето став реальним механізмом вирішення конфліктів, а не способом їх затягування, коли закони, вето на які подолане парламентом, все одно не підписувалися Президентом України. Так, Президентом України у встановленому Конституцією України порядку був підписаний

³¹⁹ Эксперты прогнозируют искусственную конфликтную ситуацию между ветвями власти // www.gurvic.odessa.ua:81/staty/06/v08/v087.html.

³²⁰ Затверджувати директиви на міжнародні переговори є конституційним правом Президента — прес-секретар глави держави // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2006. — 13 листоп. — <http://ww7.president.gov.ua/news/data/print/11738.html>.

закон про продовження мораторію на продаж земель³²¹, вето на який було подолано Верховною Радою України, хоча Президент України і залишився незгодним з ним і з цього приводу звернувся до Конституційного Суду України³²².

Мали місце у вітчизняній державно-правовій практиці і конституційні конфлікти між Верховною Радою України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим. Особливо гостро «кримське питання» постало 1994 р. Тоді була відновлена чинність Конституції Криму 1992 р., прийнятої наступного дня після проголошення незалежності Республіки Крим, указами Президента Криму зупинялася діяльність Верховної Ради Криму, місцевих рад. Президія Верховної Ради України прямо назвала у своїй «Заяві щодо ситуації в Криму» вказані події «конфліктом» та кваліфікувала дії президента Криму «як намагання узурпувати владу, ліквідувати в автономній Республіці Крим демократичні засади побудови влади в Україні»³²³.

Окремим видом конституційних конфліктів слід назвати конфлікти між органами державної влади та місцевого самоврядування. Серед них найпоширенішими є конфлікти: між місцевою державною адміністрацією та відповідною місцевою радою; між головою місцевої державної адміністрації та міським головою відповідного адміністративного центра області. Прикладом першого є дії кількох голів Львівської обласної державної адміністрації, що змінювали один одного на посаді, щодо зняття з посади голови Львівської обласної ради М. Сендака. Конфлікт розвивався в рамках протистояння впливових у 2002–2004 рр. у Львівській області партій — СДПУ(о) та «Наша Україна» і проявлявся саме

³²¹ Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо заборони продажу земель сільськогосподарського призначення до прийняття відповідних законодавчих актів: Закон України від 19 груд. 2006 р. № 490-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 3. — Ст. 91.

³²² Ющенко пішов до Конституційного Суду боротися за землю // Українська правда. — 2007. — 30 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/30/53798.htm.

³²³ Про ситуацію в Криму: Постанова Президії Верховної Ради України від 12 верес. 1994 р. № 119/94-ПВ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 39. — Ст. 360.

у боротьбі між головою обласної ради та обласної державної адміністрації, які були представниками цих політичних сил³²⁴. Особливо багатим на практичні приклади є конфлікт між головою місцевої державної адміністрації та міським головою відповідного адміністративного центра області (тобто між «губернатором» та «мером»). Показовим у цьому сенсі став конфлікт між одеським міським головою Е. Гурвіцом та головою Одеської обласної державної адміністрації Р. Боделаном, який дійшов свого апогею напередодні та під час виборів 1998 р. Цей конфлікт супроводжувався кримінальними подіями³²⁵, а також акціями протесту серед населення³²⁶.

Доволі частими в Україні є конфлікти між елементами системи місцевого самоврядування: виконкомом місцевої ради та органами самоорганізації населення, сільським, селищним, міським головою та відповідною радою тощо. Класичним прикладом протистояння такого типу став конфлікт між львівським міським головою Л. Буняком та Львівською міською радою 2005 р. Тоді міська рада з порушенням процедури достроково припинила повноваження міського голови, суд поновив Л. Буняка на посаді, але того ж дня міська рада уже з дотриманням встановленої процедури знову прийняла рішення про дострокове припинення його повноважень³²⁷.

Конфліктність об'єктивно притаманна функціонуванню політичних партій, оскільки основною формою взаємодії партій є саме суперництво щодо вирішення питання стосовно влади³²⁸. Особливої гостроти міжпартійна боротьба набуває під час виборчих кампаній.

³²⁴ *Канівець О.* Кому заважає Львівська обласна рада? // Портал м. Львова. — 2004. — 16 черв. — <http://www.portal.lviv.ua/article/2004/06/16/182823.html>.

³²⁵ *Кологрєва О.* Объявлен криминальный террор? // Юг. — 1998. — № 33. — С. 1; *Смеленко А.* Выстрелы в спину // Юг. — 1998. — № 26. — С. 1.

³²⁶ *Мазур Ю.* ГКЧП в отдельно взятом городе // Юг. — 1998. — № 47. — С. 1.

³²⁷ *Бондаренко М.* Дважды изгнанный городской голова // Юридическая практика. — 2006. — № 4. — С. 18.

³²⁸ *Егоров В. К.* Факторы конфликтности в процессе становления многопартийности // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 39.

Конфлікти між депутатськими фракціями є нормою парламентської роботи. Є поширеними також внутрішньофракційні та внутрішньопартійні конфлікти. Так, наприкінці травня 2006 р. міжпартійний з'їзд Блоку Юлії Тимошенко прийняв рішення про виключення тринадцяти членів блоку. Підставою для виключення зі списку стала їхня низька активність під час передвиборної кампанії. Такі дії обурили деяких виключених зі списку, і вони звернулися з позовами до суду до Блоку Юлії Тимошенко про незаконність їх виключення. Але суди визнали внутрішні справи партій та блоків, спори між їхніми членами та інші питання внутрішньої організації непідвідомчими судам загальної юрисдикції, оскільки в них ставиться питання стосовно внутрішньої роботи політичного утворення³²⁹. Як приклад внутрішньопартійного конституційного конфлікту також можна навести звільнення самої Ю. Тимошенко та О. Турчинова з посад, відповідно, першого заступника та заступника голови політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Громада» на знак протесту «проти волюнтаристських методів керівництва лідера партії «Громада» Павла Лазаренка»³³⁰.

Конфліктність між владними суб'єктами конституційного права детермінується недосконалим механізмом стримувань та противаг у системі поділу влади. Тому питання удосконалення цього механізму має стати спільною метою у діяльності всіх владних суб'єктів конституційно-правових відносин³³¹.

Конституційні конфлікти між владними та невідладними суб'єктами конституційно-правових відносин є окремим підвидом конституційних конфліктів. Вони виявляються у суперечностях, що виникають між суб'єктами конституційних правовідносин різного порядку — тими, що мають владні повноваження, і тими, що такими повноваженнями не наділені.

³²⁹ Бондаренко М. І не судові це справи! // Юридична практика. Судовий випуск. — 2006. — 20 черв. — С. 4.

³³⁰ Заявление оппозиционного Кабинета Министров // Киевские ведомости. — 1999. — 22 янв. — С. 2.

³³¹ Бульба О. До питання поділу влади в Україні: пошук оптимальних варіантів // Право України. — 2003. — № 4. — С. 8–11.

Спочатку слід розглянути конфлікти між громадянами та державою в особі її органів, установ та посадовців. Питання відносин чиновників та громадян є вельми актуальним для суспільства перехідного періоду³³². Конституція України (ст. 3) поставила людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку на вищий щабель державного і суспільного життя. Однак споконвічне поняття бюрократії та пов'язане з ним поняття корупції нівелюють роль і статус окремого громадянина у конституційно-правових відносинах. Держава по відношенню до кожного громадянина виступає у двох іпостасях: як інститут політичного примусу і як організація, діяльність якої спрямована на гарантії прав і свобод людини. В обох випадках є можливим виникнення конфліктів. Визнаючи це, отримали відповідну регламентацію питання проведення страйків, впровадження надзвичайного стану, порядок звернення громадян до органів держави, питання боротьби з корупцією. Остання є основним джерелом як недовіри населення до органів держави та їх посадових осіб, так і однією з умов виникнення конфліктних ситуацій між громадянами та представниками держави. Для запобігання конфліктним ситуаціям та розв'язання конфліктів, пов'язаних з корупцією, вироблено цілий комплекс нормативних актів, що становить антикорупційне законодавство, яке включає в себе закони України «Про боротьбу з корупцією»³³³, «Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією»³³⁴, «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією»³³⁵, «Про ратифікацію Кон-

³³² Комаровский В. С., Тимофеева Л. Н. Конфликты граждан с чиновниками: почему и зачем? // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 5–15.

³³³ Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовт. 1995 р. № 356/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 34. — Ст. 266.

³³⁴ Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 16 берез. 2005 р. № 2476-IV // Офіційний вісник України. — 2005. — № 14. — Ст. 701.

³³⁵ Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 1 листоп. 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 50. — Ст. 497.

венції Організації Об'єднаних Націй проти корупції»³³⁶, а також деякі укази Президента України³³⁷.

Звичайно, у «двобої» громадянина з державою остання має незрівнянні переваги, а отже здебільшого громадянин залишається у програті перед державною машиною. На підтвердження цього є відчайдушні знаки протесту, наприклад спроби самоспалення перед державними будівлями людей, які втратили надію вирішити конфлікт із владою в інший спосіб³³⁸.

Політична наука, виходячи з того впливу, який засоби масової інформації можуть здійснювати на масову свідомість, називає їх четвертою гілкою влади. Конституційно-правова наука, однак, не визнає за ними владних повноважень, але не може обминути їх та їх відносини із владними суб'єктами конституційного права своєю регламентацією, оскільки в сучасному суспільстві засоби масової інформації все більшою мірою виступають не тільки необхідною передаточною ланкою у складному механізмі політики, але і її творцем³³⁹. Відносини засобів масової інформації та держави залежать в цілому від політичного режиму і відповідної інформаційної політики держави, а в окремих випадках — від належності засобу масової інформації до провладної або опозиційної сили. Так, важко уявити

³³⁶ Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V // Офіційний вісник України. — 2006. — № 44. — Ст. 2938.

³³⁷ Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією: Указ Президента України від 6 лют. 2003 р. № 84/2003 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 6. — Ст. 228; Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності»: Указ Президента України від 11 верес. 2006 р. № 742/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 37. — Ст. 2540; Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції: Указ Президента України від 9 лют. 2004 р. № 175/2004 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 6. — Ст. 307.

³³⁸ Солюк В. Чиновники и суды страшнее огня // День. — 2005. — 9 июля. — С. 1.

³³⁹ Пугачев В. П. Средства массовой коммуникации в современном политическом процессе // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 5. — С. 4.

собі конфлікт між газетою «Урядовий кур'єр» та Кабінетом Міністрів України, але певні сутички влади з опозиційним виданням можуть мати місце.

Окремо можна виділити конституційні конфлікти між державою та об'єднаннями громадян та іншими невіддільними колективними утвореннями (профспілками, громадськими та релігійними організаціями, національними меншинами).

Наступними підвидом конституційних конфліктів є конституційні конфлікти між невіддільними суб'єктами — між громадянами, між об'єднаннями громадян, між релігійними організаціями (конфесійні конституційні конфлікти), між національними групами (міжнаціональні конституційні конфлікти).

Таким чином, розмаїття конституційно-правових відносин вносить у конституційну практику безліч конституційних конфліктів, кожен з яких не є і не може бути абсолютно схожим на інший. Але за певними рисами всю масу конституційних конфліктів можна згрупувати в окремі класифікаційні одиниці, що сприятиме на практиці проведенню більш точної діагностики конституційних конфліктів, більш глибокому аналізу конфліктів та виробленню комплексних програм та рекомендацій щодо запобігання ймовірним конституційним конфліктам та їх профілактики.

2.2.9. Застосування універсальної класифікації конституційних конфліктів

Універсальна класифікація конституційних конфліктів дає змогу виявити основні сутнісні характеристики конфлікту і на основі цього віднести його до певних класифікаційних одиниць — типу, рівня, класу, роду, предметної групи, виду. Описаний у попередній главі конфлікт навколо ухвалення та підписання Закону України «Про Кабінет Міністрів України»³⁴⁰ відповідно до даної класифікації є:

³⁴⁰ Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 груд. 2006 р. № 514-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 11. — Ст. 94.

а) соціальнопозитивним конституційним конфліктом за типом, оскільки саме в умовах виникнення такого протистояння вперше за десять років з моменту ухвалення Конституції України стало можливим прийняття цього Закону, яким вищий орган виконавчої влади здобув певний правовий статус, деталізував свої повноваження та порядок їх здійснення; питання про досконалість Закону залишається не закритим — в процесі його застосування (і, напевно, не без конфліктів) проявлятимуться його слабкі сторони, але позитивний соціальний ефект — наявний;

б) макрорівневим конституційним конфліктом, оскільки до участі в ньому втягнуті майже всі вищі органи державної влади, його вирішення і перебіг має вагоме значення для подальшого конституційного розвитку держави;

в) за класом цей конфлікт є простим конфліктом, де дві сторони протистоять одна одній; з моменту звернення до Конституційного Суду України цей конфлікт набув ознак спору. Багато хто з аналітиків називає цей конфлікт кризою, але це не зовсім вірно. Цей конфлікт є лише частиною політичної кризи в державі, але сам по собі він ознаками кризи не навантажений;

г) за родом цей конфлікт є суто конституційно-правовим, оскільки всі його елементи — об'єкт, предмет, суб'єкти — є конституційною матерією;

ґ) за предметною групою цей конфлікт належить до тих, що виникають на основі норм щодо підписання, оприлюднення та набуття чинності законами України (ст. 94 Конституції України);

д) за видом цей конфлікт є конституційним конфліктом між владними суб'єктами — Президентом України та коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Отже, відповідно до запропонованої універсальної класифікації конституційних конфліктів є можливим якомога повно розглянути сутність будь-якого конституційного конфлікту як феномена соціально-правової дійсності, найбільш конкретно виокремити його з-поміж безлічі інших конституційних конфліктів і завдяки цьому вивчити його, ефективно впливати на нього, оптимально його вирішувати.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНФЛІКТНИЙ ПРОЦЕС

3.1. Детермінація та динаміка конституційних конфліктів

З точки зору статистики конституційний конфлікт є феноменом політико-правової дійсності з притаманними йому особливостями, суб'єкт-об'єктним складом тощо. Але з позицій динаміки він являє собою процес, що має певні стадії розвитку. На об'єктивність такого підходу вже звертали увагу вчені. Так, за В. Сперанським, «конфлікт — це процес, при якому суб'єкт А прикладає зусиль, аби звести нанівець намагання іншого суб'єкта — Б»³⁴¹. І. Ващенко, розвиваючи це твердження, вказує на те, що «у найзагальнішому вигляді конфлікт можна визначити як процес різкого загострення протиріччя і протидії двох або більше учасників у вирішенні проблеми, що має особисту значущість для кожного з його учасників»³⁴². Саме визначення конституційного конфлікту через протистояння суб'єктів конституційних правовідносин вказує на те, що це не одномоментний акт, а певний процес. Цей підхід зумовлює розгляд конституційного конфлікту «у русі», виявляючи причини та умови його виникнення, досліджуючи етапи його розвитку, винаходячи оптимальні форми його припинення.

У сучасних суспільних відносинах, а тим більше — у відносинах конституційно-правової сфери, не може існувати безпричинних феноменів та процесів. Визнання загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, явищ та процесів змушує звернутися до де-

³⁴¹ Сперанский В. И. Основные виды конфликтов: проблемы классификации // Социально-политический журнал. — 1995. — № 4. — С. 165.

³⁴² Ващенко І. В. Конфлікти... — С. 61.

термінації як до визначення причин та умов певних явищ, зокрема конституційного конфлікту. Отже, причини та умови є детермінантами (обставинами), що викликають виникнення конституційного конфлікту. Причини — це явища, які безпосередньо зумовлюють, породжують інші явища. Суттєвою ознакою причин є їх безпосередній зв'язок із виникненням конфлікту, який по відношенню до причини виступає наслідком. Умови конфлікту — це сукупність речей, відносин, процесів, необхідних для виникнення явища. Умови становлять середовище для виникнення конфлікту. Але безпосередньо вплив умов спрямований не на сам конфлікт, а на його причини.

Зроблений Україною демократичний вибір об'єктивно став умовою збільшення питомої ваги конфліктності у конституційно-правових відносинах. Ця конфліктність має об'єктивний характер, оскільки, як зазначає Є. Степанов, «демократизація являє собою широкий простір... для виявлення масових та індивідуальних інтересів, відкриваючи суспільній системі... шлях до узгодження різних спрямувань і уможливлючи на цій основі ненависьницьку, органічну форму її руху»³⁴³.

За діючого демократичного режиму суб'єкти конституційного права не тільки можуть виявляти та відстоювати свої інтереси, потреби і цілі аж до конфлікту, а й вирішувати конфлікти, що виникають, у встановлений законодавством спосіб. Конфлікти в демократичному суспільстві обов'язково підлягають унормуванню з метою подальшого розв'язання. Тому наростання конфліктності у конституційно-правовій сфері ні в якому разі не означає хибність демократичного вибору України. Більше того, вміле врегулювання конфліктів, своєчасне їх ефективне розв'язання є запорукою прогресу в суспільно-правовому розвитку.

Оцінка одних явищ як причин, а інших — як умов має відносний характер, тому конфліктні детермінанти не слід суворо поділяти. Конкретне явище в одних взаємостосунках може відігравати роль причини, в інших — роль умов. Крім того, причина викликає певний наслідок (виникнення конфлікту) тільки за настання певних умов. А самі по собі умови також не можуть ви-

³⁴³ Конфликты в современной России... — С. 90.

кликати виникнення конституційного конфлікту. Отже діалектика причин і умов вимагає їх нерозривного розгляду під час дослідження детермінації конституційних конфліктів. На справедливе переконання А. Долгової, «детермінізм, виходячи з факту причинного походження, свідчить про те, чому відповідний процес відбувся так або інакше, чому виникло саме це явище, якими є умови виникнення та ступінь стійкості відповідного процесу»³⁴⁴.

Кожному конституційному конфліктові притаманні конкретні причини та умови. Але сучасна конституційна конфліктність в українському суспільстві, як така, характеризується такими загальними детермінантами:

- 1) слабка політична структурованість українського соціуму і недостатньо високий рівень його конституційної культури;
- 2) відсутність консолідуючої суспільство ідеології та ефективної національної програми розвитку країни;
- 3) неякісне правове регулювання конституційних відносин; суперечності у законодавстві; відставання процесуальних конституційно-правових норм від матеріальних;
- 4) хронічне втручання одних органів влади до компетенції інших органів, перевищення повноважень; суперечливе тлумачення різними гілками влади конституційних норм;
- 5) відсутність у владних структур на загальнодержавному і місцевому рівнях належного досвіду вирішення в режимі консенсусу складних питань державотворення;
- 6) відсутність організаційно-правових механізмів розв'язання конфліктів між різними суб'єктами конституційно-правових відносин³⁴⁵.

Перераховані причини та умови мають загальний характер та зумовлюють у своїй системі майже кожен конституційний конфлікт, що виникає у сучасний період. Так, всі наведені детермінанти є такими, що мають безпосереднє відношення до виник-

³⁴⁴ Криминология: Учеб. для юрид. вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. — М., 1999. — С. 184.

³⁴⁵ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. — С. 117–118.

нення конституційного конфлікту щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України V скликання у квітні — травні 2007 р. Але є й спеціальні детермінанти. У цьому випадку вони навіть вказані у преамбулі обох указів — «порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України»³⁴⁶.

Сама наявність цих детермінант не є достатньою для виникнення конституційного конфлікту. Для конфліктної взаємодії необхідне ще усвідомлення однією із сторін протилежності своїх інтересів інтересам іншої сторони. На думку Президента України, сформульовану ним в указах, формування коаліції на основі індивідуального чи групового членства «спотворює результати народного волевиявлення» і «є реальною передумовою узурпації влади в Україні». Крім того, є очевидним, що збільшення кількісного складу коаліції до трьохсот народних депутатів зменшить вплив Президента України на законотворчий процес. Отже, збільшення коаліції за рахунок народних депутатів, що не є членами фракцій, які утворили цю коаліцію, прямо суперечить політичним інтересам Президента, який є представником протилежної по відношенню до коаліції політичної сили.

Наявність зазначених передумов конституційного конфлікту та усвідомлення однією із сторін протилежності своїх інтересів інтересам іншої сторони створюють конфліктну ситуацію, яка є передконфліктною стадією розвитку відносин суб'єктів. На цьому етапі вже сформовані причини та умови, вже визначені первісні суб'єкти конституційного конфлікту, але головна роль конфліктної ситуації полягає у визначенні предмета майбутнього конституційного конфлікту. Конфліктна ситуація, створена невдоволеністю однієї із сторін, викликає зростання соціальної напруже-

³⁴⁶ Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Указ Президента України від 2 квіт. 2007 р. № 264/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 1. — Ст. 1; Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 26 квіт. 2007 р. № 355/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 5. — Ст. 41.

ності, масштаби якої також залежать від значущості предмета майбутнього конфлікту. Конфліктна ситуація щодо розпуску парламенту виникла наприкінці березня 2007 р., коли частина депутатів з опозиційних фракцій перейшла до коаліції. Президент України різко відреагував на це: «Я не можу інакше назвати як фарс те, що відбувається в парламенті з формуванням більшості... це глибоко деструктивні речі»³⁴⁷. У своєму листі до Верховної Ради від 28 березня 2007 р. Президент України запевнив, що «вживатиме всіх передбачених Конституцією і законами адекватних заходів, щоб припинити такі неконституційні дії», які ставлять «під сумнів і легітимність Кабінету Міністрів, персональний склад якого останнім часом призначався за участю сформованої в порушення Конституції коаліції депутатських фракцій, і прийняті Урядом рішення»³⁴⁸. У своєму Зверненні з нагоди річниці парламентських виборів Президент в ультимативній формі закликав припинити «антизаконні дії» та звернув увагу на політичну відповідальність за них³⁴⁹. Інституційно конфліктна ситуація між Президентом України та коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України оформилася 2 квітня 2007 р., коли Президент розпочав політичні консультації з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. Норма ч. 3 ст. 90 Конституції України є положенням, покликаним формалізувати розбіжності, дати змогу узгодити позиції вже на стадії конфліктної ситуації, знайти шляхи до компромісу. Президент висловив своє бачення проблеми (оформився предмет конституційного конфлікту. — А. Є.), своє бачення врегулювання політичної кризи та, «звертаючись до присутніх політиків... попро-

³⁴⁷ Ющенко назвав формування коаліції фарсом // Українська правда. — 2007. — 27 берез. — www.pravda.com.ua/news/2007/3/27/56364.htm

³⁴⁸ Ющенко пригрозив Морозу і К° адекватними діями за незаконну коаліцію // Українська правда. — 2007. — 28 берез. — www.pravda.com.ua/news/2007/3/28/56413.htm.

³⁴⁹ Звернення Президента України Віктора Ющенка з нагоди річниці парламентських виборів 2006 року // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 29 берез. — www.president.gov.ua/news/data/print/14621.html.

сив їх висловитися по суті порушеного питання і внести свої пропозиції щодо розв'язання ситуації»³⁵⁰.

Для переростання конфліктної ситуації в конфлікт необхідна активна соціальна дія суб'єкта, спрямована на втілення в життя своїх інтересів, що призводить до прямого зіткнення і називається у конфліктологічній науці інцидентом. Такою активною дією з боку Президента України стало видання Указу від 2 квітня 2007 р., з чого власне і розпочався конституційний конфлікт.

Коаліція наполягала на тому, що «умови сформування коаліції депутатських фракцій, визначені статтею 83 Конституції України, дотримані»³⁵¹. Але, закликаючи Президента України скасувати Указ від 2 квітня 2007 р., коаліція унеможливила входження позафракційних депутатів до парламентської більшості в індивідуальному порядку, прийнявши відповідні зміни до Регламенту Верховної Ради України³⁵². Отже, у цьому випадку дії коаліції були спрямовані на ліквідацію ключової причини конституційного конфлікту, що виник. Звісно, це не дало очікуваного результату у вигляді скасування Указу, оскільки «аналіз соціальної конфліктності ні в якому разі не може бути зведений до аналізу найближчих причин»³⁵³. Цей конституційний конфлікт став наслідком цілого комплексу причин політико-правового характеру, тому і до його вирішення слід підходити комплексно. Саме з комплексними планами вирішення конфлікту виступили Президент

³⁵⁰ Президент розпочав політичні консультації з Головою Верховної Ради, його заступниками та головами депутатських фракцій // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 2 квіт. — www.prezident.gov.ua/news/data/print/14688.html.

³⁵¹ Юридичний висновок Міністерства юстиції за результатами правової експертизи Указа Президента України від 2 квітня 2007 р. № 264 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» // Веб-портал Міністерства юстиції України. — www.minjust.gov.ua/0/9214.

³⁵² Про внесення змін до статті 61 регламенту Верховної Ради та постанови «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні: Постанова Верховної Ради України від 6 квіт. 2007 р. № 904-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 26. — Ст. 1038.

³⁵³ *Бабосов Е. М.* Вказ. праця. — С. 74.

України³⁵⁴ та Голова Верховної Ради України³⁵⁵. Обидві сторони наголосили на тому, що слід унеможливити на майбутнє формування коаліції не на фракційній основі, внести зміни до законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про вибори народних депутатів України», «Про статус народного депутата України», закріпити на законодавчому рівні Універсал національної єдності, оформити у вигляді Закону України Регламент Верховної Ради України, прийняти закон про опозицію тощо.

Конституційний конфлікт щодо розпуску парламенту став продовженням конфлікту навколо ухвалення Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Цей Закон був прийнятий в редакції коаліції і набув чинності всупереч волі Президента України — став першим в історії України законом, що набув чинності, не будучи підписаним Президентом України. Цей чинник також вплинув на невдоволення Президента існуючим розподілом владних ресурсів. Президент напередодні підписання Указу від 2 квітня 2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» заявляв, що «Більшість у парламенті схвалила нелегітимний закон про Кабінет Міністрів, який ставить уряд поза межами Закону, системно порушує Конституцію і обмежує конституційні права громадян України»³⁵⁶. Є. Бабосов вказує на невдоволеність розподілом благ як на суттєву причину виникнення конфлікту: «Чим гостріше відчувається така невдоволеність, тим гострішим стає ... відчуття протизаконності та несправедливості існуючої системи розподілу ресурсів...»³⁵⁷.

³⁵⁴ Президент наполягає на політико-правовому вирішенні парламентської кризи // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 20 квіт. — www.president.gov.ua/news/data/print/15222.html.

³⁵⁵ Голова Верховної Ради України Олександр Мороз має намір запропонувати Президенту України та іншим суб'єктам політичного процесу, представленим у парламенті, проект Меморандуму примирення і співпраці // Веб-портал Верховної Ради України. — 2007. — 21 квіт. — http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=92340.

³⁵⁶ Звернення Президента України Віктора Ющенка з нагоди річниці парламентських виборів 2006 року // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 29 берез. — www.president.gov.ua/news/data/print/14621.html.

³⁵⁷ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 79.

Таким чином, можна зробити висновок, що якби сторони конфлікту знайшли компроміс щодо Закону України «Про Кабінет Міністрів України», тим самим знявши ключові суперечності, є велика ймовірність того, що конфлікт навколо розпуску парламенту не виник би. Задоволення інтересів коаліції за рахунок придушених інтересів Президента породили новий, більш складний конфлікт. Своєчасне внесення змін до цього Закону (тим більше, що обидві сторони усвідомлювали, що деякі положення Закону не відповідають Конституції України) могло запобігти виникненню іншого конфлікту. Отже, правильний аналіз детермінант конституційних конфліктів, вчасне зняття суттєвих суперечностей, які можуть породити певні зіткнення інтересів, є запорукою не тільки ефективного розв'язання конституційних конфліктів, але і запобігання їм.

Отже, інцидент дає старт конфліктній взаємодії. Після нього починається ескалація конституційного конфлікту. На цій стадії стає очевидною конфліктна поведінка суб'єктів, яка становить основний зміст цієї стадії та являє собою усвідомлені дії учасників конфлікту, спрямовані на досягнення власних цілей і на протидію здійсненню цілей конкурента. Під час ескалації конституційного конфлікту розгортаються дві протилежні тенденції. Перша полягає в тому, що відбувається загальна дестабілізація обстановки, а загострення існуючих суперечностей сягає свого апогею. Друга тенденція характеризується більш інтенсивною взаємодією учасників конфлікту, що дозволяє більш адекватно оцінити позиції протидіючих сторін і ступінь гостроти, масштабності самого конфлікту. Ескалація конфлікту призводить до поляризації відносин конфліктуючих сторін, загострює підозрілість до будь-яких спроб врегулювання конфлікту.

Чергування взаємних реакцій, спрямованих на утвердження інтересів кожної сторони і обмеження інтересів супротивника, є сутністю конституційного конфлікту як соціального процесу. На видання Президентом Указу від 2 квітня 2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» коаліція того ж вечора відповіла низкою постанов Верховної Ради України. Зокрема, у Постанові Верховної Ради «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадянському

спокою і стабільності в Україні»³⁵⁸ Верховна Рада України називає підстави для дострокового припинення своїх повноважень штучними, констатує відсутність правових підстав для цього. Постановлено також прискорити підготовку проекту засад внутрішньої і зовнішньої політики України з урахуванням відповідних положень Універсалу національної єдності, а також законопроекту про внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Постановою зупинено (до ухвалення Конституційним Судом України рішення щодо можливості входження до складу опозиції чи коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України позафракційних народних депутатів України) дію ч. 4 ст. 61 Регламенту Верховної Ради України. Зазначена постанова також зобов'язує Голову Верховної Ради України забезпечити участь представників від Верховної Ради України у роботі ініційованої Президентом України робочої комісії з питань удосконалення системи влади в Україні та внесення відповідних змін до Конституції України.

Посилаючись на цю постанову, Верховна Рада України схвалила Звернення Голови Верховної Ради України до Президента України, де, звертаючи увагу Президента на те, що постановою в основному враховані всі пропозиції Президента України щодо врегулювання конфлікту та досягнення політичного компромісу, запропонувала йому скасувати свій Указ³⁵⁹.

Постановою «Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» Верховна Рада України зазначила, що Указ «не тягне за собою конституційно-правових наслідків як такий, що виданий із порушенням ст. ст. 3, 5, 19, 90 та п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції Ук-

³⁵⁸ Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні: Постанова Верховної Ради України від 2 квіт. 2007 р. № 837-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 853.

³⁵⁹ Про Звернення Голови Верховної Ради України до Президента України: Постанова Верховної Ради України від 2 квіт. 2007 р. № 842-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.

раїни, створює вкрай небезпечний прецедент вольового вирішення надзвичайно важливого для держави і суспільства питання, за всіма ознаками є кроком до здійснення державного перевороту і штовхає представників виконавчої влади та правоохоронних органів до протизаконних дій»³⁶⁰. Цією ж Постановою всупереч Указу Кабінету Міністрів України заборонено виділення коштів на проведення позачергових виборів народних депутатів України.

Крім зазначених постанов, Верховна Рада України ухвалила Звернення до Українського народу³⁶¹ та Звернення до Конституційного Суду з пропозицією невідкладного розгляду конституційного подання щодо перевірки конституційності Указу Президента України від 2 квітня 2007 р.³⁶².

Вночі 3 квітня 2007 р. на екстреному засіданні Кабінету Міністрів України ухвалено Постанову «Про невідкладні заходи щодо забезпечення виконання постанов Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 837-V «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні» та № 839-V «Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»³⁶³, якою, зокрема, заборонив Міністерству

³⁶⁰ Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»: Постанова Верховної Ради України від 2 квіт. 2007 р. № 839-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 854.

³⁶¹ Про Звернення Верховної Ради України до Українського народу: Постанова Верховної Ради України від 2 квіт. 2007 р. № 838-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.

³⁶² Про звернення до Конституційного Суду України стосовно розгляду конституційного подання щодо перевірки конституційності Указу Президента України від 2 квітня 2007 року № 264/2007 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України п'ятого скликання»: Постанова Верховної Ради України від 2 квіт. 2007 р. № 845-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.

³⁶³ Про невідкладні заходи щодо забезпечення виконання постанов Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 837-V «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою

фінансів виділяти кошти на проведення позачергових виборів. Вдень 3 квітня 2007 р. Указом Президента України № 265/2007³⁶⁴ дію цієї Постанови зупинено з одночасним зверненням із цього питання до Конституційного Суду України.

3 квітня Президент України провів зустріч із керівниками силових структур, де закликав їх не втручатися в політичний процес, наголосивши, що «політики повинні розв'язувати конфлікти політичним способом». «Глава держави також звернувся до Генерального прокурора з проханням найближчим часом здійснити перевірку щодо законності рішень, прийнятих українським парламентом після оприлюднення Указу»³⁶⁵. Того ж дня у Секретаріаті Президента України зібралися всі голови обласних державних адміністрацій, які підписали заяву з підтримкою дій Президента³⁶⁶.

5 квітня 2007 р. під головуванням Президента України відбулося засідання Ради національної безпеки і оборони України, рішенням якої Указ Президента від 2 квітня 2007 р. був визнаний спрямованим на розв'язання політичної кризи і таким, що відповідає інтересам національної безпеки України, а акти Верховної Ради та Кабінету Міністрів — такими, що не тягнуть за собою правових наслідків, Кабінету Міністрів вказано забезпечити фінансування дострокових виборів тощо³⁶⁷. Це рішення було

і стабільності в Україні» та № 839-V «Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квіт. 2007 р. № 595 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 906.

³⁶⁴ Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2007 р. № 595: Указ Президента України від 3 квіт. 2007 р. № 265/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 64.

³⁶⁵ Президент зустрівся із керівниками силових структур // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 3 квіт. — www.president.gov.ua/news/data/print/14715.html.

³⁶⁶ Губернатори заявили про вірність президенту // Українська правда. — 2007. — 3 квіт. — www.pravda.com.ua/news/2007/4/3/56814.htm.

³⁶⁷ Про суспільно-політичну ситуацію та невідкладні заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 квіт. 2007 р. // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 64.

введено в дію Указом Президента України від 6 квітня 2007 р.³⁶⁸, але Кабінет Міністрів відмовився виконувати його, мотивуючи це порушенням процедури контрастиснації, а також невідповідністю рішення Бюджетному кодексу України та іншим законам України³⁶⁹. Президент зупинив дію цієї постанови³⁷⁰.

5 квітня Конституційний Суд України відкрив провадження у справі про конституційність Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» за конституційним поданням 53 народних депутатів та визнав його невідкладним.

За зверненнями кількох народних депутатів від коаліції Феодосійським міським судом та Артемівським районним у місті Луганську судом були прийняті рішення щодо заборони чинити будь-які дії для проведення дострокових виборів. На це Президент відреагував призупиненням дії указу про призначення заступника голови Феодосійського міського суду та зверненням до Генерального прокурора України з проханням перевірити законність судових ухвал³⁷¹. Вже 16 квітня Генеральна прокуратура направила подання у Вищу раду юстиції України щодо звільнення відповідних суддів³⁷².

Заблокованою виявилася робота Центральної виборчої комісії

³⁶⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 квітня 2007 року «Про суспільно-політичну ситуацію та невідкладні заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян України»: Указ Президента України від 6 квіт. 2007 р. № 285/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 3. — Ст. 19.

³⁶⁹ Про заходи щодо запобігання діям, які порушують Конституцію та закони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квіт. 2007 р. № 617 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 27. — Ст. 1085.

³⁷⁰ Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2007 року № 617: Указ Президента України від 12 квіт. 2007 р. № 299/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 4. — Ст. 34.

³⁷¹ Ющенко почав звільняти суддів, які ставлять йому палки в колеса // Українська правда. — 2007. — 11 квіт. — www.pravda.com.ua/news/2007/4/11/57277.htm.

³⁷² Медведько зібрався звільнити суддів, які загальмували Ющенко // Українська правда. — 2007. — 16 квіт. — www.pravda.com.ua/news/2007/4/16/57477.htm.

України, де для проведення засідань не було кворуму через відсутність декількох її членів. Бездіяльність ЦВК була оскаржена Блоком Юлії Тимошенко у суді³⁷³. Ставало очевидним, що призначені на 27 травня позачергові вибори не зможуть відбутися.

19–20 квітня з метою надати додаткових підстав для дострокових виборів до Верховної Ради України члени опозиційних до коаліції фракцій написали заяви про складення депутатських повноважень, а з'їзди відповідних партій (блоків) ухвалили рішення про припинення повноважень народних депутатів, обраних за списками цих партій, але залучених до коаліції, а також про анулювання списку кандидатів у депутати³⁷⁴.

Паралельно всім цим подіям відбувалися мітинги на центральних вулицях Києва та йшов переговорний процес між Президентом та коаліцією щодо врегулювання кризи. Президент наполягав на неминучості позачергових виборів народних депутатів України, коаліція вимагала дочекатися рішення Конституційного Суду України з цього приводу. Обидві сторони мали пакет законопроектів до ухвалення. Але компромісу знову не було досягнуто, і 26 квітня 2007 р. з'явився Указ Президента № 355/2007, яким він визнав Указ від 2 квітня 2007 р. таким, що втратив чинність. Цим же Указом припинено повноваження Верховної Ради України та призначено позачергові вибори на 24 червня 2007 р. Кабінету Міністрів України постановлено забезпечити фінансування виборів, а Центральній виборчій комісії — їх проведення. На відміну від попереднього Указу про розпуск парламенту, цей Указ містив посилання на ст. 90 Конституції України³⁷⁵.

У зв'язку з визнанням Указу від 2 квітня 2007 р. нечинним президентська сторона очікувала припинення провадження щодо

³⁷³ Вищий адмінсуд спростував, що скасував вибори // Українська правда. — 2007. — 25 квіт. — www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/57984.htm.

³⁷⁴ Опозиціонери написали заяви «про звільнення» ... Ющенку // Українська правда. — 2007. — 19 квіт. — www.pravda.com.ua/news/2007/4/19/57726.htm.

³⁷⁵ Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 26 квіт. 2007 р. № 355/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 5. — Ст. 41.

його конституційності у Конституційному Суді України, а коаліція наполягала на продовженні розгляду у спосіб об'єднання справ щодо конституційності обох указів.

Тим часом Міністерство юстиції надало юридичний висновок за результатами правової експертизи цього Указу, де визнало його виданим з перевищенням наданих Президенту України Конституцією України повноважень та таким, що порушує Конституцію України³⁷⁶.

26 квітня 2007 р. у Верховній Раді України депутатами від коаліції зареєстровано проект постанови про початок процедури імпідменту щодо Президента України В. Ющенка.

30 квітня та 1 травня 2007 р. Президент України своїми указами звільнив суддів Конституційного Суду України, призначених за квотою Президента України, — заступника Голови Конституційного Суду України В. Пшеничного та суддю-доповідача у справі щодо конституційності Указу Президента України від 2 квітня 2007 р. С. Станік³⁷⁷.

Наведений огляд подій наочно демонструє ескалацію конституційного конфлікту між Президентом України та опозиційними до уряду партіями, з одного боку, та коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України та Кабінетом Міністрів України — з іншого щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України. Майже на кожну дію однієї сторони конфлікту інша сторона вживає контрзаходів, з часом до конфлікту

³⁷⁶ Юридичний висновок Міністерства юстиції за результатами правової експертизи Указу Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» // Веб-портал Міністерства юстиції України. — www.minjust.gov.ua/0/9383.

³⁷⁷ Полях Л. Президент приговорил судей // Газета-24. — 2007. — № 28. — С. 3; Про звільнення В. Пшеничного з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 30 квіт. 2007 р. № 369/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6083.html>; Про звільнення С. Станік з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 1 трав. 2007 р. № 370/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6084.html>.

залучаються нові і нові учасники — Конституційний Суд України, Центральна виборча комісія України, Рада національної безпеки і оборони України, Генеральна прокуратура України, окремі партії, суди тощо.

Конфліктний процес може тривати невизначено довгий час, але настання останньої стадії конституційного конфлікту — його припинення — все одно є неминучим. Його обумовлюють ослаблення однієї або обох сторін (вичерпання ресурсів), що не дозволяє здійснювати подальше протистояння; усвідомлення безперспективності продовження конфлікту його учасниками; переважання однієї із сторін та її здатність подавити опонента або нав'язати йому свою волю; поява третьої сторони та її здатність припинити протиборство³⁷⁸.

Закінчення конфліктної взаємодії може здійснюватися у різних способів, відповідно до чого розрізняються форми припинення конституційних конфліктів. Розв'язання конституційного конфлікту передбачає його завершення силами самих конфліктантів, які спільно досягають певної згоди щодо предмета конфлікту та зближення власних позицій. Умовами для цього є, по-перше, усвідомлення сторонами об'єктивно існуючих між ними суперечностей, розбіжність інтересів і цілей, тобто уявлення про реальне джерело та безпосередні причини конфлікту; по-друге, зацікавленість кожного з учасників конфлікту в тому, щоб на взаємоприйнятній основі подолати протистояння, що виникло; по-третє, пошук і застосування доступних сторонам методів, правил та способів розв'язання конфлікту, що виник між ними³⁷⁹. Класичним прикладом розв'язання конституційного конфлікту в українській державно-правовій практиці стало припинення тривалого протистояння Президента України та Верховної Ради України навколо розроблення і прийняття проекту нової Конституції України у 1995 р. Сторони, «виходячи з того, що відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також політичних і державно-правових реформ;

³⁷⁸ Кильмашкина Т. Н. Конфликтология: социальные конфликты: Учеб. пособие для вузов. — М., 2004. — С. 53–54.

³⁷⁹ Конфликтология: Учебник / Под ред. А. Я. Кибанова. — С. 113.

...з метою уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України і нормами Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та введення цього Закону до системи правових актів, що визначають конституційний лад України; подальшого забезпечення розвитку та успішного завершення конституційного процесу в Україні, прагнучи до забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах кризового стану; ...реформування державної влади на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи; ...запобігання політичному протистоянню владних структур із його можливими руйнівними наслідками для долі всієї країни і суспільства; забезпечення громадянського миру і спокою в Україні та створення умов для гідного життя і праці людини, консолідації всіх здорових сил суспільства, враховуючи позитивні надбання, здобуті у тривалому процесі узгодження позицій Президента України та Верховної Ради України під час роботи над проектом Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», на основі доброї волі Сторін, взаємних поступок та компромісу», уклали Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. У цьому випадку сторони, розуміючи, що причина постійних суперечностей між ними полягає в неефективній унормованості владних відносин у зв'язку з тим, що Конституція УРСР 1978 р. здебільшого не відповідає державно-правовим реаліям, усвідомлюючи, що в інтересах обох сторін є винайдення політико-правового виходу із ситуації, що склалася, знайшли дещо оригінальне з правової точки зору вирішення ситуації — підписання конституційного договору, яким впровадили так званий «закон про владу». Президент України Л. Кучма пізніше констатував, що «ця угода припинила на рік суперечки навколо поділу влад та їх повноважень та дала можливість інтенсивно працювати над проектом Основного Закону»³⁸⁰.

³⁸⁰ Кучма Л. Д. Вказ. праця. — С. 113.

Врегулювання конституційного конфлікту означає завершення протистояння шляхом переговорів за участю посередників або шляхом судового вирішення спору чи вирішення спору іншим повноважним арбітром. Передумовою виходу сторонами на таку форму завершення конституційного конфлікту є усвідомлення необхідності його припинити у зв'язку з тим, що наслідки подальшого протистояння можуть стати неадекватними та невигідними для обох сторін. У цьому випадку сторони зобов'язуються (або вимушені) прийняти рішення посередників та/або суду і виконати його. Так, наприклад, за участю поважних міжнародних посередників та шляхом винесення відповідного рішення Верховним Судом України від 3 грудня 2004 р.³⁸¹ було врегульовано конфлікт, пов'язаний з виборами Президента України 2004 р. Звернення сторін конституційного конфлікту до відповідного суду вбачається найоптимальнішим вирішенням конфлікту з огляду на те, що це, по-перше, дозволить перевести конфлікт в інституційовані рамки конституційного спору, а по-друге, остаточне рішення суду створить умови для припинення конфліктної взаємодії.

Подолання (усунення) конституційного конфлікту являє собою завершення його у спосіб ліквідації однієї із сторін конфлікту або придушення її інтересів. У випадку такого завершення конфлікту одна із сторін виходить переможеною внаслідок нерівності сил чи з інших причин. Так, три місяці тривав конфлікт навколо звільнення з посади міністра закордонних справ України Б. Тарасюка. Конфлікт спричинила невизначеність норми Конституції України щодо порядку звільнення членів Кабінету Міністрів України, призначених за поданням Президента України, та особистісні стосунки прем'єр-міністра України В. Януковича та звільненого

³⁸¹ Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року у справі за скаргою довіреної особи кандидата на посаду Президента України Юценка В. А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України Катеринчука М. Д. на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України Януковича В. Ф. // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 234.

міністра³⁸². Справу про звільнення міністра розглядали та виносили рішення місцевий та апеляційний суди³⁸³, конституційне подання щодо порядку звільнення міністра оборони України та міністра закордонних справ України було направлено до Конституційного Суду України³⁸⁴, уряд припиняв фінансування Міністерства закордонних справ України, не визнаючи звільненого Верховною Радою України Б. Тарасюка з посади міністра розпорядником бюджетних коштів³⁸⁵. Врешті, Б. Тарасюк заявив Президенту України про свою відставку, і Президент її прийняв, підписавши відповідний Указ³⁸⁶.

За всіх наведених форм припинення конституційного конфлікту через політико-правовий характер цього явища його припинення полягає у певних політичних процедурах (переговори, консультації тощо) та ухваленні відповідних правових актів (договір, рішення суду, указ про відставку тощо). Але слід виділити ще дві форми припинення конституційного конфлікту, які мають певні особливості.

Конституційний конфлікт може припинити своє існування шляхом поступового загасання. При цій формі завершення конфлікту вичерпує себе і втрачає актуальність і значущість для сторін. Причиною тому може стати неможливість ними прийти до компромісу або подолати конфлікт з огляду на рівність сил та ресурсів. Крім того, можуть змінитися ситуація та відносини між конфліктантами за час тривання конфлікту тощо. Так, із часом згас конфлікт навколо імплементації у текст Конституції України результатів Всеукраїнського референдуму 16 квітня

³⁸² *Рахманин С.* Когда в товарищах согласья нет // Зеркало недели. — 2006. — № 46. — С. 1, 3.

³⁸³ Війні за Тарасюка не видно ні кінця ні краю // Українська правда. — 2007. — 10 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/10/53069.htm.

³⁸⁴ Тарасюка віддали в суд // Українська правда. — 2006. — 4 груд. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/4/51791.htm.

³⁸⁵ Азаров перекрив міністерству Тарасюка кисень? // Українська правда. — 2007. — 18 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/18/53387.htm.

³⁸⁶ Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 5 грудня 2006 року № 1033: Указ Президента України від 30 січ. 2007 р. № 59/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 19.

2000 р., на якій наполягав Президент України, але проти якої виступала Верховна Рада України, яка і повинна була впровадити в життя результати референдуму. Близьким за змістом до цієї форми припинення конституційного конфлікту є переростання його в інший конфлікт. Таке може статися при розширенні предмета конфлікту або за інших змін відносин між опонентами. Так, вищерозглядуваний тривалий конфлікт навколо прийняття Закону України «Про Кабінет Міністрів України» став частиною предмета більш масштабного конфлікту щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України. Розв'язання останнього включало в себе також вирішення конфлікту навколо прийняття цього Закону.

Завершення конституційного конфлікту ставить питання про оцінку його результатів. Для суспільства є важливим об'єктивно оцінити результат кожного конституційного конфлікту з огляду на велику соціальну значущість цього виду соціальних явищ з метою винесення певного історичного досвіду та оптимізації подальших процесів державотворення. Поняття наслідків конституційного конфлікту пов'язане із «проблемою «ціни конфлікту», тобто співвідношенням матеріальних, духовних, людських та інших витрат на ведення конфліктних дій з якістю отриманої перемоги, її відповідності очікуванням сторін конфлікту»³⁸⁷.

Подальша соціальна поведінка суб'єктів конституційних правовідносин залежить від їх ставлення до наслідків конституційних конфліктів, які завершилися. Так, на переконання Є. Степанова, «зародження нових конфліктів здебільшого залежить від сприйняття результатів попереднього конфлікту та змін структури сторін, що брали в ньому участь»³⁸⁸. Конституційний конфлікт, який вирішений або врегульований на взаємовигідних для сторін підставах, коли сторони задоволені результатами своєї конфліктної взаємодії, майже не має шансів поновитися. Але при невідповідності засобів досягнення інтересів, потреб, цілей самим інтересам, потребам, цілям суб'єктів, при незадовільних умовах угоди між сторонами завершення конституційного конфлікту стає

³⁸⁷ Словник термінів з правової конфліктології. — С. 101.

³⁸⁸ Конфликты в современной России... — С. 67.

підґрунтям для нової конфліктної взаємодії. У разі компромісного завершення конфлікту результат може нівелювати детермінанти конфлікту лише за рахунок справедливого розподілу предмета протистояння. Але якщо одна із сторін нав'язала свої умови іншій, що призвело до погіршення статусу або позицій суперника, то досягнутий результат навряд чи буде тривалим і переросте в нове протистояння.

Наслідки конституційного конфлікту, звісно, здійснюють певний вплив не тільки на самих суб'єктів конституційних правовідносин, що беруть участь у протистоянні, а й на самі конституційні правовідносини як такі, на соціальне середовище в цілому. «Вони представляють прецеденти, моделі майбутніх конфліктів, визначають домінуючі очікування та відповідні позиції різних соціальних груп». Саме за соціальними наслідками конституційних конфліктів визначається їх функціональна роль та здійснюється їхня ґрадація за типами на соціально-позитивні та соціально-негативні, про що йшлося у попередньому розділі роботи. Наслідки конституційних конфліктів є здебільшого руйнуючими. Вони можуть бути позитивними, якщо при цьому руйнується регресивна форма суспільних відносин. Отже, метою вирішення конституційних конфліктів, а також основним завданням у здійсненні впливу на них має бути спрямованість на соціально позитивний ефект певної конституційно-конфліктної взаємодії або, принаймні, послаблення її негативних наслідків.

Таким чином, будь-який конституційний конфлікт, що виник під впливом певних соціальних (політичних, правових) детермінант, являє собою процес, що має свої початок та завершення. Живу матерію конституційного конфлікту становить його розвиток — одночасне розгортання дій та контрдій, відстоювання суб'єктами конституційних правовідносин власних інтересів та перешкоджання реалізації інтересів опонента, реалізація власних намірів та подолання опіру опонента.

3.2. Здійснення впливу на конституційний конфліктний процес

Прогнозування, запобігання конфліктам, заходи щодо їх врегулювання та розв'язання тощо — всі ці поняття у більшості наукових конфліктологічних джерел автори відносять до елементів управління конфліктами. Але виходячи із семантичного тлумачення слова «управляти» — скеровувати хід, рух чого-небудь, керувати, спрямовувати чийсь діяльність, — слід зауважити, що до конфлікту, зокрема й конституційного конфлікту, воно може бути застосоване лише умовно. Таку слушну позицію відстоює О. Бельков, наводячи приклад «керованого польоту»: авіадиспетчер керує діями льотчика, який направляє рух літака, задаючи польоту певних параметрів (висота, швидкість, дальність, тривалість тощо). В такому контексті не сам конституційний конфлікт як процес підлягає управлінню, а його учасники, детермінанти тощо³⁸⁹. Говорити про управління конфліктом як подією є ще менше підстав: управління є усвідомленим та цілеспрямованим впливом суб'єкта на об'єкт з метою оптимізації його характеристик, але вплив на конфлікт здійснюється не з якогось одного управлінського центру, а всіма його учасниками, які мають протилежні інтереси, потреби та цілі, тому говорити про єдиний вектор їх впливу на конфлікт не доводиться. Однак це не заперечує існування певних прийомів, механізмів, процедур, які «у своїй сукупності становлять те, що з певною часткою умовності можна було б назвати антиконфліктним менеджментом»³⁹⁰.

Не вдаючись до узагальнень та обережно ставлячись до терміна «управління» стосовно конституційних конфліктів та терміна «антиконфліктний менеджмент» (адже «менеджмент» — це також управління), слід запропонувати нейтральну назву — «здійснення впливу». Здійснення впливу на конституційні конфлікти вимагає врахування їх суперечливої природи: з одного боку, конструктивна риса робить їх стимулом суспільного розвитку,

³⁸⁹ Бельков О. А. Конфликтологический инструментарий политического менеджмента // Власть. — 2003. — № 11. — С. 30.

³⁹⁰ Там само. — С. 31.

а з іншого — руйнівний аспект конфліктів дезінтегрує систему конституційних правовідносин.

Засоби впливу на конституційний конфліктний процес передбачають:

а) переведення його у річище раціональної діяльності та взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин;

б) продуманий вплив на конфліктну поведінку суб'єктів з метою досягнення бажаних результатів;

в) обмеження протистояння рамками конституційного законодавства. Кінцевою метою застосування засобів впливу на конституційний конфліктний процес є запобігання конституційним конфліктам або їх припинення. Для зручності теоретичного аналізу засоби впливу на конституційний конфліктний процес можна умовно поділити на три групи — соціологічні, політологічні та юридичні, — які на практиці вживаються системно та нероздільно.

Для виконання перерахованих завдань впливу на конституційний конфліктний процес передусім слід вміти передбачати виникнення конфліктних ситуацій, конфліктів, їх розвиток та можливі наслідки. Як зазначав Ю. Тодика, на сучасному етапі державотворення, новелізації правової системи суттєво підвищується роль прогностичної функції науки конституційного права. На його переконання, «наука себе виправдовує як соціальний феномен й інститут суспільства за умови, якщо вона дає прогноз розвитку відповідних явищ»³⁹¹.

Тому першим серед соціологічних засобів, що здійснюють вплив на конституційний конфліктний процес, слід розглянути прогнозування конституційних конфліктів, яке полягає в обґрунтованому припущенні щодо їх можливого виникнення, подальшого розвитку та результатів. Слід констатувати, що стан прогнозування конституційних конфліктів та конституційної конфліктності зараз в Україні в цілому є незадовільним. Можливість виникнення конфлікту відчувається лише тоді, коли суб'єкти конституцій-

³⁹¹ Тодика Ю.М. Теоретико-методологічні питання виборчого процесу в аспекті реалізації народовладдя // *Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики*: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 171.

них правовідносин попереджають один одного про «вжиття адекватних заходів», про «виведення своїх прихильників на майдани» тощо. Крім того, оскільки у конфліктному процесі мають значення всі без виключення чинники та мотиви людської поведінки — раціональні та ірраціональні, об'єктивні та суб'єктивні, духовні та матеріальні, які не можна навіть вичерпно уявити, — то завжди в характеристиці конфліктологічних прогнозів існуватиме певна частка непередбачуваності. Отже, даючи прогнози щодо виникнення, розвитку та наслідків конституційних конфліктів, щодо інтенсивності конституційної конфліктності з точки зору вжиття певних засобів впливу, доцільно говорити не про якісь закономірності, а лише про *найбільш ймовірні тенденції* (виділено мною. — А. Є.).

Прогнозування виникнення конституційних конфліктів є ефективним, якщо дає змогу вчасно вжити щодо них відповідних превентивних заходів. Тому важливим тут є своєчасне виявлення сигналів конфлікту, тобто чинників, які можуть служити причиною конфлікту або стати інцидентом, за якого конфліктна ситуація переросте в конфлікт, або небажаних з точки зору впливу на загальні конституційні відносини намірів суб'єктів конфліктної взаємодії тощо. З огляду на сказане, можна зробити висновок, що прогнозування має базуватися на наукових дослідженнях конституційних конфліктів, а також на політичній та державно-правовій практичній діяльності. Прогностична функція конституційної конфліктології може бути повною мірою реалізована, коли на достатньо високому рівні будуть розроблені, по-перше, описові моделі конституційних конфліктів різних типів, рівнів, класів, родів, предметних груп та видів, буде розкрито закономірності виникнення та динаміки кожного з них, а по-друге, пояснювальні моделі, які на основі системно-генетичного аналізу конституційних конфліктів зможуть виявити рушійні сили їх розвитку та їхні детермінанти. А до того будуть існувати прогнози політологів, державних діячів та журналістів, що не мають наукового підґрунтя³⁹².

³⁹² Розумний М. 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда. — 2006. — 18 груд. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.htm.

Наступний соціологічний засіб впливу на конфліктний процес у конституційно-правовій сфері — запобігання конституційним конфліктам — можна визначити як діяльність, спрямовану на недопущення виникнення або зведення до мінімуму можливості виникнення конфлікту, його руйнівного впливу. Це може бути також діяльність, спрямована на запобігання подальшій ескалації конституційного конфлікту, що вже триває. Ця діяльність ґрунтується на конфліктологічних прогнозах і здійснюється самими суб'єктами конституційного конфлікту та третіми особами.

Профілактика конституційної конфліктності як більш загальне по відношенню до запобігання конституційним конфліктам явище має стати одним із пріоритетів державної політики. Тому головним засобом збереження стабільності у конституційно-правовій сфері є діяльність органів публічної влади, тобто основних суб'єктів конституційно-конфліктної взаємодії, щодо запобігання конституційним конфліктам. Для цього має бути досягнуто так званої «прозорості» у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто всебічне висвітлення всіх аспектів їх функціонування, забезпечено широке інформування населення про дії влади. Діяльність суб'єктів конституційних правовідносин також має бути спрямована на постійну кооперацію. Співробітництво між органами влади має сприйматися не як обов'язок, що примушує, а як життєва необхідність. Тому розвиток конституційного законодавства з метою профілактики конституційної конфліктності має відбуватися шляхом удосконалення існуючих та вироблення нових норм, які регулюють питання взаємодії органів публічної влади між собою, зобов'язують їх до співпраці, встановлюють відповідальність за порушення цих засад. Необхідно також продовжити інституціоналізацію конфронтації у конституційному законодавстві: мають бути удосконалені та конкретизовані інститути дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та Президента України, народних депутатів тощо, розроблені узгоджувальні механізми роботи органів влади.

Арсенал політологічних засобів впливу на конституційний конфліктний процес включає проведення громадських слухань, політичних переговорів та консультацій, політичне посередницт-

во. Цей перелік не претендує на вичерпність, але названі засоби є найбільш поширеними у політичній практиці.

Громадські (у тому числі парламентські) слухання проводяться для актуалізації певних суспільних проблем або для обговорення вже виниклих проблем суспільного життя. Під час громадських та парламентських слухань заслуховуються доповіді з обговорюваної теми, відповіді на запитання та проводиться обговорення. Парламентські (а часто — й громадські) слухання проводяться гласно і відкрито з прямою радіотрансляцією, а за необхідності і телетрансляцією. За результатами парламентських слухань Верховна Рада на пленарному засіданні приймає постанову Верховної Ради, якою схвалює відповідні рекомендації (п. 8 ст. 231 Регламенту Верховної Ради України³⁹³). Так, наприклад, парламентські слухання щодо стану боротьби з корупцією в Україні, які відбулися 4 липня 2001 р., яскраво продемонстрували відсутність у керівників виконавчої влади та правоохоронних структур бажання бачити всю гостроту проблеми і робити відповідні висновки, намагання підмінити серйозні оцінки заспокоїливою еквілібристикою цифрами. Верховна Рада України звернула увагу на основні прояви політичної корупції в Україні та визнала їх першопричиною те, «що за десять років існування незалежної Української держави не вдалося досягти реального функціонування в Україні загальновизнаних у світі державно-правових принципів — верховенства права, найвищої пріоритетності прав і свобод людини у порівнянні з будь-якими іншими цінностями, реального розподілу влад (зокрема і перш за все незалежності судової влади), відповідальності влади перед людиною і громадянином»³⁹⁴. Парламент затвердив низку заходів щодо подолання такого стану. За результатами громадських слухань також приймаються акти рекомендаційного характеру. В рамках вирі-

³⁹³ Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16 берез. 2006 р. № 3547-IV // Офіційний вісник України. — 2006. — № 16. — Ст. 1174.

³⁹⁴ Про підсумки парламентських слухань щодо стану боротьби з корупцією в Україні: Постанова Верховної Ради України від 5 лип. 2001 р. № 2612-III // Голос України. — 2001. — 15 серп.

шення конституційного конфлікту, пов'язаного з достроковим припиненням повноважень Верховної Ради України V скликання, 7 травня 2007 р. були проведені відкриті громадські слухання «Через подолання політичної кризи до стабільного розвитку України»³⁹⁵.

Проведення громадських та парламентських слухань із залученням до них державних та громадських діячів, фахівців, вчених дозволяє обговорити проблеми суспільного життя (зокрема, конституційні конфлікти) відкрито, професійно та винайти шляхи вирішення ситуації.

Політичні переговори та консультації — це і дієвий спосіб впливу на подальший розвиток конституційного конфлікту, і запобіжний щодо виникнення нових конфліктів засіб, суть якого полягає у пошуку та прийнятті спільного рішення сторонами конфлікту. Переговори можуть відбуватися між вищими посадовими особами держави або в рамках узгоджувальних комісій та робочих груп, створюваних спеціально для вирішення конституційного конфлікту. В рамках цих комісій та груп «сторони вербалізують суперечливі вимоги та рухаються до укладення угоди»³⁹⁶. За своєю структурою переговорний процес включає предмет переговорів, який збігається з предметом конфлікту або його частиною, та сторони переговорів і можливих посередників.

Переговори є ефективним засобом впливу на конституційний конфліктний процес, оскільки, по-перше, мають на меті досягнення компромісу (на основі уступок однієї або всіх сторін), по-друге, зближують сторони, які змінюють свою поведінку із взаємного наступу на обговорення своїх позицій. На шляху до компромісу сторони можуть досягати певних політичних домовленостей — брати взаємні зобов'язання щодо ухвалення певних нормативних актів, вчинення або утримання від вчинення окремих дій. Так, під

³⁹⁵ Міщенко М. Мороз звинувачував, Кучма танув від компліментів, Кравчук пропонував брати з себе приклад // УНІАН. — 2007. — 7 трав. — <http://www.unian.net/ukr/news/news-194717.html>.

³⁹⁶ Нэх В. Ф. Политические переговоры: организация и процедура проведения // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 4. — С. 59.

час переговорів Президента України В. Ющенка з прем'єр-міністром України В. Януковичем щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України V скликання на певному їх етапі було досягнуто домовленості щодо ухвалення коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України узгодженого переліку законопроектів, а Президент України зобов'язався призупинити дію свого Указу про дострокове припинення повноважень парламенту.

Слід зауважити, що хронічне порушення політичних домовленостей сторонами переговорів та консультацій суттєво знижує їх потенціал як засобів впливу на динаміку конституційних конфліктів. «Негативний ефект приносить суперечність між «словесною договірною ейфорією» і повсюдним порушенням досягнутих домовленостей, укладених договорів та угод, — зазначає із цього приводу Ю. Тихомиров, — такий стан масової свідомості та дій, коли скриті мотиви поведінки конфліктуючих сторін беруть верх над зовнішньо вираженими намірами, зайвий раз підтверджує значущість соціально-психологічного чинника у всіх юридичних конфліктах»³⁹⁷.

Компроміс є класичним засобом припинення конституційних конфліктів, який базується на взаємних поступках сторін під час переговорів. Його суть полягає в добровільному підпорядкуванні специфічних інтересів загальному інтересу, без чого задоволення специфічних інтересів є неможливим. Результатом компромісу є певна угода, додержуючись умов якої сторони припиняють конфронтацію. Тому компроміс, як правило, — тимчасове вирішення проблеми. Із часом протистояння може поновитися. Коли сторони воліють забезпечити довгострокове співробітництво на безконфліктній основі, спільні рішення мають прийматися шляхом консенсусу і тільки консенсусу. Тому саме консенсус має стати як засобом профілактики конституційної конфліктності, так і способом вирішення і врегулювання існуючих конституційних конфліктів. Оскільки прийняті на основі консенсусу конституція та інші важливі закони, що унормовують відносини суб'єктів конституційного права, забезпечать їх ефективне безконфронтаційне

³⁹⁷ Тихомиров Ю. А. Юридические конфликты... — С. 56–57.

співробітництво на довгострокову перспективу, а вирішені шляхом консенсусу існуючі конституційні конфлікти не матимуть підстав для поновлення.

У сучасний період почастишали випадки, коли предметом переговорів стає виконання обов'язкових конституційних процедур як то внесення Президентом України до Верховної Ради України подання про призначення або звільнення посадових осіб тощо. Така практика є неприпустимою. Обов'язкові конституційні процедури не повинні ставати предметом політичних торгів, а мають виконуватися сторонами беззастережно. У цьому випадку можуть застосовуватися консультації, узгодження кандидатур, а не мова ультиматумів і політичного шантажу.

Коли сторони самостійно не можуть впоратися з конфліктом і потребують зовнішньої допомоги в особі авторитетного посередника, який організує процес комунікативної взаємодії, пошук взаємоприйнятної угоди, стає гарантом виконання взятих на себе сторонами зобов'язань, застосовується посередництво як ще один дієвий політологічний засіб впливу на конституційний конфліктний процес. Політичне посередництво може розглядатися і як один з елементів політичних переговорів та консультацій, і як самостійний метод розв'язання і врегулювання конституційних конфліктів. Так, міжнародні посередники та авторитетні вітчизняні громадські діячі виступали політичними посередниками на переговорах між Президентом України та кандидатами на посаду Президента України після другого туру виборів 2004 р. У цьому випадку посередництво застосовувалося як частина переговорного процесу. Самостійним інститутом посередництво виступає під час виборів (адже вибори — це завжди конфліктний процес). В участі міжнародних спостерігачів від поважних міжнародних організацій та іноземних країн на виборах в Україні зацікавлені всі учасники виборчого (читай — конфліктного) процесу. Саме до них будуть апелювати сторони, що програли вибори, саме їхніми висновками буде підтверджувати свою перемогу інша сторона.

Блок юридичних засобів впливу на конституційно-конфліктний процес становлять узгодження нормативно-правових актів та дій суб'єктів конституційних правовідносин, а також функціонування інститутів правосуддя.

Узгодження є універсальним засобом впорядкування (розмежування, визнання, захисту) конкуруючих інтересів, що проявляються суб'єктами конституційно-правових відносин або закладені у певних актах законодавства. Узгодження (гармонізація) нормативно-правових актів та узгодження дій суб'єктів конституційних правовідносин тільки з позицій теоретичного аналізу може розмежовуватися, а в практичній площині ці явища постають як єдиний комплекс впливу. Це пояснюється тим, що інтереси та продиктовані ними дії суб'єктів права, як правило, проявляються у виданні правових актів, а правові акти, у свою чергу, є результатом погодження інтересів суб'єктів права. В цілому «узгодження інтересів є єдиним можливим засобом прийняття нормативного рішення, що характеризується властивістю бути реалізованим»³⁹⁸. Дотримання принципу узгодженості інтересів у правотворчій діяльності сприятиме підвищенню соціальної адекватності правових актів, що приймаються.

Гармонізація правових актів, на переконання Ю. Тихомирова, служить упорядкуванню нормативно-правових масивів і підтриманню правової системи у стані функціональної рівноваги. «Збалансовані між собою правові акти ніби «гасять» одну з причин юридичних колізій і у такий спосіб роблять свій нормативний внесок у процес подолання колізій та їхніх наслідків»³⁹⁹. Те ж саме можна сказати про конституційні конфлікти: їх спричинення, розвиток та подолання пов'язані з виданням, реалізацією та скасуванням нормативно-правових актів. Тому гармонізоване конституційне законодавство є запорукою стабільного розвитку конституційних відносин, їх безконфліктного підґрунтя.

Автори вказують на декілька елементів, що становлять поняття «гармонізація правових актів». До них належать: відповідність актів обсягу повноважень суб'єктів, що їх видали; узгодженість між собою; досягнення цілей, завданих державними інститутами⁴⁰⁰.

³⁹⁸ Червонюк В. И., Гойман-Калинский И. В. Согласование интересов как вид современных законодательных технологий // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 33.

³⁹⁹ Коллизионное право. — С. 238–239.

⁴⁰⁰ Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. — С. 94.

На втілення цих складових у життя мають бути спрямовані програми та концепції розвитку законодавства України. В Україні з цього приводу прийняті Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу⁴⁰¹, Концепція удосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів⁴⁰². Але на разі є необхідним прийняття на основі консенсусу закону, який регламентував би програмні засади національного поступу України і на їх основі — концепцію розвитку всіх без винятку сфер законодавства України, встановлював роль вищих органів влади, громадських організацій та інших суб'єктів конституційного права у цьому процесі. Історія України вже знала акт такого типу — це була Декларація про державний суверенітет України⁴⁰³. Прийнята вищим на той час органом державної влади у консенсуальному режимі, вона визначила напрямок перших років становлення України як суверенної держави.

Вірогідно на таку ж роль в історії вітчизняного державотворення претендував Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 року⁴⁰⁴ як один серед останніх вагомих документів узгодження позицій основних учасників конституційних правовідносин, який також приділяє належну увагу гармонізації нормативно-правових актів. У цьому випадку сторонами взяті на себе певні самозобов'язання, які орієнтують суб'єктів права на узгоджені дії, на послідовну реалізацію встановлених Універсалом векторів державної політики, на недопущення дій та актів, що суперечать положенням Універсалу. Положення щодо подальшого розвитку національного

⁴⁰¹ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV // Офіційний вісник України. — 2004. — № 15. — Ст. 1028.

⁴⁰² Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.

⁴⁰³ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

⁴⁰⁴ Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 року // Урядовий портал. — www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=44333121.

законодавства закладені у п. 3, 6, 7, 11, 21 цього документа. Але цей документ, по-перше, не має сили закону, а по-друге, не був прийнятий на основі консенсусу — його підписала фракція Комуністичної партії України з вагомими застереженнями, а фракція Блоку Юлії Тимошенко взагалі відмовилася від його підписання. Саме ці чинники зумовили великою мірою наступне невиконання взятих на себе сторонами зобов'язань. Тому Універсал відіграв роль інструменту досягнення короткострокового політичного компромісу, а не «дорожньої карти» подальшого національного розвитку, як на це сподівався його ініціатор — Президент України В. Ющенко.

Відповідну увагу узгодженню правових актів приділяє Угода про створення коаліції⁴⁰⁵. Цією Угодою передбачається, зокрема, здійснення оптимізації розподілу повноважень між гілками влади, створення дієвого балансу стримувань і противаг; чіткого законодавчого визначення статусу, механізмів формування та засад діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України (прав та обов'язків прем'єр-міністра України та інших членів уряду), Верховної Ради України, законодавче врегулювання процедур здійснення ними повноважень; розвитку парламентаризму та його інституційних основ: партійної системи та удосконалення пропорційної системи виборів до Верховної Ради України та місцевих рад, а також законодавче врегулювання статусу парламентської більшості (коаліції депутатських фракцій) та парламентської опозиції; доопрацювання попередньо схваленого Верховною Радою України проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції щодо удосконалення системи місцевого самоврядування» (№ 3207-1). Є доцільним плани законотворення вважати обов'язковою частиною майбутніх коаліційних угод, оскільки створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України має ґрунтуватися на чіткому плані законотворчої діяльності.

Правова система України потребує закріплення суворої ієрархії правових актів, якої мають дотримуватися всі суб'єкти нормо-

⁴⁰⁵ Угода про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України V скликання між фракцією Партії регіонів, фракцією Соціалістичної партії України та фракцією Комуністичної партії України від 7 липня 2006 року // Голос України. — 2006. — 14 лип.

творчості. Тільки так можна уникати та долати «змішування» правових актів за предметом, змістом, методом регулювання, формою, процедурою прийняття та набуття чинності. Цього можна досягти тільки дотримуючись конституційних принципів правової системи та шляхом прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти України». Крім того, слід ввести в ранг законів України Регламент Верховної Ради України, Регламент Кабінету Міністрів України, Положення про Секретаріат Президента України. Ці акти мають бути узгоджені між собою, ними самими мають бути узгоджені інтереси основного конфліктного трикутника: Верховна Рада України — Президент України — Кабінет Міністрів України. На рівні закону України є доцільним прийняти також модельні (типові) регламенти місцевих рад та місцевих державних адміністрацій.

Важливим для гармонізації конституційного законодавства, а відтак — запобігання і вирішення конституційних конфліктів, є узгоджене використання в нормативних актах категоріального апарату. Для уникнення подвійного тлумачення термінів, колізій та помилок у правозастосуванні акти законодавства мають містити перелік понять з їх однозначним тлумаченням, яке збігається з використанням цих законодавчих термінів в інших актах.

Ці забезпечувальні заходи щодо гармонізації конституційного законодавства відіграють особливу роль у запобіганні конституційним конфліктам, але є малоефективними у їх вирішенні. Для розв'язання, врегулювання та подолання існуючих конституційних конфліктів застосовуються більш радикальні засоби гармонізації: призупинення актів, скасування актів, оскарження актів у суді, визнання акта таким, що втратив чинність, зміна акта. Ці заходи використовуються суб'єктами конституційних правовідносин, що наділені владними повноваженнями, та продиктовані існуючою між ними системою балансів, стримувань та противаг, встановленою Конституцією України.

Принцип поділу влад, закріплений ст. 6 Конституції України, спрацьовує саме на встановленій Конституцією системі стримувань та противаг. Така система владарювання з певними особливостями впроваджена в усіх демократичних країнах світу і визнана ефективним механізмом здійснення державної влади, засобом дотри-

мання інтересів громадянського суспільства та прав і свобод людини і громадянина. Але політична практика будь-якої з країн також засвідчує той факт, що ця система одночасно може служити об'єктивною базою для виникнення конституційних конфліктів.

Так, слід проілюструвати це твердження на процесі прийняття законів України. Законотворчий процес — прописана Конституцією України (ст. ст. 91–94 та ін.) особлива процедура прийняття нормативно-правових актів вищої юридичної сили — законів України. Відповідно до ст. 91 Конституції України закони приймає Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції України). За встановленою Конституцією України моделлю системи стримувань та противаг «відбувається часткове компетенційне «проникнення» Президента України у сферу повноважень парламенту⁴⁰⁶. В Україні передбачено дві форми участі Президента України у законодавчому процесі — право законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України) та право підписання прийнятих законів України або повернення їх для повторного розгляду (ст. 94, п. 29, 30 ст. 106 Конституції України). Якщо перша з наведених форм участі Президента України в законотворчому процесі (особливо право визначення невідкладних законопроектів, що розглядаються позачергово) покликана до співпраці парламенту та глави держави у справі прийняття важливих державних рішень, то друга форма є саме засобом взаємного стримування та взаємоконтролю, на підставі чого виникають конституційні конфлікти.

Один із таких конфліктів пов'язаний із прийняттям, підписанням та оприлюдненням Закону України «Про Кабінет Міністрів України»⁴⁰⁷. Він був ухвалений 21 грудня 2006 р., підписаний Головою Верховної Ради та направлений Президентові України⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії та практики) // Право України. — 1998. — № 11. — С. 23.

⁴⁰⁷ Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 груд. 2006 р. № 514-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 11. — Ст. 94.

⁴⁰⁸ Депутати перетворили президента на англійську королеву // Українська правда. — 2007. — 12 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/12/53181.htm.

Отже було реалізовано стосовно цього Закону положення ч. 1 ст. 94 Конституції України. Відповідно до ч. 2 цієї статті Президент України повернув Закон із своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У відповідності до ч. 4 ст. 94 Конституції України під час повторного розгляду, незважаючи на попередні домовленості Президента України та прем'єр-міністра України виробити узгоджений законопроект, 12 січня 2007 р. Закон знову був прийнятий встановленою для того кваліфікованою кількістю голосів народних депутатів України. Це ж положення Конституції зобов'язує Президента України підписати та офіційно оприлюднити цей Закон протягом десяти днів. Стаття застерігає, що у разі непідписання Президентом у цей термін Закону, «він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом».

Навколо реалізації цього положення Конституції України виникло протистояння. Президент України заявив, що не підпише цей Закон з огляду на порушення домовленості з прем'єр-міністром, порушення відповідного положення Універсалу національної єдності щодо спільної роботи над цим Законом, а також з огляду на те, що жодна із восьмидесяти шести пропозицій Президента не була врахована⁴⁰⁹. І 18 січня 2007 р. Президент України знову повертає Закон для повторного розгляду. Правовою підставою для цього стало те, що «текст закону, ухваленого 12 січня, відрізняється від того, який президент ветоував перед тим»⁴¹⁰. Президент у цьому спирався на Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 р. № 11-рп/98, яким передбачено, що «якщо під час розгляду пропозицій Президента України до закону будуть внесені зміни, не передбачені цими пропозиціями, Президент України діє відповідно до частини другої статті 94 Конституції Ук-

⁴⁰⁹ Ющенко не поступиться Януковичу своїми повноваженнями // Українська правда. — 2007. — 17 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/17/53320.htm.

⁴¹⁰ Ющенко ще раз ветоував закон про Кабмін // Українська правда. — 2007. — 18 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/18/53389.htm.

раїни»⁴¹¹, тобто має право повернути Закон знову для повторного розгляду зі своїми пропозиціями.

У поданому на підпис Законі був відсутній п. 4 ст. 24, який був у попередній редакції Закону, ветоаного Президентом напередодні. Верховна Рада України не визнала цих доводів Президента, називаючи невідповідність «технічною помилкою», і Голова Верховної Ради України направив Президентові України листа, в якому наголосив, що «будь-яких правових підстав для повторного застосування президентом права вето не існує», та попросив підписати Закон у встановлений для цього Конституцією України десятиденний термін⁴¹². Конституцією України встановлено, що у разі непідписання Президентом у цей термін Закону цю функцію виконує Голова Верховної Ради. Зі свого боку, Голова Верховної Ради заявляв, що за Конституцією він «зобов'язаний буде його оприлюднити»⁴¹³.

Представник Президента України у Конституційному Суді України наполягав, що якщо Голова Верховної Ради «вирішить своїм підписом ввести в дію закон про Кабмін, має поставити під ним свій підпис вдруге». На його переконання, «перший підпис під законом про Кабмін означає закінчення процедури прийняття закону в парламенті. Однак підпис закону Головою Верховної Ради замість Президента — це «запуск закону в силу»⁴¹⁴. Міністр юстиції України, навпаки, вказував на те, що «немає жодних пере-

⁴¹¹ Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) // Офіційний вісник України. — 1998. — № 27. — Ст. 1009.

⁴¹² Мороз продовжує умовляти Ющенка узаконити Януковича // Українська правда. — 2007. — 19 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/19/53395.htm.

⁴¹³ Мороз підпише закон про Януковича // Українська правда. — 2007. — 23 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/23/53502.htm.

⁴¹⁴ Морозу пояснили, що для шлюбу треба два його підписи // Українська правда. — 2007. — 24 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/24/53582.htm.

пон для оприлюднення закону про Кабмін», і Голова Верховної Ради не має права знову підписувати Закон, який він вже скріпив своїм підписом перед тим, як направити Президентові⁴¹⁵.

Справа ускладнювалася тим фактом, що за позовом одного з народних депутатів до Мукачівського міськрайонного суду для забезпечення подальшого розгляду справи по суті судом було ухвалено рішення заборонити Голові Верховної Ради України підписувати Закон України «Про Кабінет Міністрів України»⁴¹⁶. Президент України, зі свого боку, заявив про направлення конституційного подання до Конституційного Суду України щодо визнання Закону України «Про Кабінет Міністрів» неконституційним в цілому у зв'язку з порушенням процедури підписання та оприлюднення⁴¹⁷.

29 січня 2007 р. на веб-сайті Верховної Ради України з'явилося повідомлення про офіційне оприлюднення Головою Верховної Ради України Закону України «Про Кабінет Міністрів України»⁴¹⁸, а 2 лютого Закон був опублікований в офіційних виданнях⁴¹⁹. Пізніше апеляційний суд Закарпатської області задовольнив скаргу Генеральної прокуратури України і скасував ухвалу Мукачівського міськрайонного суду про заборону Голові Верховної Ради підписувати Закон України «Про Кабінет Міністрів України»⁴²⁰, а Пре-

⁴¹⁵ Лавринович заявив, що закон про Кабмін залишилося лише оприлюднити // Українська правда. — 2007. — 23 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/23/53550.htm.

⁴¹⁶ Суд заборонив Морозу підписувати закон про Януковича // Українська правда. — 2007. — 22 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/22/53482.htm.

⁴¹⁷ Януковичу передали сподівання Ющенка бути почутим // Українська правда. — 2007. — 24 січ. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/24/53564.htm.

⁴¹⁸ Повідомлення про офіційне оприлюднення Закону України «Про Кабінет Міністрів України» Головою Верховної Ради України // Веб-сайт Верховної Ради України. — http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=85495.

⁴¹⁹ Гончар И. Что есть у нас закон? Бумага... // Юридическая практика. — 2007. — № 6. — С. 3.

⁴²⁰ Суд офіційно дозволив Морозу розписуватись // Українська правда. — 2007. — 7 берез. — www.pravda.com.ua/news_print/2007/3/07/55438.htm.

зидент України звернувся з приводу конституційності Закону до Конституційного Суду України. Таким чином, Закон набув чинності і діє — конституційний конфлікт подолано за рахунок придушення інтересів Президента України як суб'єкта конституційних правовідносин і сторони у цьому конфлікті. Зазначалося, що подолання конституційного конфлікту — не оптимальна форма його припинення, тому він мав продовження у вигляді переростання на конфлікт навколо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, також у майбутньому ця справа розглядатиметься у Конституційному Суді України за конституційним поданням Президента України.

Ще одним із способів гармонізації правових актів і одночасно форми узгодження інтересів суб'єктів права, а відтак — підґрунтя для тісної співпраці або гострих конфліктів між ними є інститут контрасигнації актів Президента України. Частиною 4 ст. 106 Конституції України передбачено, що підлягають скріпленню підписами прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за акт та його виконання, акти Президента України щодо:

а) призначення та звільнення ним глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях (п. 5 ст. 106 Конституції України);

б) введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони (п. 18 ст. 106, ч. 7 ст. 107 Конституції України);

в) прийняття Президентом України рішення про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації (п. 21 ст. 106 Конституції України);

г) утворення судів (п. 23 ст. 106 Конституції України).

На практиці, вводячи рішення Ради національної безпеки та оборони України в дію, Президент нехтує відповідними положеннями Конституції України та п.п. 2 та 3 ст. 27 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Так, Указ про введення в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони від 5 квітня 2007 р. не підписаний прем'єр-міністром України, який навіть не був присутнім на засіданні Ради, а присутній відповідальний міністр

фінансів України проголосував проти цього Рішення⁴²¹. Але, незважаючи на це, Указ був опублікований і набув чинності без підписів цих посадових осіб.

Інститут контрасигнації актів Президента України, передбачений Конституцією України, є дещо спотвореним Законом України «Про Кабінет Міністрів України». Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених п. 5, 18, 21 і 23 ч. 1 ст. 106 Конституції України, скріплюються підписами прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання. Отже повноваження, передбачені цими пунктами, не можуть здійснюватися Президентом України самостійно, але мають залишатися повноваженнями саме Президента України і ґрунтуватися на його політичній волі, не перебуваючи у повній залежності від волі глави та члену уряду. Але п. 9 ст. 27 Закону передбачено, що у разі якщо прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання, вважають неможливим скріплення підписами акта Президента України, вони повертають такий акт із викладенням у супровідному листі мотивів своїх рішень у строки, встановлені для скріплення акта Президента України. Така норма перекручує зміст контрасигнації та принижує статус Президента України. Акт Президента України, що підлягає контрасигнації, має готуватися міністром, відповідальним за його виконання, підписуватися ним і передаватися для скріплення підписом прем'єр-міністра України, який у разі згоди із змістом акта передає його на підпис Президентові України, а в разі незгоди — повертає відповідальному міністру на доопрацювання. Отже, Президент має підписувати акт не першим, а останнім, і у разі незгоди з його змістом повинен мати право повертати його із своїми зауваженнями відповідальному міністру. Слід зауважити, що такий механізм контрасигнації при реалізації повноваження, передбаченого п. 18 ст. 106, має включати в себе консенсусне прийняття рішень Радою національної безпеки і оборони.

⁴²¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 квітня 2007 року «Про суспільно-політичну ситуацію та невідкладні заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян України»: Указ Президента України від 6 квіт. 2007 р. № 285/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 3. — С. 19.

Поширеним у вітчизняній практиці конфліктогенним чинником є різне розуміння суб'єктами конституційних правовідносин правових норм, їх довільне тлумачення (на свою користь розширюється або звужується їх реальний зміст). Це часто продиктоване правовим нігілізмом суб'єкта, який використовує право передусім як інструмент політичної боротьби. Так, різне розуміння суб'єктами конституційно-правових відносин змісту конституційних норм виявилось при конфлікті щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України V скликання. Як аргумент на користь дострокового припинення повноважень Верховної Ради України на підставі п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції України Президент України застосовує порушення ч. 6 ст. 83 Конституції України, якою визначено, що у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція ж в особі Міністерства юстиції України вважає такий аргумент хибним з огляду на те, що «Конституція України не містить імперативних норм, які обумовлювали б входження до коаліції всіх народних депутатів України, що є членами відповідної фракції партії (блоку політичних партій)»⁴²². Тому коаліція вважає вирішальною умовою для формування коаліції наявність у сформованих за результатами виборів депутатських фракціях, що утворюють коаліцію, кількісної більшості народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, а додання до списків членів депутатських фракцій, які сформували коаліцію, прізвищ інших народних депутатів України не порушує засад формування коаліції депутатських фракцій, визначених ч. 6 ст. 83 Конституції України.

Цікавим, з точки зору праворозуміння, є питання про підписання Президентом України Державного бюджету України. На-

⁴²² Юридичний висновок Міністерства юстиції за результатами правової експертизи Указу Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» // Веб-портал Міністерства юстиції України. — www.minjust.gov.ua/0/9383.

прикінці 2006 р. під час роботи над проектом Державного бюджету України на 2007 р. з боку представників Антикризової коаліції з огляду на перспективу ветовання Президентом України цього законопроекту висувались ідеї щодо прийняття бюджету без участі Президента. Міністр Кабінету Міністрів України заявляв, що ухвалений Верховною Радою України Закон про держбюджет «буде реалізовуватися навіть без його візування президентом»⁴²³, а міністр юстиції України озвучив ініціативу Кабінету Міністрів України — «просити Конституційний Суд України дати офіційне тлумачення, чи має президент право ветовати закон про Держбюджет»⁴²⁴. Такі позиції урядовців виглядають досить дивними на фоні п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України, відповідно до якої Державний бюджет України встановлюється виключно законами України, порядок підписання яких регулюється ст. 94 Конституції України без будь-яких застережень.

Неузгодженість норм конституційного права, або конституційні колізії — класичний приклад підстав конституційних конфліктів. Правовідносини не можуть бути стабільними та розвиватися у безконфронтаційній взаємодії, коли статус одних і тих само суб'єктів конституційних правовідносин унормовано по-різному. Такі розбіжності — об'єктивна вада законодавства, наслідки якої легко передбачити: суб'єкт у разі суперечностей між положеннями законів буде використовувати ту норму, яка відповідає його інтересам, потребам і цілям. Тому, керуючись п. 22 ст. 106 Конституції України, Президент України звільнив суддів Конституційного Суду України В. Пшеничного, С. Станік, В. Іващенко у зв'язку з порушенням ними присяги⁴²⁵. Але відповідно до Зако-

⁴²³ У Януковича заявили, що підпис Ющенка під бюджетом їм не потрібен // Українська правда. — 2006. — 22 груд. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/22/52644.htm.

⁴²⁴ Лавринович хоче заборонити Ющенку ветовати бюджет // Українська правда. — 2006. — 4 груд. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/4/51822.htm.

⁴²⁵ Про звільнення В. Іващенко з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 10 травня 2007 року № 390/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6103.html> ; Про звільнення В. Пшенич-

ну України «Про Конституційний Суд України»⁴²⁶ таке право Президенту України не надано. Стаття 23 цього Закону визначає за Верховною Радою України право звільнення суддів Конституційного Суду України за порушення ними присяги (п. 5 ст. 23 Закону). Таким чином, спеціальний Закон не відповідає прийнятим 2004 р. змінам до Конституції України. Подібне «невстигання» поточного законодавства за конституційними змінами — суттєва вада у роботі законотворців та причина серйозних конституційних конфліктів. Тому дієвим засобом впливу на конституційний конфліктний процес є своєчасне приведення у відповідність норм законодавства до Конституції України, подолання конституційних колізій.

Дієвим механізмом гармонізації законодавства виступає державна реєстрація нормативних актів, яка полягає у проведенні правової експертизи на їх відповідність Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, а також з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, прийняті рішення про державну реєстрацію цього акта, присвоєнні йому реєстраційного номера та занесенні до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер. У зв'язку з тим, що державна реєстрація нормативно-правових актів не провадиться у випадку, якщо акт: а) не відповідає Конституції та іншим актам законо-

ного з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 30 квіт. 2007 р. № 369/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6083.html>; Про звільнення С. Станік з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 1 трав. 2007 р. № 370/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6084.html>.

⁴²⁶ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

давства, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України; б) видано з порушенням вимог законодавства або без урахування практики Європейського суду з прав людини, зокрема акт: порушує чи обмежує встановлені законом права, свободи й законні інтереси громадян, підприємств, установ та організацій або покладає на них не передбачені законодавством обов'язки; виходить за межі компетенції органу, що його видав; не відповідає вимогам законодавства про мови; суперечить установленому порядку ведення діловодства; в) не узгоджено із заінтересованими органами; г) викладено з порушенням правил правопису та нормопроектувальної техніки⁴²⁷, у такий спосіб здійснюється правовий контроль за якістю нормативно-правових актів, знижується можливість наявності в них внутрішніх колізій, розбіжностей з нормами інших актів.

Забезпечувальні засоби на кшталт загальних програм діяльності та узгоджень, концептуальних підходів, як відомо, не завжди можуть досягти гармонізації правових актів. Часто гострота конституційного конфлікту або наявні детермінанти його можливого настання зумовлюють застосування більш дієвих, але й більш жорстких засобів — зупинення та скасування правових актів.

Проводити зупинення нормативно-правових актів мають право відповідно до законодавства Президент України, міський, селищний, сільський голова та Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Президент України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх неконституційності: зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України (п. 15 ст. 106 Конституції України); зупиняє дію актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ч. 2 ст. 137 Конституції України).

⁴²⁷ Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 груд. 1992 р. № 731 // Зібрання постанов уряду України. — 1993. — № 1–2. — С. 28.

Наприклад, Указом Президента України⁴²⁸ були зупинені деякі постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які не відповідають законодавству України. В Указі вказано, що постановою Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 12 березня 1997 р. № 1067-1 «Про надзвичайний порядок організації роботи Верховної Ради Криму» передбачено, що постанови Президії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, підписані більшістю фактичного складу депутатів, набувають статусу постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Таке рішення суперечить ст. 136 Конституції України, відповідно до якої право приймати рішення та постанови, обов'язкові до виконання в Автономній Республіці Крим, надано Верховній Раді Автономії. Згідно зі ст. 118 Конституції Автономної Республіки Крим, затвердженої Законом України від 4 квітня 1996 р., на Президію Верховної Ради Автономної Республіки Крим покладено здійснення повноважень лише щодо організації роботи Верховної Ради. Такий її статус закріплений і в Регламенті Верховної Ради Криму, затвердженому законом Автономної Республіки Крим від 22 квітня 1993 р. Постановою Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 13 березня 1997 р. № 1078-1 «Про заходи щодо подолання кризи у Верховній Раді Криму» достроково припинено повноваження семи депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ця постанова суперечить ст. 112 Конституції Автономної Республіки Крим, ст. 3 Закону Автономної Республіки Крим «Про статус депутата Верховної Ради Криму», в яких визначено вичерпний перелік підстав, за яких депутата може бути достроково позбавлено повноважень. Серед них немає такої підстави, як «антиконституційні, деструктивні та хуліганські дії», використовуючи яку Верховна Рада Автономної Республіки Крим прийняла зазначене рішення. Прийняття Верховною Радою Автономної Республіки Крим зазначених рішень призвело до порушення Конституції та законів України, прав громадян України, які проживають на території Автономної Республіки Крим, ускладнення соціальної та політичної обстановки в автономії.

⁴²⁸ Про зупинення дії нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Указ Президента України від 24 квіт. 1997 р. № 372/97 // Голос України. — 1997. — 6 трав.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»⁴²⁹ сільським, селищним, міським головою може бути зупинено і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності (п. 4 ст. 59 Закону). Цим же Законом встановлено, що у разі незгоди сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті ради з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд відповідної ради (п. 7 ст. 59 Закону).

Відповідно до ч. 1 п. 26 ч. 2 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим⁴³⁰ Верховна Рада Автономної Республіки Крим має право зупинення дії постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань виконання державних функцій і повноважень у випадках, якщо вони суперечать Конституції України і законам України, актам Президента України і Кабінету Міністрів України, Конституції Автономної Республіки Крим і нормативно-правовим актам Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з одночасним зверненням до Президента України про їх скасування. Відповідно до ч. 2 п. 2 ст. 44 Конституції Автономної Республіки Крим дія актів органів місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим з питань виконання делегованих їм повноважень у випадку, якщо вони суперечать Конституції України і законам України, актам Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правовим актам Автономної Республіки Крим, може зупинятися відпо-

⁴²⁹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

⁴³⁰ Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 груд. 1998 р. № 350-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 5-6. — Ст. 43.

відно Верховною Радою Автономної Республіки Крим (акти представницьких органів), Радою міністрів Автономної Республіки Крим (акти виконавчих органів) з одночасним зверненням до суду.

Скасування нормативно-правових актів передбачено Конституцією України, де відповідно до п. 16 ст. 106 Президент України скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, а відповідно до ч. 8 ст. 118 рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Частина 2 ст. 43 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»⁴³¹ розширює конституційну норму, встановлюючи, що розпорядження голови державної адміністрації, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного Суду України, іншим актам законодавства або є недоцільними, неекономними, неефективними за очікуваними чи фактичними результатами, скасовуються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня або в судовому порядку. Отже, право скасовувати акти місцевих державних адміністрацій має й Кабінет Міністрів України. Це узгоджується із п. 6 ст. 23 та п. 9 ст. 25 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», відповідно до якого Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, акти місцевих державних адміністрацій повністю чи в окремих частинах.

Частина друга п. 26 ч. 2 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим відносить до компетенції Верховної Ради Автономної Республіки Крим скасування постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до відання Автономної Республіки Крим, у випадку, якщо вони суперечать Конституції України, Конституції Автономної

⁴³¹ Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20–21. — Ст. 190.

Республіки Крим, законам України і нормативно-правовим актам Верховної Ради Автономної Республіки Крим. А відповідно до п. 6 ст. 38 Конституції Автономної Республіки Крим Рада міністрів Автономної Республіки Крим у межах своєї компетенції має право скасовувати акти міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим, інших підвідомчих їй органів, а з питань виконання державних функцій і повноважень — також акти місцевих державних адміністрацій, якщо вони прийняті з порушенням Конституції України, законів України, актів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України.

Повноваженнями щодо скасування нормативно-правових актів наділені й міські, селищні, сільські ради. Відповідно до п. 15 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до їх виключної компетенції належить скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції чи законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень.

Наведені форми скасування нормативно-правових актів є скасуванням в адміністративному порядку. Окремою формою скасування нормативно-правових актів (зокрема, визнання їх такими, що втратили чинність, незаконними, неконституційними) є їх скасування шляхом судового оскарження, про що йтиметься далі.

Слід зауважити, що практичне втілення конституційних законодавчих положень щодо зупинення та скасування нормативно-правових актів має ґрунтуватися на існуючих правових нормах та бути спрямованим на подолання колізій, вирішення конфліктів з метою оптимізації конституційно-правових відносин, а не для задоволення окремих політичних інтересів та потреб. Правовий інститут зупинення та скасування нормативно-правових актів покликаний здійснювати передусім правову охорону Конституції, і це мають усвідомлювати суб'єкти конституційно-правових відносин під час реалізації своїх повноважень щодо зупинення та скасування нормативно-правових актів.

Це ж стосується правового інституту припинення повноважень деяких суб'єктів конституційних правовідносин. Законодавство містить норми щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ст. 106 Конституції України),

Президента України (ст. 111, п. 10 ст. 85 Конституції України), Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 28 ст. 85 Конституції України), місцевих рад (ст. 78 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), народних депутатів України (ст. 81 Конституції України, ст. 4 Закону України «Про статус народного депутата України»⁴³²), депутатів місцевих рад (ст. 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»⁴³³, п. 14 ст. 26 та п. 10 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), сільських, селищних, міських голів (ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), Кабінету Міністрів України (ч. 3 ст. 115, п. 12 ст. 85, ст. 87 Конституції України, ст. 13–15 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»), Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 29 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим) тощо, а також норми про примусовий розпуск об'єднань громадян (ст. 32 Закону України «Про об'єднання громадян»⁴³⁴) та заборону політичних партій (ст. 21 Закону України «Про політичні партії в Україні»⁴³⁵). Дострокове припинення повноважень суб'єкта конституційних правовідносин також виступає як засобом впливу на конституційний конфліктний процес (за його допомогою вирішується певний конституційний конфлікт), так і конфліктною детермінантою (факт дострокового припинення повноважень суб'єкта стає причиною виникнення конституційного конфлікту).

Система стримувань і противаг містить ще один правовий інститут, який також характеризується і як засіб запобігання конституційним конфліктам, гармонізації конституційно-правових відносин і як потенційно конфліктний чинник. Йдеться про

⁴³² Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 3. — Ст. 17.

⁴³³ Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 40. — Ст. 290.

⁴³⁴ Про об'єднання громадян: Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34. — Ст. 504.

⁴³⁵ Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 17. — Ст. 728.

узгодження кандидатур при призначенні на ті чи інші державні посади та отримання згоди при звільненні посадових осіб. Встановлена конституцією необхідність узгодження кандидатур запобігає узурпації влади та політичній корупції, з одного боку, а з іншого — може викликати тривале протистояння. Із цим правовим механізмом пов'язаний порядок формування уряду, який виступає головним критерієм у визначенні форми правління у державі. Конституція України у своїй первісній редакції від 28 червня 1996 р. передбачала призначення прем'єр-міністра України Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України (ч. 2 ст. 114), а припиняти повноваження прем'єр-міністра України та приймати рішення про його відставку Президент України міг одноосібно. Тобто для прийняття рішення про відставку (звільнення з посади) Президентові не потрібні були юридичні підстави: приймаючи таке рішення, Президент України міг керуватися суто міркуваннями доцільності⁴³⁶.

Хоча презумпція участі парламентської більшості у попередньому визначенні кандидатури прем'єр-міністра України і була закладена у чинну на той час редакцію Конституції, Президент не в повному обсязі застосовував узгоджувальні механізми. Результатом цього стало ненадання згоди Верховною Радою України на призначення прем'єр-міністром України В. Пустовойтенка за поданням Президента України у грудні 1999 р. Президент України тоді вирішив цей конфлікт, запропонувавши фракціям Верховної Ради самим визначитися із кандидатурою глави уряду для внесення її Президентом України до парламенту для надання згоди на його призначення. У такий спосіб у стислі терміни без політичного протистояння і соціальної напруженості був сформований новий склад Кабінету Міністрів України на чолі з В. Ющенком⁴³⁷.

Отже, як зазначає В. Шаповал, «участь парламентської більшості у формуванні уряду впливає із самого сенсу Основного Закону,

⁴³⁶ Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. — К., 2004. — С. 72.

⁴³⁷ Юрчук А. Ва-банк, или Новогодний «заяц» // Зеркало недели On the Web. — 1999. — № 50. — www.zn.ua/1000/24322.

адже в разі «перманентної» незгоди між Президентом України і народними депутатами з приводу номінантів у прем'єр-міністри України і відсутності юридичних засобів розв'язання такого конфлікту Кабінет Міністрів України взагалі б не було сформовано»⁴³⁸. Із внесенням змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. порядок формування Кабінету Міністрів України докорінно змінився. Відтоді прем'єр-міністр призначається Верховною Радою України за поданням Президента України, яке він вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України (ч. 2 і 3 ст. 114). Знову ж таки Конституцією не унормовано, чи має право Президент України не внести подання за пропозицією коаліції, якщо його з якихось причин не влаштовує кандидатура на посаду глави уряду. Із цього приводу Президент України направив конституційне подання до Конституційного Суду України з метою тлумачення цієї норми. А тим часом цю прогалину заповнила норма Закону України «Про Кабінет Міністрів України», яка визначає, що у разі невнесення Президентом України до Верховної Ради України подання про призначення на посаду прем'єр-міністра України у строк, визначений Конституцією України, подання про призначення на зазначену посаду вносить до Верховної Ради України коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України (п. 3 ст. 8 Закону).

Схожим є порядок призначення міністрів оборони та закордонних справ України: ці міністри призначаються Верховною Радою за поданням Президента України. Інші члени Кабінету Міністрів призначаються за поданням прем'єр-міністра України (ч. 4 ст. 114 Конституції України). За поданням Кабінету Міністрів України Президентом України призначаються голови місцевих державних адміністрацій. Важливим є дотримання цих положень: особа є призначеною на посаду не лише за наявності акта про її призначення, але й відповідного подання. Дотримання цього принципу сприятиме узгодженій кадровій політиці, розвитку співпраці суб'єктів конституційних правовідносин, а нехтування ним — створення підґрунтя для конституційного конфлікту. Державно-правова практика України знає приклад публічного нехтування

⁴³⁸ Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. — С. 71.

цими вимогами Конституції, коли після надання Верховною Радою України згоди на призначення Ю. Тимошенко прем'єр-міністром України і підписання Президентом України відповідного Указу, в залі пленарних засідань Верховної Ради України Президент України підписав низку указів про призначення членів Кабінету Міністрів України без письмового подання прем'єр-міністра України та про призначення голів обласних державних адміністрацій без відповідного подання Кабінету Міністрів України. Цей факт потім став причиною судового оскарження виданих Президентом України указів щодо призначення голів обласних державних адміністрацій.

Механізм узгодженого призначення на посади та звільнення з посад передбачений також п. 12, 12-1 ст. 85, ст. 87, п. 11, 14 ст. 106, ч. 9 та 10 ст. 118, ст. 122, ч. 3 ст. 136 Конституції України.

Для здійснення ефективного владарювання, посилення взаємодії між суб'єктами конституційно-правових відносин державно-правова практика застосовує інститут представників державного органу в інших органах чи структурах. Це дозволяє вчасно і у найбільш повному обсязі обмінюватися інформацією, узгоджувати позиції, приймати ефективні управлінські рішення.

Відповідно до Закону України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим»⁴³⁹ Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України. На підставі ст. 6 Закону Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: а) вивчає стан виконання в Автономній Республіці Крим Конституції і законів України, указів і розпоряджень Президента України, актів Кабінету Міністрів України, вживає заходів щодо забезпечення належного виконання актів законодавства України Верховною Радою Автономної Республіки Крим і Радою міністрів Автономної Республіки Крим, районними державними адміністраціями і органами

⁴³⁹ Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 берез. 2000 р. № 1524-III // Офіційний вісник України. — 2000. — № 14. — Ст. 552.

місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим; б) сприяє додержанню конституційних прав і свобод людини і громадянина та досягненню міжнаціональної злагоди, соціально-економічної і політичної стабільності в Автономній Республіці Крим; в) аналізує нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Ради міністрів Автономної Республіки Крим щодо їх відповідності Конституції та законам України і в разі потреби вносить пропозиції про зміни, скасування або зупинення їх дії; г) готує і подає на розгляд Президентові України аналітичні матеріали з питань розвитку соціально-економічних та політичних процесів в Автономній Республіці Крим; д) сприяє Президентові України у вирішенні кадрових питань в Автономній Республіці Крим; е) аналізує практику діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, релігійних організацій в Автономній Республіці Крим, сприяє їх взаємодії з органами державної влади України, а також узагальнює відомості про громадську думку щодо економічної та соціальної ситуації в Автономній Республіці Крим, інформує Президента України із цих питань.

Президент України також має своїх представників у Верховній Раді України і Конституційному Суді України. Постійний представник Президента України у Верховній Раді України забезпечує взаємодію між Президентом України і Верховною Радою України, розв'язує питання, що виникають у взаємовідносинах Президента України та Верховної Ради України⁴⁴⁰. Постійний представник Президента України у Конституційному Суді України є посадовою особою, уповноваженою Президентом України представляти Президента України у Конституційному Суді України як суб'єкта права на конституційне подання з питань прийняття рішень та дачі висновків Конституційним Судом України з наданням їй певних процесуальних прав⁴⁴¹. Своїх представників

⁴⁴⁰ Про затвердження Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України: Указ Президента України від 25 лют. 1997 р. № 165/97 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 9. — Ст. 37.

⁴⁴¹ Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 22 трав. 1998 р. № 504/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 21. — Ст. 758.

у Верховній Раді України та Конституційному Суді з наданням відповідних повноважень має й Кабінет Міністрів України⁴⁴².

Позитивну роль відіграє присутність Президента України на засіданнях Верховної Ради України та участь Голови Верховної Ради України у засіданнях Ради національної безпеки і оборони.

Окремо серед юридичних засобів впливу на конституційний конфліктний процес слід розглянути діяльність органів правосуддя щодо запобігання та вирішення конституційних конфліктів. Відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, у тому числі й на конституційні правовідносини. Суди, вирішуючи спори публічно-правового характеру, тим самим здійснюють вплив на конституційний конфліктний процес безпосередньо (вирішення конкретного конституційного конфлікту у формі конституційно-правового спору) та опосередковано, вживаючи профілактичних заходів (прийняття певних правових позицій щодо статусу окремих суб'єктів конституційно-правових відносин, визнання норм певних нормативних актів неконституційними, тлумачення норм Конституції та законів України). Частина 3 цієї ж ст. 124 Конституції України визначає, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Виходячи з цього, «необхідна повна ясність у розумінні питання: хто, в яких ситуаціях і до якого суду вправі звернутися для вирішення виниклого спору публічно-правового характеру, який суд повноважний вирішувати той чи інший спір»⁴⁴³. Ця проблема набула в Україні важливого практичного значення, адже в державі існує розгалужена система судів загальної та спеціальної

⁴⁴² Про затвердження Положення про постійного представника Кабінету Міністрів України у Верховній Раді України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2001 р. № 1292 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 40. — Ст. 1809; Про постійного представника Кабінету Міністрів України у Конституційному Суді України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квіт. 2005 р. № 314 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 16. — Ст. 848.

⁴⁴³ Некрасов С. И. Федеральные и региональные средства и способы преодоления юридических коллизий публично-правового характера // Государство и право. — 2001. — № 4. — С. 5.

юрисдикції, суд конституційної юрисдикції. Публічно-правові спори розглядаються Конституційним Судом України, Верховним Судом України, Вищим адміністративним судом України, апеляційними та місцевими загальними та адміністративними судами. Компетенція судів, а також предметна, територіальна, інстанційна підсудність визначені законодавством.

Для всіх судових органів при здійсненні правосуддя є необхідним керуватися насамперед нормами Конституції України як нормами прямої дії та найвищої юридичної сили. Застосування Конституції у здійсненні правосуддя є атрибутивним елементом у діяльності судової влади. Пленум Верховного Суду України із цих міркувань та «з метою правильного застосування норм Конституції» надав судам відповідні роз'яснення⁴⁴⁴. Зокрема, Постановою Пленуму визначений порядок взаємодії Конституційного Суду України з іншими судами та деякі питання підсудності. Так, відповідно до п. 2 зазначеної Постанови, у разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти суд першої, касаційної чи наглядової інстанції у будь-якій стадії розгляду справи. Пункт 3 Постанови вказує на те, що суд не може, застосувавши Конституцію як акт прямої дії, визнати неконституційними закони чи правові акти, перелічені у ст. 150 Конституції, оскільки це віднесено до виключної компетенції Конституційного Суду України. Разом з тим суд може на підставі ст. 144 Конституції визнати такими, що не відповідають Конституції чи законам України, рішення органів місцевого самоврядування, а на підставі ст. 124 Конституції — акти органів державної вико-

⁴⁴⁴ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9 // Постанови Пленуму Верховного Суду України. — Т. 1: 1963–2000 рр.

навчої влади: міністерств, відомств, місцевих державних адміністрацій тощо. Звернення до Конституційного Суду України в такому разі не вимагається.

М. Мельник називає суд «вирішальною гілкою влади». «Вирішальною у тому плані, що, розв'язуючи соціальний конфлікт, саме суд ставить крапку в розумінні та застосуванні закону... У такому розумінні суд є останньою правовою інстанцією, яка визначає правомірність рішень, дій та бездіяльності суб'єктів...»⁴⁴⁵. Отже, судова форма вирішення конфліктів, як справедливо зазначає Є. Степанов, має багато переваг перед іншими процедурами. До них належать:

а) розгляд конфлікту незалежним від інших влад органом, який за своїм призначенням та статусом має бути зацікавлений у правомірному та справедливому вирішенні справи;

б) чітко розроблена процедура встановлення і перевірки фактичних обставин і прийняття рішення;

в) нормативна основа всієї діяльності суду, який керується законом і своїм внутрішнім переконанням;

г) обов'язковість прийнятих рішень для виконання як сторонами конфлікту, так і іншими фізичними та юридичними особами⁴⁴⁶.

Вже зазначалося, що вибори — це завжди конфліктний процес, адже «всі виборчі процеси пов'язані з вирішенням, досягненням та задоволенням значної кількості інтересів»⁴⁴⁷. І роль суду у вирішенні виборчих (як рід конституційних) конфліктів важко переоцінити. Лише з виборчою кампанією 2004 р. пов'язано вирішення судами 130 тисяч справ, що стосувалися різних аспектів виборів на всіх етапах виборчого процесу⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Мельник М. І. Роль суду в організації підготовки та проведення виборів Президента України 2004 року // *Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики*: 36. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 68.

⁴⁴⁶ Конфликты в современной России... — С. 185.

⁴⁴⁷ Держій І. М. Вибори Президента України 2004 року: конфліктологічний аспект // *Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики*: 36. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 90.

⁴⁴⁸ Мельник М. І. Вказ. стаття. — С. 69.

Провідна роль у вирішенні існуючих та можливих конституційних конфліктів, звісно, належить Конституційному Суду України. Це обумовлено його статусом як єдиного органу конституційної юрисдикції (ч. 1 ст. 147 Конституції України). Конституційний Суд відіграє особливу роль у забезпеченні принципу поділу влади, в системі стримувань і противаг. Одним своїм існуванням він виконує важливу стримуючу, запобіжну роль при виникненні конституційних конфліктів. А вирішуючи конфлікти між органами влади, він, спираючись на норми конституційного права, виступає як орган компромісу, примирення, як ґарант політичного миру і стабільності у суспільстві та державі, як охоронець конституційних цінностей, що стоїть на сторожі конституційного ладу⁴⁴⁹. Авторитет суду та остаточність його рішень (незважаючи на проблеми у виконанні його рішень, застосуванні актів Конституційного Суду України у здійсненні правосуддя, законотворчості та державному управлінні) дозволяли виступати йому арбітром у гострих спорах між суб'єктами конституційних правовідносин щодо розмежування владної компетенції, встановлення однозначного розуміння певних норм тощо. Позиція Конституційного Суду України з приводу деяких фактів неодноразово ставала формою вирішення конституційних конфліктів. Так, Ухвалою від 27 червня 2000 р. № 2-уп/2000 «Про припинення конституційного провадження у справі за конституційними поданнями 57 та 69 народних депутатів України щодо «визнання неконституційними актів, прийнятих на засіданні частини народних депутатів України у приміщенні «Українського дому» 21 січня та 1 лютого 2000 року» єдиний орган конституційної юрисдикції визначив, що предмет оскарження виник з факту партійно-фракційного розмежування у парламенті, має регламентне, процедурне, політико-моральне значення, а рішення, прийняті в «Українському домі», є, по суті, елементом політичного процесу⁴⁵⁰.

⁴⁴⁹ Витрук Н. В. Вказ. праця. — С. 65.

⁴⁵⁰ Про припинення конституційного провадження у справі за конституційними поданнями 57 та 69 народних депутатів України щодо визнання неконституційними актів, прийнятих на засіданні частини народних депутатів України у приміщенні «Українського дому» 21 січня та 1 лютого 2000 року: Ухвала Конституційного Суду України від 27 черв. 2000 р. № 2-уп/2000 // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4.

Саме із цих причин конституційне провадження було зупинено і у такий спосіб врегульовано міжфракційний конституційний конфлікт, пов'язаний із зміною керівництва парламенту і формуванням парламентської більшості 2000 р.⁴⁵¹

Хоча в основі будь-якого конституційного спору лежить політичне питання, конституційно-правова доктрина у сучасному світі акцентує увагу на вирішенні органами конституційного правосуддя суто правових питань та уникненні ними розгляду політичних питань, прийнятті політичних рішень. Протягом перших років функціонування в Україні Конституційного Суду цього принципу вдавалося дотримуватись більшою чи меншою мірою. На жаль, останнім часом Конституційний Суд України став заручником політичних процесів, пов'язаних, передусім, із політичним протистоянням. Майже рік Конституційний Суд України був виключений із державно-правового життя країни із суто політичних мотивів — забезпечення неможливості визнання неконституційними зміни до Конституції України. Після сформування складу Конституційного Суду з вересня 2006 по травень 2007 р. ним не було прийнято жодного рішення по суті, жодного висновку. За цей тривалий період накопичилася велика кількість конституційних звернень різних суб'єктів конституційно-правових відносин, пов'язаних із принциповими питаннями державного буття, зумовлених набуттям чинності внесеними до Конституції України змінами від 8 грудня 2004 р. Напруга навколо Конституційного Суду України зростала та досягла свого піку після відкриття конституційного провадження у справі щодо конституційності Указу Президента України від 2 квітня 2007 р. про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Подальші події (заяви суддів про здійснюваний на них тиск, звільнення суддів, відставка Голови Конституційного Суду України, заяви політиків про заангажованість Суду і неспроможність прийняття ним правомірного рішення) зумовили не тільки падіння авторитету цього органу та знівелювання його

⁴⁵¹ *Рахманин С.* Вялотекущая «бархатная революция» // Зеркало недели. — 2000. — № 5. — www.zn.ua/1000/1030/25813; *Рахманин С.* Геометрия тупика // Зеркало недели. — 2000. — № 4. — www.zn.ua/1000/1030/25706.

арбітражної функції, але й вперше за час функціонування цього органу зробили його активним суб'єктом конституційного конфлікту. Президент України із цього приводу заявив таке: «Суд паралізовано і деморалізовано... Обурливі, принизливі для конституційної демократії технології втягнули суд в політичний конфлікт»⁴⁵². Таким чином, першочерговим завданням у справі запобігання і вирішення конституційних конфліктів є відновлення нормальної діяльності Конституційного Суду України, належне поважне ставлення до його статусу з боку всіх суб'єктів конституційних правовідносин з метою повернення авторитету цього органу та довіри до нього.

Сповнена проявів конфліктності теорія і практика державного будівництва з метою зниження інтенсивності конституційної конфліктності вимагає наслідування певним загальним принципам при здійсненні впливу на конституційний конфліктний процес за допомогою наведених вище засобів. Принципи впливу на конфліктний процес вироблені конфліктологічною наукою і містяться у різних наукових джерелах. Їх систематизація та прилаштування до конституційно-правової матерії дозволяють виділити два загальних принципи здійснення впливу на конституційний конфліктний процес, які одночасно виступають певним підсумком дослідження цих засобів. По-перше, це принцип незастосування засобів насильницького характеру, оскільки вирішення конституційних конфліктів насильницьким шляхом через застосування незаконних та нецивілізованих методів впливу не може сприйматися сучасним суспільством. Саме існування конституційного права, його основна мета та генетична суть полягають у тому, аби унеможливити виникнення насильницьких проявів у суспільно-політичному житті, які призводять до масових порушень основних прав і свобод громадян, делегітимації влади, розбалансування суспільних відносин. По-друге, процес вирішення конституційного конфлікту має здійснюватися у такий спосіб, аби звести до мінімуму деструктивний потенціал конфлікту і сприяти прояву

⁴⁵² Звернення Президента України з приводу ситуації з Конституційним Судом // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 2007. — 23 трав. — www.president.gov.ua/news/data/print/16003.html.

його позитивних функцій. Для цього учасники конституційного конфлікту мають прагнути до співробітництва у пошуку оптимального вирішення виниклого конфлікту, до досягнення згоди через максимальне врахування інтересів кожної із сторін, а не через врегулювання конфлікту будь-якою ціною. Основною метою здійснення впливу на конституційний конфліктний процес є не стільки вирішення конкретних конституційних конфліктів, що вже існують, скільки запобігання майбутнім конфліктам, активізація позитивного потенціалу існуючих конфліктів, оптимізація конституційно-правових відносин в цілому.

Модель здійснення впливу на конституційний конфліктний процес має бути системною та включати в себе як мінімум такі базові компоненти:

1) наукові принципи прогнозування та діагностики конституційних конфліктів;

2) методи профілактики конституційних конфліктів у спосіб усунення колізій у конституційному законодавстві, випереджального вирішення інших проблем;

3) механізми запобігання ескалації конституційних конфліктів, блокування деструктивного потенціалу конституційних конфліктів;

4) технології деескалації конституційних конфліктів і розвитку конструктивного потенціалу конституційних конфліктів;

5) способи врегулювання і вирішення конституційних конфліктів, заходи щодо зниження рівня конституційної конфліктності, стабілізації і гармонізації системи конституційно-правових відносин;

6) формування адекватної сучасним завданням державотворення конституційної культури в цілому та культури конфлікту, зокрема, спрямованих на ефективне вирішення конституційних конфліктів.

Дотримання вказаних принципів та компонентів дозволить зробити конституційний конфліктний процес більш передбачуваним, коли заходи, що вживаються щодо нього, будуть давати той результат, який і очікується від їх застосування. Дж. Сарторі називає природними інженерами творців конституцій, які ставили акценти на наслідках того, як вони будуть і повинні працюва-

ти. Він прирівнює створення конституції інженерній задачі⁴⁵³. Попередження і вирішення конституційних конфліктів через здійснення певного впливу на конституційний конфліктний процес із застосуванням конституційних норм і механізмів, а отже — впорядкування і оптимізація конституційно-правових відносин за допомогою конституції реалізують у такий спосіб основну мету конституціоналізму і конституції та також підпадають під визначення запропонованого Дж. Сарторі терміна «конституційна інженерія».

3.3. Основи конституційно-конфліктної діагностики

Сучасне дослідження конституційних конфліктів в Україні характеризується відсутністю адекватних стану конституційної конфліктності теоретико-методологічних і методичних засад їх комплексного дослідження. У загальному вигляді конституційно-конфліктну діагностику можна визначити як систему логічно послідовних методологічних, теоретичних, методичних, організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні дані про конституційний конфлікт та конституційну конфліктність для наступного їх використання у практиці здійснення впливу на конституційний конфліктний процес. На основі наведених у попередніх розділах теоретичних розробок конституційних конфліктів та аналізу вітчизняної практики щодо них можна запропонувати деякі принципові методичні положення стосовно забезпечення результативної конституційно-конфліктної діагностики.

По-перше, при вивченні конституційних конфліктів необхідно виявляти тенденції їхньої еволюції, тобто поступовий, тривалий, безперервний розвиток конфлікту. Знання закономірностей еволюції конституційних конфліктів допомагає глибше зрозуміти зміст актуальних конституційних конфліктів і давати більш точний прогноз щодо можливих варіантів їх розвитку. Слід мати на

⁴⁵³ Сарторі Джованні. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. — К., 2001. — С. 192.

увазі, що кожна конфліктна взаємодія суб'єктів конституційно-правових відносин знаходиться у безперервному русі, має свою динаміку. Оцінюючи (діагностуючи) конституційний конфлікт, важливо пам'ятати про те, що він був іншим раніше і неодмінно буде змінюватися надалі.

По-друге, вивчаючи конституційні конфлікти, не можна обмежуватися розглядом окремих їх елементів — слід намагатися дослідити якомога більше зв'язків даного конфлікту з іншими явищами і між його власними елементами. Звісно, повною мірою виявити та дослідити зв'язки між елементами конфлікту та зв'язки конфлікту із соціальним середовищем, в якому він розвивається, не є можливим з огляду на їх велику кількість. Але важливо врахувати характер хоча б основних зв'язків, оскільки нехтування ними може призвести до суттєвих спрощень у розумінні явища. Це, у свою чергу, негативно відіб'ється на якості практичних рекомендацій. Відтак не можна розглядати конфліктне протистояння між Президентом України та парламентсько-урядовою коаліцією у 2007 р. з приводу дострокового припинення повноважень Верховної Ради України і оголошення позачергових виборів народних депутатів України лише як таке, без зв'язку з попереднім конфліктом, який переріс у цей конфлікт, без врахування змін у політичній організації держави, пов'язаної із зміною форми правління, без врахування особистих якостей представників суб'єктів конституційних відносин, що включилися у протистояння, та аналізу їх попередніх стосунків.

По-третє, у процесі аналізу конституційних конфліктів слід постійно звертатися до практики, оцінювати попередні результати, що отримуються, з точки зору їх відповідності реальному стану речей, удосконалювати методику аналізу і доопрацьовувати висунуті гіпотези у відповідності з тією новою інформацією, що одержується у ході вивчення. Важливо не зводити вивчення конфліктів до аналізу паперів або думок, що відбивають ці явища. Найбільш цінна і достовірна інформація може бути отримана лише при безпосередньому вивченні реальних конфліктів у реальному житті⁴⁵⁴.

⁴⁵⁴ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Вказ. праця. — С. 131.

Вивчення конституційних конфліктів не є самоціллю, це є засіб здобуття знань про них з метою подальшого вдосконалення конституційно-правових відносин, конституційно-правового регулювання. Аналіз конституційних конфліктів проводиться не тільки для того, щоб уявити механізм їх виникнення і розвитку, але й з метою здійснення цілеспрямованого впливу на них, в інтересах підвищення ефективності функціонування суб'єктів конституційно-правових відносин.

Кожний конституційний конфлікт за своєю природою є унікальним. Не можна обмежуватися у характеристиці конкретного конституційного конфлікту лише застосуванням до нього знань, що вже є наявними для конфліктів такого роду. Загальне та особливе для конституційних конфліктів завжди проявляється у вигляді одиничного знання про конкретну конфліктну взаємодію.

Одним з найважливіших методологічних принципів вивчення конституційних конфліктів є принцип об'єктивності. Він вимагає мінімізації впливу особистих та групових інтересів, політичних переконань, інших суб'єктивних чинників на процес і результати дослідження конституційних конфліктів. Враховуючи, що конституційний конфлікт є політико-правовим явищем, існує ймовірність того, що політичний чинник може переважати в оцінках конституційних конфліктів. Цього слід уникати в рамках вивчення конфліктності наукою конституційного права: політичний чинник не може не враховуватися, але для юридичної науки визначальним є підхід саме з позицій права. Такий підхід знівелює вплив політичних переконань дослідника на результати його роботи і забезпечить об'єктивність самого дослідження.

Повнота і об'єктивність результатів дослідження конституційних конфліктів також залежить від застосування принципу особистісного підходу. Конфліктологія запозичила його у психології та сформулювала як необхідність виявлення та врахування конкретних особистісних особливостей конкретних людей, які виступають центральною ланкою всіх конфліктів. У рамках цієї роботи вже наголошувалося, що за кожним суб'єктом конституційно-правових відносин стоять люди, наділені конкретними індивідуально-психологічними особливостями, і цим визначальним

чинником нехтувати не можна. К. Бабенко справедливо наголошує, що «спроби виключити зі сфери цих взаємодій людину можуть призвести не просто до спотворення загальної картини функціонування політико-правової сфери, а взагалі до хибного розуміння сутності політичного та правового життя країни»⁴⁵⁵. Першопричиною конфліктів є зміни матеріального світу. Але, потрапивши в однакові обставини, різні люди поведуться по-різному. Одні здійснюють конфліктні дії, інші всіма засобами уникають конфліктів. Саме тому конституційно-конфліктна діагностика не може не спиратися на індивідуально-психологічні якості людей, які уособлюють суб'єктів конституційних правовідносин.

Дотримання наведених принципових положень забезпечить комплексний підхід до всебічного вивчення конституційного конфліктного процесу, тому ключовим методом дослідження повинна стати діагностика як різновид системного аналізу. При цьому, за О. Парубцем, «під діагностикою соціальних проблем ми розуміємо прикладне онтологічне дослідження стану соціального об'єкта (суспільства, територіальної спільності, соціальної групи, трудового колективу тощо) з метою виявлення відхилень і порушень його нормального функціонування і розвитку. Вона містить у собі аналіз конкретної соціальної ситуації, вивчення обумовленого нею поведіння визначених груп людей, виявлення на цій основі соціальних проблем та їх типологізацію»⁴⁵⁶. Виходячи із цього визначення і погоджуючись в цілому з ним, можна дати визначення конституційно-конфліктній діагностиці. Вона являє собою прикладне онтологічне дослідження стану конституційно-правових відносин з метою виявлення у них проявів конфліктності, а також дослідження існуючих конституційних конфліктів з метою виявлення їх характеру. Основними завданнями, що їх вирішує конституційно-конфліктна діагностика, є своєчасне розпізнавання симптомів, чинників, детермінант конституційного конфлікту,

⁴⁵⁵ Бабенко К. Конституція України як фактор стабілізації та розвитку правового і політичного життя суспільства // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 38.

⁴⁵⁶ Парубець О. І. Застосування соціодіагностики в управлінні соціальними процесами // Грані. — 2004. — № 1 (33). — С. 116.

вироблення заходів впливу, які необхідно вжити. Практична значимість конституційно-конфліктної діагностики зростає у зв'язку з підвищенням рівня ризику та відчутності наслідків від вжиття «невірних» засобів впливу. На жаль, часто при доборі засобів впливу, виробленні управлінських рішень у рамках діагностики конкретного конституційного конфлікту суб'єкти діагностики або/та суб'єкти вжиття заходів впливу спираються на сформовані стереотипи у визначенні конституційного конфлікту як явища суто негативного, або опиняються у полоні політичних маніпуляцій, що дають можливість деяким політичним силам вести успішну боротьбу за владу.

Ефективність вирішення конституційних конфліктів багато в чому буде залежати від того, наскільки точно була проведена діагностика, наскільки об'єктивно буде оцінено стан конституційно-правових відносин, що служать основою дослідження і виміру, а також від того, наскільки адекватно сприймуть вироблені рекомендації учасники конфлікту. Конституційно-конфліктна діагностика — це методологічний інструмент, що дає необхідні знання, на основі яких розробляються різноманітні конфліктологічні прогнози і проекти, визначаються суспільна думка і рівень соціальної напруженості в суспільстві.

Серед методів конституційно-конфліктної діагностики слід виокремити вивчення конституційних правовідносин, моніторинг конституційних конфліктів, конституційно-конфліктну аналітику, конституційно-конфліктологічну експертизу конституційного законодавства та практики його застосування.

Вивчення конституційних правовідносин — найпростіший спосіб отримання знань про їхній характер. Основними методами вивчення будь-яких соціальних об'єктів виступають спостереження і аналізування. Початковим етапом вивчення є ідентифікація, тобто виділення предметної сфери і конкретних тем, що стосуються даної проблеми. Наступний етап вивчення — концептуалізація, під час якої виявляються основні поняття, відносини і характер інформаційних потоків, що необхідні для описання процесів у даній предметній сфері. Далі виконується формалізація, пов'язана з відбиттям ключових понять у певному формальному вигляді. Нарешті, етап реалізації, коли формалізоване знання ком-

бінується і реорганізується для досягнення сумісності з інформаційними потоками проблеми, що досліджується⁴⁵⁷.

Основне завдання моніторингу конституційних конфліктів можна позначити як інформаційне забезпечення здійснення подальшого впливу на них як процесу практичної реалізації науково обґрунтованих заходів щодо запобігання і вирішення конституційних конфліктів. Моніторинг — емпіричне дослідження реальних напружень і конфліктів та отримання на цій основі достовірної інформації про специфічні особливості їх структури, динаміки і реального впливу на відповідні соціальні процеси, яка надалі може бути використана для розроблення та реалізації ефективних соціальних технологій врегулювання виниклих проблем і колізій та адекватної політики, що спирається на них⁴⁵⁸. Таким чином, моніторинг конституційних конфліктів покликаний органічно поєднати теоретичні і практичні підходи при їх аналізі та вирішенні. Необхідність конфліктологічного моніторингу у конституційно-правовій сфері (збирання та аналіз статистичної інформації, проведення інформаційно-аналітичних обслідувань тощо) обумовлена передусім тим, що характер і динаміка сучасних конституційних конфліктів в Україні зосереджують найбільшу увагу саме на прикладному аспекті — вироблення конфліктологічних практик і технологій впливу на конфліктний процес. Проведення соціально-політичного (у тому числі конфліктологічного) моніторингу в Україні, наприклад, покладено на управління і відділи внутрішньої політики місцевих державних адміністрацій, виконкомів місцевих рад, які щодня збирають і систематизують інформацію соціально-політичного характеру на відповідних територіях.

Під час моніторингу конституційно-правових відносин у певній сфері або на певному рівні увага дослідника має бути зорієнтована на ретельному аналізі базових потреб різних суб'єктів, ступені їх

⁴⁵⁷ Алякин А. А. Основные методические подходы к анализу развития политических конфликтов // Социально-гуманитарные знания. — 2004. — № 5. — С. 309–310.

⁴⁵⁸ Степанов Е. И., Куконков П. И. Проблемы и перспективы моделирования, мониторинга и менеджмента региональных напряжений и конфликтов // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 2003. — Вып. 20. — С. 15.

задоволеності існуючими соціальними інститутами та правовими нормами. Тому дослідження ступеня задоволеності базових потреб суб'єктів конституційних правовідносин є першим кроком на шляху виявлення, описання та аналізу конфліктів у відповідному соціально-правовому просторі. Наступним необхідним кроком на шляху дослідження конституційних конфліктів є виявлення та аналіз зв'язку між характеристиками об'єкта незадоволеності і діяльністю інших суб'єктів конституційно-правових відносин.

До числа загальних орієнтирів конфліктологічного моніторингу, як зазначає Є. Степанов, входить все те, що дає можливість виразно показати, які конфліктологічні чинники й умови необхідно у першу чергу взяти до уваги для правильного осмислення і відображення процесу складання і подальшого розвитку тих або інших конфліктів і на цій основі доказово сформулювати, які цілеспрямовані дії і заходи з боку безпосередніх учасників здатні ці конфлікти нейтралізувати або врегулювати⁴⁵⁹.

Крім державних органів моніторингом конституційно-правових відносин займаються наукові установи та громадські організації. Цікавим є досвід створеної за ініціативою Інституту етнології і антропології Російської академії наук неурядової Служби етнологічного моніторингу в реалізації нею проекту «Врегулювання міжнаціональних конфліктів у пострадянському просторі». Метою створення такої служби стало дослідження нових явищ у взаєминах етнічних спільнот, аналіз причин виникнення і розвитку міжетнічної напруженості і виникаючих на цьому ґрунті відкритих конфліктів різного типу, складання прогнозу і вироблення рекомендацій для владних структур, що приймають рішення у сфері етнополітики. Службою етноконфліктного моніторингу були проведені кількарівневі семінари для етнополітичних лідерів середньої ланки із різних районів колишнього СРСР, де відбувалися на час проведення семінару етноконфлікти. З п'ятнадцяти кращих учасників семінару спеціалісти служби створи-

⁴⁵⁹ Степанов Е. И. Методологические ориентиры экспертизы и регулирования социальных конфликтов // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 5–6.

ли на базі електронного телекомунікаційного зв'язку інформаційну мережу місцевих експертів у сфері міжетнічних відносин. Отже, ці виховані службою експерти ставали центральними фігурами місцевих осередків соціологів, політологів, активістів етнополітичних рухів, які здатні зробити внесок в об'єктивне висвітлення етнополітичної ситуації в регіоні. У такий спосіб був налагоджений механізм збору даних про конфлікти міжнаціонального характеру в різних регіонах. Повідомлення місцевих експертів містили відомості про важливі акти органів влади та управління у сфері міжнаціональних відносин; декларації та дії політичних партій і національних організацій; випадки відкритих виступів масового характеру на етнічній основі; випадки міжетнічного насилля; оцінку соціальної ситуації в аспекті можливого впливу на міжетнічні відносини; основні заходи щодо культурної і мовної політики тощо. На основі отриманих повідомлень службою випускалися періодичні бюлетені з відкритою інформацією для ознайомлення й аналізу, направлялися відповідні матеріали до вищих державних органів⁴⁶⁰.

Наступним методом конституційно-конфліктної діагностики є конституційно-конфліктна аналітика. Вона також спрямована на успішне здійснення впливу на конституційний конфліктний процес і являє собою сукупність методів, прийомів і засобів розпізнавання передумов і причин виникнення конфліктної ситуації, особливостей її найбільш ймовірного розгортання, характеру і змісту назріваючого конфлікту, інтересів, потреб і цілей конфліктуючих сторін, можливостей впливу на них, аби пом'якшити або послабити їх протидію, ввести його у неконфронтаційні рамки⁴⁶¹. Аналітика звертає також увагу на недоліки функціонування соціальних інститутів, недоліки державної політики щодо управління суспільством у ракурсі того, як це може позначитися на стані конституційної конфліктності. Конфліктною аналітикою займаються і структурні підрозділи державних органів, і політичні партії,

⁴⁶⁰ Устинова М. Я. Опыт создания этноконфликтного мониторинга в постсоветском пространстве // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 108–116.

⁴⁶¹ Бабосов Е. М. Вказ. праця. — С. 284–285.

і громадські організації, аналітичні центри (Київський центр політичних досліджень та конфліктології, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Інститут стратегічних досліджень тощо) і окремі політологи, аналітичні промови яких щодня лунають у телевізійних новинах тощо.

Вихідне у конфліктологічній аналітиці — вміння з'ясувати, у чому полягає істинна причина конфліктної взаємодії, тобто через що протидія виникає, кому вигідно виникнення і розгортання конфлікту, якими є інтереси, цілі, потреби сторін, якими засобами вони намагатимуться їх задовольнити. Отже, головним в аналітиці є виявлення джерел конституційного конфлікту та здійснення прогнозів щодо його розвитку і завершення.

Конституційно-конфліктологічна експертиза конституційного законодавства та практики його застосування як наступний метод конституційно-конфліктної діагностики являє собою спеціальне дослідження якості конституційного законодавства та практики його застосування, тобто нормативної бази та конституційних відносин, що складаються на її основі, з точки зору конституційної конфліктності. Отже, вона розбивається на два окремих підвиди, кожен з яких має свою характеристику.

Конституційно-конфліктологічна експертиза конституційного законодавства є частиною правової експертизи нормативно-правових актів, що здійснюється фахівцями-експертами, спеціальними установами, відповідними державними органами, для отримання об'єктивної оцінки нормативно-правового акта з точки зору конфліктогенності та відповідності чинному законодавству, компетенції правотворчого органу, формі юридичного документа, існуючим соціальним відносинам у суспільстві. Як правило, при здійсненні експертизи фахівець, що її здійснює, має відповісти на певні питання, серед яких можуть бути такі: чи містить акт норми, які суперечать одна одній або нормам інших актів; чи є норми, що можуть мати неоднозначне тлумачення і потребують уточнень; чи забезпечені матеріальні норми відповідними процесуальними механізмами; чи дотриманий баланс повноважень, система стримувань і противаг; чи запроваджена конституційна або інша юридична відповідальність за порушення норм цього акта, наскільки вона є адекватною; чи передбачені узгоджувальні процедури при

виникненні суперечностей при застосуванні норм відповідного акта тощо. Така експертиза може бути попередньою, коли предмет дослідження є законопроект або акт, який прийнятий, але не набув чинності, або наступною, коли розглядається чинний правовий акт.

Однією з гарантій підготовки якісного проекту є його правова експертиза, мета якої — надання висновку про відповідність проекту нормативно-правового акта нормативним вимогам, потребам розвитку суспільних відносин та його місця в системі законодавчих актів держави. Завдяки проведенню правової експертизи є змога дістати об'єктивний, незалежний і неупереджений висновок, який сприяє вдосконаленню процесу нормопроєктування⁴⁶². На підставі таких висновків суб'єкт правотворчості має змогу удосконалити проект акта до його прийняття та набуття ним чинності. Конституційно-конфліктологічна експертиза законопроектів конституційно-правової сфери регулювання, з огляду на сказане та на велику суспільну значущість конституційного законодавства, має стати обов'язковим етапом законотворчості, що повинно бути закріплено у Законі про нормативно-правові акти України, який ще треба прийняти (і який, до речі, сам має бути предметом конфліктологічної експертизи).

Конституційно-конфліктологічна експертиза актів, що набули чинності, має на меті удосконалення правового регулювання через приведення цих актів у відповідність до Конституції України та інших актів законодавства, подолання конституційних колізій, прогалин, дублювання норм, неоднозначного їх тлумачення. Деякою мірою конституційно-конфліктологічну експертизу здійснюють суб'єкти, які мають право зупиняти та скасовувати акти конституційного законодавства (про це йшлося у попередньому підрозділі цієї роботи). Адже, наприклад, визнання норм законів та інших актів неконституційними є результатом проведення Конституційним Судом України експертизи актів законодавства, що стали предметом конституційного спору.

⁴⁶² Дідич Т. О. Правова експертиза проектів нормативно-правових актів як необхідна складова нормопроєктування: ознаки, методи, функції та завдання // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 3. — С. 14.

Аналізуючи практику застосування конституційного законодавства, тобто стан правозастосування та правореалізації, експерти оцінюють вплив норм конституційного права на суспільні відносини, ступінь урегульованості суспільних відносин у конституційній сфері, стан та недоліки правової регламентації таких відносин. Конституційно-конфліктологічна експертиза виступає незамінним інструментом оцінки дієвості нормативно-правових актів, їх ефективності в різних структурах суспільства і державної діяльності у певних часових, просторових та функціональних межах⁴⁶³. За її допомогою окреслюються конституційні конфлікти, що мали місце у певний проміжок часу у певному просторі та відіграли певну соціальну роль, демонструється залежність цих конфліктів від конституційно-правового регулювання. Результати такої експертизи дають змогу інститутам публічної влади та громадянського суспільства на «живих» прикладах усвідомити регулюючий вплив норм конституційного права на суспільні відносини, оцінити роль права у суспільному житті. Центр конфліктологічних досліджень Російської академії наук 1994 р. започаткував періодичне публікування результатів конфліктологічної експертизи російської соціальної дійсності по роках⁴⁶⁴. Ця експертиза містить огляд основних політичних подій року, їх правову та конфліктологічну оцінку, стан і розвиток зв'язків держави та громадянського суспільства тощо. Подібні напрацювання вчених важко переоцінити: вони дозволяють не тільки зробити відповідні висновки щодо поточних проблем державно-політичного життя, за їх допомогою можна дослідити стан конституційної конфліктності у ретроспективі, визначити її динаміку.

Ефективність самої експертизи залежить від її об'єктивності, фаховості та авторитетності. Для цього експертизу повинні проводити суб'єкти, які мають належну кваліфікацію у галузі конституційного права, не залежать від політичних сил, не є авторами законів, що є предметом дослідження. Результатом роботи цих

⁴⁶³ *Капша Т.* Социально-правовая экспертиза проектов нормативных актов // *Закон и жизнь.* — 2004. — № 5. — С. 16.

⁴⁶⁴ *Российский социум в 1994 году: конфликтологическая экспертиза* // *СОЦИС.* — 1995. — № 2. — С. 3–11.

експертів стане підготовка комплексного всебічного компетентного висновку, який може виконати як роль превентивного заходу щодо майбутніх конституційних конфліктів, так і роль інструменту вирішення існуючих.

Розглянувши зміст і значення конституційно-конфліктної діагностики, можна констатувати, що їй належить стверджуватися і розвиватися у сфері конституційних відносин. Процес її подальшого запровадження у суспільне життя неодмінно супроводжуватиметься іншим паралельним процесом — інституціоналізацією конституційно-конфліктних відносин. Справа в тому, що «у міру наростання конфлікту докладаються зусилля, які сприяють виникненню різних комітетів, партій, організацій, що прагнуть до вираження і відстоювання інтересів сторін, які беруть участь у конфлікті»⁴⁶⁵. Саме за допомогою такого роду інституцій хаотичні конфліктні відносини політико-правового характеру набувають рис конституційного конфлікту. Процес інституціоналізації дає змогу впорядкувати розгортання конфлікту, і в такий спосіб полегшити його регуляцію. Такого роду інституції створюються не тільки під час конституційного конфлікту — повинно всіляко стимулюватися існування діючих на постійній основі конфліктологічних служб, які виконували б консультативні та експертні функції. Основною метою їхньої діяльності має бути відслідковування на основі діагностичного та прогностичного аналізу виникнення конфліктних симптомів, процесів та з огляду на їх характер — висунення науково обґрунтованих пропозицій щодо їх регулювання та раціоналізації.

Становленню та розвитку процесу інституціоналізації конфліктних відносин у конституційній сфері сприяють зацікавленість політичної системи у сталому розвитку суспільства, її готовність до гнучких альтернативних засобів вирішення конституційних конфліктів в інтересах стабільності конституційного ладу, адаптації правових норм до динамічних змін соціальних умов.

Корисним є досвід США у справі інституціоналізації конфліктів. Тут за ініціативою президента Л. Джонсона було ство-

⁴⁶⁵ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. — С. 203.

рено Службу суспільних відносин при міністерстві юстиції, яка отримала у 60-ті рр. минулого століття право на конфіденційну посередницьку та примирювальну діяльність у сфері расової дискримінації за вимогою сторін або за власною ініціативою. Найбільш впливовою організацією, що займається врегулюванням політичних спорів і конфліктів у США, є створений 1982 р. Національний інститут вирішення спорів⁴⁶⁶. Інституції з подібними функціями існують у різних країнах як урядові органи та громадські організації, конфліктна діагностика може бути їх єдиним видом діяльності, а може бути одним з напрямків функціонування.

Наразі в Україні існують різноманітні державні, громадські та приватні інституції, що здійснюють аналогічні функції. Саме їм і належить робити акцент у своїй діяльності на конституційно-конфліктній діагностиці — немає потреби створювати якийсь окремий орган чи службу.

Так, Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України відповідно до покладених на нього завдань, зокрема, вивчає та узагальнює пропозиції органів держави і місцевого самоврядування, громадян з питань розвитку законодавства і перспектив нормотворення; розробляє концепції з основних напрямів розвитку правової реформи, проведення законопроектних робіт, підготовки проектів актів законодавства з найважливіших питань розвитку суспільства і держави; аналізує ефективність механізму застосування чинного законодавства, готує пропозиції щодо його вдосконалення; готує за дорученням Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України висновки стосовно доцільності прийняття нових законодавчих та інших нормативних актів з їх правовим обґрунтуванням; розробляє і подає до Міністерства юстиції України пропозиції щодо усунення неузгодженості, суперечності між актами законодавства та заповнення у ньому правових прогалин; забезпечує взаємодію центральних органів

⁴⁶⁶ Васильева Е. И. Институционализация социального конфликта: современный опыт США // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — Вып. 6. — С. 130, 134.

виконавчої влади, наукових установ та вищих навчальних закладів з питань розроблення проектів актів законодавства; проводить експертизу нормативних актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що зачіпають права, свободи та законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер⁴⁶⁷.

Інститут законодавства Верховної Ради України є самостійною науково-дослідною і прикладною державною установою в структурі апарату Верховної Ради України⁴⁶⁸. Основними завданнями Інституту законодавства Верховної Ради України є участь у фундаментальних дослідженнях та здійснення прикладних досліджень у сфері державного будівництва, а також законопроектних робіт, координація участі наукових установ та інших організацій у законотворчій діяльності Верховної Ради України. Крім того, на нього покладено завдання розроблення проектів концепції розвитку законодавства України та програм законопроектної діяльності Верховної Ради України. Одним із важливих напрямів діяльності Інституту є також аналіз практики застосування законів та ефективності їх дії, розроблення пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства. Не менш актуальними проблемами, розв'язання яких теж покладено на нього, є здійснення порівняльних досліджень законодавств інших країн, а також пошук шляхів зближення національного законодавства із зарубіжним та з міжнародним правом. Інститут має брати на себе і розроблення найбільш важливих законопроектів та здійснення їх науково-правової експертизи, а також надання науково-методичної допомоги у здійсненні законодавчої та законопроектної діяльності комітетам Верховної Ради України⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Питання Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 1994 р. № 780 // Зібрання постанов уряду України. — 1995. — № 2. — С. 32.

⁴⁶⁸ Про утворення Інституту законодавства Верховної Ради України: Постанова Президії Верховної Ради від 7 жовт. 1994 р. № 150/94-ПВ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 42. — Ст. 387.

⁴⁶⁹ *Опришко В. Ф.* Інститут законодавства Верховної Ради України та його місце і роль у структурі апарату Верховної Ради України // pdp.org.ua/prn_view.php?a=852.

Деякими повноваженнями щодо конституційно-конфліктної діагностики наділені комітети Верховної Ради України — органи Верховної Ради України, які утворюються з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямами законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій. Відповідно до закону законопроектна функція комітетів полягає в розробленні проектів законів, інших актів Верховної Ради України; попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених суб'єктами законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України; доопрацюванні окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях; узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли до законопроектів; внесенні пропозицій щодо перспективного планування законопроектної роботи. Контрольна функція комітетів, крім іншого, полягає в аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб з питань, віднесених до предметів відання комітетів, підготовці та поданні відповідних висновків та рекомендацій на розгляд Верховної Ради України; організації та підготовці парламентських слухань; взаємодії з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини тощо⁴⁷⁰.

Кожного року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини подає Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. Щорічна доповідь повинна містити посилання на випадки порушень прав і свобод людини і громадянина, щодо яких

⁴⁷⁰ Про внесення змін до Закону України «Про комітети Верховної Ради України»: Закон України від 22 груд. 2005 р. № 3277-IV // Офіційний вісник України. — 2006. — № 3. — Ст. 82.

Уповноважений уживав необхідних заходів, на результати перевірок, що здійснювалися протягом року, висновки та рекомендації, спрямовані на поліпшення стану забезпечення прав і свобод людини і громадянина⁴⁷¹. Підготовка такої доповіді — копітка аналітична, моніторингова, експертна робота у найважливішій та найконфліктнішій сфері конституційного права — сфері захисту прав людини. За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України приймає постанову. Щорічні та спеціальні доповіді разом із прийнятою постановою Верховної Ради України публікуються в офіційних виданнях Верховної Ради України.

Київський центр політичних досліджень і конфліктології — незалежна неурядова неприбуткова експертно-аналітична організація, заснована 1993 р. Напрямок діяльності центру — дослідження процесів трансформації українського суспільства і державних інститутів у період переходу від тоталітаризму до демократії. До основних видів діяльності центру належать моніторинг, аналіз і прогноз соціально-політичної й економічної ситуації в Україні; проведення науково-практичних семінарів і конференцій у напрямках досліджень центру; організація і проведення соціологічних досліджень (загальноукраїнські та регіональні репрезентативні опитування суспільної думки, вибіркові опитування окремих груп населення, експертні опитування); підготовка і видання інформаційно-аналітичних матеріалів. Центр виконує власні дослідницькі проекти за підтримки українських, а також міжнародних і зарубіжних організацій і фондів⁴⁷².

Таким чином, в Україні існує достатня інституційна база для здійснення конституційно-конфліктної діагностики на належному рівні — немає потреби у створенні якогось централізованого діагностичного центру, бо розгалужена система інституцій видається більш оптимальною для ефективного здійснення конституцій-

⁴⁷¹ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР // Офіційний вісник України. — 1998. — № 1. — Ст. 5.

⁴⁷² Аналітик: Веб-портал Київського центру політичних досліджень і конфліктології. — <http://analitik.org.ua/ukr/purposes>.

но-конфліктної діагностики. Спільним перспективним завданням всіх цих інституцій має стати розроблення, по-перше, описових моделей конституційних конфліктів різних видів та розкриття закономірності виникнення та динаміки кожного з них, а по-друге, вироблення пояснювальних моделей, які на основі системно-генетичного аналізу конституційних конфліктів зможуть виявити рушійні сили їх розвитку та їхні детермінанти. Для цього необхідно ретельно вивчити якомога більшу кількість конституційних конфліктів, що мали місце у конституційно-правовій практиці — як вітчизняній, так і зарубіжній — та зробити висновки щодо найефективнішого впливу на них для застосування відповідної моделі при виникненні аналогічних конфліктів у подальшому. Це дозволить реалізувати основну функцію конституційно-конфліктної діагностики, що полягає в оптимізації конституційно-правових відносин.

До теперішнього часу дослідження конституційно-правових відносин відбувалося здебільшого у ракурсі кооперації (співробітництва) суб'єктів цих відносин. Інша сторона взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин — конфронтація — довгий час залишалася поза увагою вчених. Дослідниками останнім часом лише вказувалося на необхідність звернутися до вивчення відносин конфлікту в конституційно-правовій сфері, але системного їх дослідження досі здійснено не було. В науці конституційного права України накопичилося багато розрізнених за тематикою робіт, присвячених тим або іншим аспектам конституційного конфлікту як феномена та процесу, але їх особливістю є те, що теоретичний аналіз, здійснюваний в їхніх рамках, був спрямований на вирішення хоч і важливих, але окремих наукових завдань. Ще більший масив неоднорідної неупорядкованої інформації містить сучасна державно-правова практика.

Наукове завдання цієї роботи полягає у наданні на основі теоретичного узагальнення і за допомогою методу системного аналізу цілісного уявлення про конституційний конфлікт як про феномен та процес в Україні, яке органічно поєднувало би його теоретичні та прикладні характеристики. На цій основі передбачалося запропонувати включити до змісту предмета науки конституційного права вивчення конституційної конфліктності.

За результатами здійсненого дослідження було отримано низку висновків, які — навіть у разі своєї дискусійності — стимулюватимуть подальше теоретичне осмислення особливостей та закономірностей конфліктних відносин суб'єктів конституційного права, наукове розроблення проблематики оптимізації таких відносин. Разом із тим робота містить обґрунтування певних висновків і рекомендацій, скерованих на вирішення практичних завдань, зок-

рема вироблення ефективних цивілізованих механізмів впливу на конституційний конфліктний процес.

Реалізовані мета і завдання цього дослідження дають можливість зробити висновки і запропонувати рекомендації щодо використання його результатів. Найбільш принциповими висновками, отриманими при дослідженні, є такі:

1. Конституційна конфліктність є не тільки природною властивістю конституційно-правових відносин, а й атрибутивною ознакою демократичного устрою держави і суспільства. Будучи наслідком соціальної (правової, політичної) активності суб'єктів конституційних правовідносин та причиною соціальної напруженості у суспільстві, конституційна конфліктність являє собою відносно масове, історично мінливе соціальне явище конституційно-правової реальності, яке складається із всієї системи конституційних конфліктів, що існують у відповідній державі у певний проміжок часу. Це складна система, в якій основне значення мають характеристики зв'язків між суб'єктами конфліктних правовідносин.

2. Вивчення в рамках науки конституційного права явища конституційної конфліктності вимагає виділення в її системі конституційної конфліктології як підсистеми. Конституційна конфліктологія відіграє інструментарну роль стосовно конституційно-правової науки, яка, у свою чергу, справляє на цю свою підсистему методологічний вплив. Підхід до вивчення конституційно-правових відносин з конфліктологічних позицій зумовлює необхідність врахування «людського чинника» у формуванні суб'єктивних зв'язків у межах системи конституційного права. Окремі індивіди, що персоніфікують суб'єктів конституційних правовідносин, своєю поведінкою, яка продиктована їх інтересами, потребами, цілями, створюють характер конституційно-правових відносин — кооперація (співробітництво) або конфронтація (конфлікт). Тому конституційне право відтепер має звернутися до деяких теоретичних та методологічних надбань конфліктології, антропології, психології, політології, соціології, тим самим збагативши свою категоріальну, теоретичну та методологічну базу. Долучення конституційної конфліктології до системи науки конституційного права дозволить оптимізувати правове регулювання у сфері консти-

туційно-правових відносин, забезпечить в умовах конституційного розвитку невідставання науки від прикладних політичних рішень, а також належний науковий супровід здійснюваних конституційних реформ.

3. Конституційний конфлікт як одиничний прояв конституційної конфліктності та предмет конституційної конфліктології являє собою протистояння (конфронтацію) у політико-правовій взаємодії суб'єктів конституційних відносин, яке відображується в інституційно норматизованих взаємоспрямованих діях цих суб'єктів щодо визнання, задоволення, захисту своїх інтересів, потреб, цілей. Структура конституційних конфліктів включає предмет (фактичні відносини конфронтації), об'єкт (певні цінності, на які спрямовані дії сторін конфлікту), суб'єктів та інших учасників (сторони та треті особи), соціальну характеристику (соціальні детермінанти та наслідки конфлікту, соціальні явища, що мали місце одночасно з ним), правову характеристику (співвідношення з інститутами, структурами і механізмами держави і громадянського суспільства).

4. Необхідність системного дослідження конституційних конфліктів, а також їх профілактики та вирішення стали підґрунтям для розроблення класифікації конституційних конфліктів у спосіб подання їх у вигляді єдиної універсальної схеми. Виділення певних однорідних діагностичних ознак дозволяє віднести окремий конституційний конфлікт до відповідної одиниці систематизації — типу, рівня, класу, роду, предметної групи та виду.

Виділивши певні ідеальні типи, ця схема дозволяє не тільки дистанціюватися від конкретного конфлікту, але й розширити проблемне поле для здійснення діагностики конституційних конфліктів, тобто має велике прикладне значення.

5. У рамках проведеної класифікації конституційних конфліктів здійснено аналіз його можливих форм, серед яких виділено простий конституційний конфлікт та три особливі форми конституційного конфлікту — конституційний делікт, конституційний спір та конституційну кризу. Особливі форми конституційного конфлікту досить широко досліджені в науковій літературі, а в рамках цього дослідження вперше визначено їх співвідношення

між собою та зроблено зіставлення з конституційним конфліктом. Зокрема, зазначено, що конституційний конфлікт може набувати різних форм, «перетікати» в процесі свого розвитку з однієї форми в іншу.

6. Конституційний конфлікт не є сталим застиглим явищем, це динамічний процес, що має свій початок та закінчення. Причини (обставини, що безпосередньо зумовлюють конфлікт) та умови (обставини, які необхідні для виникнення конфлікту) становлять поняття детермінант конституційного конфлікту, які у поєднанні з усвідомленням суб'єктами протилежності своїх інтересів створюють конфліктну ситуацію. Для її переростання у конституційний конфлікт потрібен інцидент як активна соціальна дія суб'єкта, спрямована на втілення в життя своїх інтересів. Сутністю конституційного конфлікту є чергування взаємних реакцій, спрямованих на утвердження інтересів кожної сторони і обмеження інтересів супротивника. Припинення конфліктної взаємодії може відбутися в одній із форм: розв'язання (завершення конфлікту силами самих конфліктантів), врегулювання (завершення протистояння шляхом переговорів за участю посередників або шляхом судового вирішення спору чи вирішення спору іншим повноважним арбітром), подолання (завершення конфлікту у спосіб ліквідації однієї із сторін конфлікту або придушення її інтересів), поступове загасання конституційного конфлікту.

7. Здійснення регулюючого впливу на конституційний конфліктний процес має на меті переведення його у річище раціональної діяльності та взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин; здійснення впливу на конфліктну поведінку суб'єктів з метою досягнення бажаних результатів; обмеження протистояння рамками конституційного законодавства. Засоби впливу на конституційний конфліктний процес можна умовно поділити на три групи — соціологічні, політологічні та юридичні, які на практиці вживаються системно та нероздільно. Серед соціологічних засобів, що здійснюють вплив на конституційний конфліктний процес, виділяються прогнозування конституційних конфліктів (обґрунтоване припущення щодо можливого виникнення, подальшого розвитку та результатів конституційних конфліктів) та запобігання конституційним конфліктам (діяльність, спрямована на не-

допущення виникнення або зведення до мінімуму можливості виникнення конфліктів, їх руйнівного впливу). Політологічні засоби впливу на конституційний конфліктний процес включають проведення громадських слухань, політичних переговорів та консультацій, політичне посередництво тощо. Блок юридичних засобів впливу на конституційний конфліктний процес становлять узгодження нормативно-правових актів та дій суб'єктів конституційних правовідносин, а також функціонування інститутів правосуддя.

8. Конституційний конфлікт має бути правильно оцінений для здійснення адекватного впливу на нього. Ефективним засобом одержання знань про конституційні конфлікти за допомогою системи логічно послідовних методологічних, теоретичних, методичних, організаційно-технічних процедур з метою подальшого вдосконалення конституційно-правових відносин та конституційно-правового регулювання є конституційно-конфліктна діагностика. Вона передбачає: а) вивчення конституційних конфліктів (здобуття знань про них шляхом спостереження й аналізу); б) моніторинг конституційних конфліктів (емпіричне дослідження реальних напружень і конфліктів та отримання на цій основі достовірної інформації про специфічні особливості їх структури, динаміки і реального впливу на відповідні соціальні процеси); в) конституційно-конфліктну аналітику (сукупність методів розпізнавання детермінант конфліктної ситуації, особливостей її найбільш ймовірного розгортання, характеру і змісту назріваючого конфлікту, інтересів, потреб і цілей конфліктуючих сторін, можливостей впливу на них); д) конституційно-конфліктологічну експертизу конституційного законодавства та практики його застосування (спеціальне дослідження якості конституційного законодавства та практики його застосування, тобто конституційних відносин, що складаються на основі цього законодавства, з точки зору конституційної конфліктності). Конституційно-конфліктна діагностика забезпечує інституціоналізацію конституційних конфліктів, тобто їх належне унормування та упорядкування, і здійснюється в Україні різноманітними державними і недержавними установами.

Нормативний матеріал

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Конституція (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН». — файл: T000000.LHT.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.
4. Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 року № 1к/95 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133.
5. Кодекс адміністративного судочинства України // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 153–154.
6. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовтня 1995 року № 356/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 34. — Ст. 266.
7. Про внесення змін до Закону України «Про комітети Верховної Ради України»: Закон України від 22 грудня 2005 року № 3277-IV // Офіційний вісник України. — 2006. — № 3. — Ст. 82.
8. Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо заборони продажу земель сільськогосподарського призначення до прийняття відповідних законодавчих актів: Закон України від 19 грудня 2006 року № 490-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 3. — Ст. 91.
9. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV // Офіційний вісник України. — 2004. — № 49. — Ст. 3201.
10. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 13. — Ст. 65.
11. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV // Офіційний вісник України. — 2004. — № 15. — Ст. 1028.
12. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 5–6. — Ст. 43.

13. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 грудня 2006 року № 514-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 11. — Ст. 94.
14. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.
15. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 155.
16. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
17. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20-21. — Ст. 190.
18. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1992 року № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.
19. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 року № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34. — Ст. 504.
20. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
21. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 17. — Ст. 728.
22. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 року № 137/98-ВР // Офіційний вісник України. — 1998. — № 12. — Ст. 435.
23. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 року № 1524-III // Офіційний вісник України. — 2000. — № 14. — Ст. 552.
24. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18 жовтня 2006 року № 251-V // Офіційний вісник України. — 2006. — № 44. — Ст. 2938.
25. Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 1 листопада 2006 року // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 50. — Ст. 497.
26. Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 16 березня 2005 року № 2476-IV // Офіційний вісник України. — 2005. — № 14. — Ст. 701.
27. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року № 93-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 40. — Ст. 290.
28. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада

- да 1992 року № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 3. — Ст. 17.
29. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР // Офіційний вісник України. — 1998. — № 1. — Ст. 5.
 30. Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 5 грудня 2006 року № 1033: Указ Президента України від 30 січня 2007 року № 59/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 19.
 31. Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 30 січня 1998 року № 70: Указ Президента України від 29 травня 2006 року № 450/2006 // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН». — файл: U450_06.LHT.
 32. Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 26 травня 1998 року № 511: Указ Президента України від 29 травня 2006 року № 451/2006 // Комп'ютерна правова система «ЛІГА ЗАКОН». — файл: U451_06.LHT.
 33. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Указ Президента України від 2 квітня 2007 року № 264/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 1. — Ст. 1.
 34. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 26 квітня 2007 року № 355/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 5. — Ст. 41.
 35. Про затвердження Положення про постійного представника Президента України у Верховній Раді України: Указ Президента України від 25 лютого 1997 року № 165/97 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 9. — Ст. 37.
 36. Про звільнення В. Іващенко з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 10 травня 2007 року № 390/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6103.html>.
 37. Про звільнення В. Пшеничного з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 30 квітня 2007 року № 369/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6083.html>.
 38. Про звільнення С. Станік з посади судді Конституційного Суду України: Указ Президента України від 1 травня 2007 року № 370/2007 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — <http://www.prezident.gov.ua/documents/6084.html>.
 39. Про зупинення дії нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Указ Президента України від 24 квітня 1997 року № 372/97 // Голос України. — 1997. — 6 трав.
 40. Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 11 квітня

- 2007 року № 617: Указ Президента України від 12.04.2007 року № 299/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 4. — Ст. 34.
41. Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2007 року № 595: Указ Президента України від 3 квітня 2007 року № 265/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 64.
 42. Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2006 року № 1383: Указ Президента України від 31 жовтня 2006 року № 909/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 44. — Ст. 2944.
 43. Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією: Указ Президента України від 6 лютого 2003 року № 84/2003 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 6. — Ст. 228.
 44. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.
 45. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності»: Указ Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 37. — Ст. 2540.
 46. Про Перелік посад керівників військових формувань, правоохоронних органів, органів дипломатичної служби, кандидатури для призначення на які погоджуються з Президентом України: Указ Президента України від 4 грудня 2006 року № 1025/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 49. — Ст. 3255.
 47. Про Положення про постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 22 травня 1998 року № 504/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 21. — Ст. 758.
 48. Про продовження виконання міністром закордонних справ України Б. Тарасюком своїх посадових обов'язків: Указ Президента України від 5 грудня 2006 року № 1033/2006 // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 231.
 49. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 квітня 2007 року «Про суспільно-політичну ситуацію та невідкладні заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян України»: Указ Президента України від 6 квітня 2007 року № 285/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 3. — Ст. 19.
 50. Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції: Указ Президента України від 9 лютого 2004 року № 175/2004 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 6. — Ст. 307.
 51. Питання Центру правової реформи і законопроектних робіт при

Міністерстві юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 1994 року № 780 // Зібрання постанов уряду України. — 1995. — № 2. — С. 32.

52. Про внесення змін до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2006 року № 1256 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 35. — Ст. 2465.
53. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 року № 731 // Зібрання постанов уряду України. — 1993. — № 1-2. — С. 28.
54. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2006 року № 1383 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 40. — Ст. 2687.
55. Про затвердження Положення про постійного представника Кабінету Міністрів України у Верховній Раді України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2001 року № 1292 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 40. — Ст. 1809.
56. Про затвердження Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 червня 2000 року № 915 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 24. — Ст. 994.
57. Про заходи щодо запобігання діям, які порушують Конституцію та закони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2007 року № 617 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 27. — Ст. 1085.
58. Про невідкладні заходи щодо забезпечення виконання постанов Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 837-V «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні» та № 839-V «Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2007 року № 595 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 906.
59. Про постійного представника Кабінету Міністрів України у Конституційному Суді України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2005 року № 314 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 16. — Ст. 848.
60. Про внесення змін до статті 61 регламенту Верховної Ради та постанови «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 6 квітня 2007 року № 904-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 26. — Ст. 1038.
61. Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні: Постанова Верховної

- Ради України від 2 квітня 2007 року № 837-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 853.
62. Про Звернення Верховної Ради Автономної Республіки Крим з приводу політико-правової ситуації, що склалася в Автономній Республіці Крим у зв'язку з виданням Указу Президента України № 70/98 від 30 січня 1998 року: Постанова Верховної Ради України № 120/98-ВР від 12 грудня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 6-7. — Ст. 27.
 63. Про Звернення Верховної Ради України до Українського народу: Постанова Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 838-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.
 64. Про звернення Голови Верховної Ради України до Президента України: Постанова Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 842-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.
 65. Про звернення до Конституційного Суду України стосовно розгляду конституційного подання щодо перевірки конституційності Указу Президента України від 2 квітня 2007 року № 264/2007 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України п'ятого скликання»: Постанова Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 845-V // Голос України. — 2007. — 4 квіт.
 66. Про звільнення Тарасюка Б. І. з посади міністра закордонних справ України: Постанова Верховної Ради України від 1 грудня 2006 року № 413-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 2. — Ст. 27.
 67. Про підсумки парламентських слухань щодо стану боротьби з корупцією в Україні: Постанова Верховної Ради України від 5 липня 2001 року № 2612-III // Голос України. — 2001. — 15 серп.
 68. Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»: Постанова Верховної Ради України від 2 квітня 2007 року № 839-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 22. — Ст. 854.
 69. Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16 березня 2006 року № 3547-IV // Офіційний вісник України. — 2006. — № 16. — Ст. 1174.
 70. Про формування складу Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 4 серпня 2006 року № 88-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 37. — Ст. 323.
 71. Про становище в шахтарських регіонах республіки: Постанова Верховної Ради УРСР від 28 лютого 1991 року № 801-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 13. — Ст. 148.
 72. Про ситуацію в Криму: Постанова Президії Верховної Ради України від 12 вересня 1994 року № 119/94-ПВ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 39. — Ст. 360.

73. Про утворення Інституту законодавства Верховної Ради України: Постанова Президії Верховної Ради від 7 жовтня 1994 року № 150/94-ПВ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 42. — Ст. 387.
74. Про суспільно-політичну ситуацію та невідкладні заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 квітня 2007 року // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 64.
75. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 50. — Ст. 3288.
76. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) // Офіційний вісник України. — 1998. — № 27. — Ст. 1009.
77. Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) // Офіційний вісник України. — 2002. — № 20. — Ст. 993.
78. Рішення Конституційного Суду України від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (справа щодо прописки) // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 5.
79. Про припинення конституційного провадження у справі за конституційними поданнями 57 та 69 народних депутатів України щодо визнання неконституційними актів, прийнятих на засіданні частини народних депутатів України у приміщенні «Українського дому» 21 січня та 1 лютого 2000 року: Ухвала Конституційного Суду України від 27 червня 2000 року № 2-уп/2000 // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4.
80. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 // Постанови Пленуму Верховного Суду України. — Т. 1: 1963–2000 рр.

81. Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року у справі за скаргю довіреної особи кандидата на посаду Президента України Юценка В. А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України Катеринчука М.Д. на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України Януковича В. Ф. // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 234.
82. Про затвердження Положення про порядок проведення страйку як крайнього засобу вирішення колективного трудового спору (конфлікту) та примирних процедур під час страйку: Наказ Національної служби посередництва і примирення від 4 серпня 2004 року № 113 // Орієнтир. — 2004. — № 35.
83. Юридичний висновок Міністерства юстиції за результатами правової експертизи Указа Президента України від 2 квітня 2007 р. № 264 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» // Веб-портал Міністерства юстиції України. — www.minjust.gov.ua/0/9214.
84. Юридичний висновок Міністерства юстиції за результатами правової експертизи Указу Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» // Веб-портал Міністерства юстиції України. — www.minjust.gov.ua/0/9383.
85. Юридичний висновок Міністерства юстиції України за результатами правової експертизи Указу Президента України від 5 грудня 2006 р. № 1033 «Про продовження виконання міністром закордонних справ України Б. Тарасюком своїх посадових обов'язків» // Урядовий портал. — 2006. — 6 груд. — <http://www.minjust.gov.ua/0/8361>.
86. Юридичний висновок Міністерства юстиції України щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10.05.2006 року // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 6. — С. 5–15.
87. Висновок Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 27.12.2005 року щодо дотримання конституційної процедури під час внесення змін до Конституції України 1996 року шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV та щодо відповідності його положень загальним засадам Конституції України 1996 року і європейським стандартам // Юридическая практика. — 2006. — № 1–2. — С. 27–31.
88. Угода про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України V скликання між фракцією Партії регіонів, фракцією Соціалістичної

партії України та фракцією Комуністичної партії України від 7 липня 2006 року // Голос України. — 2006. — 14 лип.

89. Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 року // Урядовий портал. — www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=44333121.

Література

1. *Авксентьев В. А.* Этнические конфликты: история и типология // СО-ЦИС. — 1996. — № 12. — С. 43–49.
2. *Алексеев С.* XXVII съезд и современная юридическая наука (вопросы общей теории права) // Правоведение. — 1986. — № 3.
3. *Алякин А. А.* Основные методические подходы к анализу развития политических конфликтов // Социально-гуманитарные знания. — 2004. — № 5. — С. 306–312.
4. Аналітик: Веб-портал Київського центру політичних досліджень і конфліктології. — <http://analitik.org.ua/ukr/purposes>.
5. *Ануфриев В. А.* Социальная роль и активность личности. — М., 1971.
6. *Анцупов А. Я., Шипилов А. И.* Конфликтология: Учеб. для вузов. — М.: ЮНИТИ, 2002. — 551 с.
7. *Артемов Г. П.* Политическая социология: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 280 с.
8. *Арутюнян А.* Парламент, президент, премьер-министр: перспективы взаимоотношений // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 78–80.
9. *Бабенко К.* Конституція України як фактор стабілізації та розвитку правового і політичного життя суспільства // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 38–44.
10. *Бабосов Е. М.* Конфликтология: Учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — Минск: Тетрасистемс, 2001. — 464 с.
11. *Бачинин В. А.* Энциклопедия философии и социологии права. — С.Пб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 1093 с.
12. *Белкин А. А.* Текстуально-правовые конфликты в Конституции Российской Федерации 1993 года и проблемы их преодоления // Избранные работы 90-х годов по конституционному праву. — С.Пб., 2003. — С. 184–192.
13. *Бельков О. А.* Конфликтологический инструментарий политического менеджмента // Власть. — 2003. — № 11. — С. 27–32.
14. *Бертон Дж.* Природа конфликта и природа человеческих потребностей // Социальный конфликт: современные исследования / Ред.-сост. С. В. Медведева. — М., 1991. — С. 50–59.
15. *Берченко А. Я.* Ленинские принципы советского права. — М.: Мысль, 1970.

16. *Бобровник С. В.* Правовий конфлікт та юридичні колізії: взаємодія та взаємозалежність // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 4. — С. 5–6.
17. *Богданова Н. А.* Целостность и структура науки конституционного права // Российский юридический журнал. — 2001. — № 2. — С. 10–19.
18. Большая советская энциклопедия: В 30 т. Т. 13. — М.: Сов. энцикл., 1973.
19. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских — М.: ИНФРА-М, 1999.
20. *Бондаренко М.* Дважды изгнанный городской голова // Юридическая практика. — 2006. — № 4. — С. 18.
21. *Бондаренко М.* І не судові це справи! // Юридична практика. Судовий випуск. — 2006. — 20 черв. — С. 4.
22. *Бородулина Н. А.* Города-доноры: опора федерального центра или источник региональных конфликтов? // ПОЛИС. — 2002. — № 6. — С. 127–142.
23. *Брацлавська В. Я.* Соціальні конфлікти в суспільстві // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. — 2003. — № 1. — С. 31–38.
24. *Брежнев О. В.* Конституционно-правовые коллизии и споры (теоретико-методологические подходы к исследованию) // Правовая политика и правовая жизнь. — 2002. — № 4. — С. 20–26.
25. *Брежнев О. В.* Конституционно-правовые споры как явления современной действительности (генезис, содержание, порядок разрешения) // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 3–8.
26. *Брежнев О. В.* Споры о компетенции между органами власти как объект судебного конституционного контроля // Конституционное и муниципальное право. — 2005. — № 4. — С. 35–37.
27. *Бульба О.* До питання поділу влади в Україні: пошук оптимальних варіантів // Право України. — 2003. — № 4. — С. 8–11.
28. *Валюшко А.* Спорная отставка КМУ // Юридическая практика. — 2006. — № 3. — С. 3.
29. *Варламова Н. В., Пахоленко Н. Б.* Общественный консенсус: подходы к проблеме // Государство и право. — 1992. — № 3. — С. 3–10.
30. *Васильева Е. И.* Институционализация социального конфликта: современный опыт США // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — Вып. 6. — С. 128–151.
31. *Ващенко І. В.* Загальні проблеми викладання конфліктології // Психологія: Зб. наук. пр./ НПУ ім. М. П. Драгоманова. — 2002. — Вип. 15. — С. 13.
32. *Ващенко І. В.* Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ: Монографія. — Х.: ОВС, 2002. — 256 с.

33. *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учеб. пособие для вузов. — М.: Закон и право; ЮНИТИ, 1998.
34. *Гавриш С.* Нынешняя система местного самоуправления приводит к постоянным конфликтам в регионах // Бизнес. — 2006. — № 35. — С. 16–19.
35. *Галустян Н. В.* Правовая активность личности в механизме формирования социально полезного поведения: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Ростов н/Д, 2005. — 26 с.
36. *Ганьба Б.* Місце і роль категорій системного підходу в державно-правових дослідженнях // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 59–65.
37. *Гвишиани Д. М.* Диалектико-материалистические основания системных исследований // Диалектика и системный анализ / Под ред. Д. М. Гвишиани — М., 1986. — С. 7–8.
38. *Гетьман А.* Перший вітчизняний підручник з конфліктології для юристів // Право України. — 2002. — № 4. — С. 170–171.
39. *Глухова А. В.* Политические конфликты и кризисы. Консенсус и политические методы его достижения // Государство и право. — 1993. — № 6. — С. 8.
40. *Гончар И.* Дело за малым — присягой // Юридическая практика. — 2005. — № 47. — С. 1, 3.
41. *Гончар И.* Лингво-конституционность // Юридическая практика. — 2005. — № 7. — С. 1, 3.
42. *Гончар И.* Суд есть. А где же судьи?! // Юридическая практика. — 2005. — № 34. — С. 1, 3.
43. *Гончар И.* Судьи КСУ опять не избраны // Юридическая практика. — 2006. — № 3. — С. 3.
44. *Гончар И.* Что есть у нас закон? Бумага... // Юридическая практика. — 2007. — № 6. — С. 3.
45. *Гранат Н. Л.* Правосознание и правовое воспитание // Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 378–399.
46. *Гурков И. Б.* Проблемы теории конфликта в современной научной литературе (аналитический обзор) // Известия АН СССР. Сер. экономическая. — 1991. — № 1. — С. 131–142.
47. *Дарендорф Р.* Тропы из утопии. — М., 2002.
48. *Держій І. М.* Вибори Президента України 2004 року: конфліктологічний аспект // Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 90–97.
49. *Дідич Т. О.* Правова експертиза проєктів нормативно-правових актів як необхідна складова нормопроекування: ознаки, методи, функції та зав-

- данья // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 3. — С. 14–17.
50. *Дмитриев А. В.* Конфликтология: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 2003. — 320 с.
51. *Егоров В. К.* Факторы конфликтности в процессе становления многопартийности // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 39.
52. *Егоров С. А.* Современная наука конституционного права США. — М., 1987.
53. *Єзеров А. А.* Конфліктогенність конституцій // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 2005. — Вип. 25. — С. 168–171.
54. *Желтухин А. И.* Социологическая концепция конфликта // СОЦИС. — 1994. — № 4. — С. 140–144.
55. *Журавльова Г.* Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії та практики) // Право України. — 1998. — № 11. — С. 23–25.
56. *Замотаева Е. К.* Конституционно-правовые споры // Конституционное и муниципальное право. — 2004. — № 5. — С. 2–7.
57. *Запрудский Ю. Г.* Внутри конфликта // СОЦИС. — 1993. — № 7. — С. 51–58.
58. *Заславский Л.* Порядок в стране, Ялте и в мире // Юг. — 1998. — № 20. — С. 1.
59. *Захарьящева И. Ю.* Юридический конфликт как социальная предпосылка процессуальной деятельности // Юрист. — 2004. — № 4. — С. 46–51.
60. *Здравомыслов А. Г.* Интерес // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 2001. — С. 212.
61. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта. — М.: Аспект-Пресс, 1995.
62. *Золян С. Т.* Проблема и конфликт (опыт логико-семантического анализа) // ПОЛИС. — 1996. — № 4. — С. 96–105.
63. *Иванец Г. И., Калинин И. В., Червонюк В. И.* Конституционное право России: Энцикл. слов. / Под общ. ред. В. И. Червонюка. — М.: Юрид. лит., 2002.
64. *Іщенко О. М.* Класифікація сучасних соціальних конфліктів // Держава і право: Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — 2000. — Вип. 5. — С. 450.
65. *Іщенко О. М.* Цивілізаційна природа соціальних суперечностей // Вісник: Філософія. Політологія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 2001. — Вип. 35. — С. 32.
66. *Казаков В.* Социальный конфликт: проблема определения // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 156–165.
67. *Канівець О.* Кому заважає Львівська обласна рада? // Портал м. Львова. — 2004. — 16 черв. — <http://www.portal.lviv.ua/article/2004/06/16/182823.html>.

68. *Капша Т.* Социально-правовая экспертиза проектов нормативных актов // Закон и жизнь. — 2004. — № 5. — С. 14–16.
69. *Кареев Д. В.* Типология конфликтов как исследовательская проблема // Личность. Культура. Общество. — 2004. — Вып. 4. — С. 41–51.
70. *Кильмашкина Т. Н.* Конфликтология: социальные конфликты: Учеб. пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 279 с.
71. *Клімова Г.* Юридичний конфлікт: причини і сутність // Вісник Академії правових наук. — 2002. — № 1. — С. 99–105.
72. *Козловський А. А.* Юридична конфліктологія: діалектичні константи правового пізнання // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2000. — Вип. 82. — С. 5–13.
73. *Коллизонное право: Учеб. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров.* — М: Изд-во г-на М. Ю. Тихомирова, 2000. — 394 с.
74. *Колозрева О.* Объявлен криминальный террор? // Юг. — 1998. — № 33. — С. 1.
75. *Колос М.* Конфлікт: теорія і практика // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. — 2003. — № 8. — С. 39–44.
76. *Колосова Н. М.* Конституционная ответственность — самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. — 1997. — № 2. — С. 88.
77. *Комаровский В. С., Тимофеева Л. Н.* Конфликты граждан с чиновниками: почему и зачем? // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 5–15.
78. Конституция Германской империи // www.bsu.edu.ru:8813/service/inc/02/01.doc.
79. Конституция Германской империи от 16 апреля 1871 года // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2 т. / Отв. ред. Н. А. Крашенинникова — М., 2004. — Т. 2: Современное государство и право. — С. 301.
80. Конституційний Суд скаржитися на підрив основ влади // Українська правда. — 2005. — 13 верес. — http://pravda.com.ua/news_print/2005/9/13/33351.htm.
81. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х.: Право, 2003. — 328 с.
82. Конфликтология: Учебник / А. Я. Кибанов, И. Е. Ворожейкин, Д. К. Захаров, В. Г. Коновалова; Под ред. А. Я. Кибанова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2006.
83. Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования) / Под ред. Е. И. Степанова. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 344 с.
84. Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — Х.: Право, 2002. — 256 с.
85. *Копиленко О.* Готовність чи безпорадність (чи здатне українське зако-

- нодавство розв'язувати гострі проблеми АР Крим) // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 2. — С. 35–46.
86. *Котигоренко В.* Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 75–87.
87. *Кравец І. А.* Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики). — М.; Новосибирск, 2002.
88. *Краснов Б. И.* Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. — 1992. — № 6. — С. 14–22.
89. *Кресіна І. О.* Політико-правові проблеми політичної реформи в Україні // Конституційні засади державотворення і право творення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України: Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка; Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — С. 34–40.
90. *Кривцова В. М.* Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / НЮАУ ім. Я. Мудрого. — Х., 2005. — 20 с.
91. *Крусян А. Р.* Взаимодействие местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления в Украине: Учеб. пособие. — О.: Юрид. л-ра, 2001. — 164 с.
92. *Кудрявцев В. Н.* Юридическая конфликтология / РАН. Центр конфликтол. исслед. — М., 1995. — 317 с.
93. *Кучма Л. Д.* О самом главном. — К., 1999. — 351 с.
94. *Лазарев М.* Конституционный порядок как политическая ценность // Конституционное и муниципальное право. — 2003. — № 6. — С. 5.
95. *Лемак В.* Референдум про НАТО і ЄСР: між законом і Конституцією // Українська правда. — 2007. — 31 січ. — http://www.pravda.com.ua/news_print/2007/1/31/53868.htm.
96. *Леонтьева Е.* Общественный конфликт // Вопросы экономики. — 1989. — № 4. — С. 120–129.
97. *Литвин В. М.* Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 219. — С. 5.
98. *Лучин В. О.* Конституционные деликты // Государство и право. — 2000. — № 1. — С. 12–19.
99. *Лучин В. О.* Конституционные нормы и правоотношения. — М., 1997.
100. *Лучин В. О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 687 с.
101. *Мазур Ю.* ГКЧП в отдельно взятом городе // Юг. — 1998. — № 47. — С. 1.
102. *Майструк Н.* Дослідження соціальних конфліктів у німецькій соціології: класичні та сучасні орієнтири // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 153–162.
103. *Малько А. В., Субочев В. В.* Законный интерес и юридическая обязанность // Государство и право. — 2007. — № 2. — С. 30–36.

104. *Мариновская И. Д., Цветков В. Л.* Конфликтология: Учеб. пособие / Моск. ун-т МВД России. — М.: Щит-М, 2003. — 136 с.
105. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. — Т. 4.
106. *Медушевский А. Н.* Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций. — М.: ГУ ВШЭ, 2002. — 512 с.
107. *Мельник М. І.* Роль суду в організації підготовки та проведення виборів Президента України 2004 року // Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 67–77.
108. *Морозова Л. А.* Юридическая конфликтология: «Круглый стол» журнала «Государство и право» // Государство и право. — 1994. — № 4. — С. 3–23.
109. *Наливайко Л. Р.* Теоретичні аспекти конституційного делікту // Держава і право. — 2003. — Вип. 13. — С. 3–8.
110. *Некрасов С. И.* Федеральные и региональные средства и способы преодоления юридических коллизий публично-правового характера // Государство и право. — 2001. — № 4. — С. 5–12.
111. *Нечипоренко Л. А.* Марксизм-ленинизм о социальных конфликтах и критика буржуазных интерпретаций: Автореф. дис... д-ра филос. наук / МГУ. — М., 1986.
112. *Нэх В. Ф.* Политические переговоры: организация и процедура проведения // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 4. — С. 59–75.
113. *Оборотов Ю. Н.* Основные вопросы теории правовой активности личности социалистического общества: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — О., 1979. — 135 с.
114. *Оборотов Ю. Н.* Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2005. — 184 с.
115. *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии: Монография. — О.: Юрид. л-ра, 2001. — 160 с.
116. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. Т. 1. Теория государства. — М.: Зерцало, 1998. — 416 с.
117. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. Т. 2. Теория права. — М.: Зерцало, 1998. — 640 с.
118. *Овчинников В. С.* Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. — 1990. — № 10. — С. 54–59.
119. *Опришко В. Ф.* Інститут законодавства Верховної Ради України та його місце і роль у структурі апарату Верховної Ради України // rdr.org.ua/prn_view.php?a=852.
120. *Орзих М. Ф.* Конституционная реформа в Украине: Учеб. пособие. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — 128 с.
121. *Орзих М. Ф.* Личность и право: Монография. — О.: Юрид. л-ра, 2005. — 312 с.

122. Орзих М. Ф., Крусян А. Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: Монография. — К.: Алерта, 2006. — 290 с.
123. Орловський О. С. Характеристика суб'єктів партійно-політичного життя Одеської області та їх діяльність у період виборів Президента України // Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 475–482.
124. Парубець О. І. Застосування соціодіагностики в управлінні соціальними процесами // Грані. — 2004. — № 1 (33). — С. 114–119.
125. Петров Н. Политические конфликты в регионах // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России. — М., 1997. — С. 75.
126. Покровский И. Ф. О правовой активности личности и формировании правосознания // Вестник ЛГУ. Сер. 17. Экономика, философия, право. — 1971. — Вып. 3.
127. Політологія / За ред. І. С. Дзюбо, К. М. Левіковського. — К., 1998.
128. Полях Л. Президент приговорил судей // Газета-24. — 2007. — № 28. — С. 3.
129. Примаченко А. Дело И. Брюховецкого... оказалось уголовным // Зеркало недели. — 2004. — № 49. — С. 1, 4.
130. Пряхина Т. М. Конституционная доктрина Российской Федерации. — М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2006. — 323 с.
131. Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 2004. — 460 с.
132. Пряхина Т. М. Конституционные конфликты // Государство и право. — 2004. — № 11. — С. 19–25.
133. Пугачев В. П. Средства массовой коммуникации в современном политическом процессе // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 5. — С. 3–16.
134. Рахманин С. Вялотекущая «бархатная революция» // Зеркало недели. — 2000. — № 5. — www.zn.ua/1000/1030/25813.
135. Рахманин С. Геометрия тупика // Зеркало недели. — 2000. — № 4. — www.zn.ua/1000/1030/25706.
136. Рахманин С. Кабинетная интрига // Зеркало недели On The WEB. — 2007. — № 3. — <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/print/55718>.
137. Рахманин С. Когда в товарищах согласия нет // Зеркало недели. — 2006. — № 46. — С. 1, 3.
138. Рахманин С. О кризисе власти, силы и мысли // Зеркало недели. — 2005. — № 26. — С. 1, 3.
139. Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты. — К.: Сфера, 1999. — 496 с.
140. Решетникова К. В. Теоретико-методологические основы типологии позиционных конфликтов // СОЦИС. — 2003. — № 7. — С. 70–76.

141. *Розумний М.* 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда. — 2006. — 18 груд. — www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.htm.
142. Российский социум в 1994 году: конфликтологическая экспертиза // СОЦИС. — 1995. — № 2. — С. 3–11.
143. *Рузавин Г. И.* Спор // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 2001. — С. 536.
144. *Рукавишников В. О.* Социальная напряженность // Диалог. — 1990. — № 8. — С. 10–15.
145. *Руткевич М. Н.* Социальный конфликт: философское измерение // Вестник Российской академии наук. — 1994. — Т. 64, № 6. — С. 479–489.
146. *Сарторі Джованні.* Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. — К.: АртЕк, 2001. — 224 с.
147. Словник термінів з правової конфліктології: Наук.-довід. вид. / За ред. М. Панова, Ю. Битяка, Л. Герасіної. — Х.: Одиссей, 2006.
148. *Смеленко А.* Выстрелы в спину // Юг. — 1998. — № 26. — С. 1.
149. Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии. — М.: Наука, 1982.
150. *Соловьев А. И.* Конфликты в государственно-административной сфере (Раздел учеб. пособия) // Полис. — 1997. — № 4. — С. 154–165.
151. *Сонюк В.* Чиновники и суды страшнее огня // День. — 2005. — 9 июля. — С. 1.
152. *Сперанский В. И.* Основные виды конфликтов: проблемы классификации // Социально-политический журнал. — 1995. — № 4. — С. 164–175.
153. Становлення публічної політики в регіонах України / С. Г. Конончук, М. В. Лациба, Ю. А. Тищенко; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К., 2006. — 368 с.
154. *Старцев В.* Съезд победителей // Зеркало недели. — 2004. — № 49. — С. 4.
155. *Степанов Е. И.* Методологические ориентиры экспертизы и регулирования социальных конфликтов // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 5–21.
156. *Степанов Е. И., Куконков П. И.* Проблемы и перспективы моделирования, мониторинга и менеджмента региональных напряжений и конфликтов // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 2003. — Вып. 20. — С. 14–38.
157. *Тагиров Э. Р.* Центр — регионы: поиск согласия на пути к федерализации России // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 2003. — Вып. 20. — С. 110–123.
158. *Танненбаум В.* Категории «политика» и «власть» в науке конституционного права // Проблемы конституционного права. — Саратов, 1974. — Вып. 1 (2). — С. 50.

159. *Танчер В. В.* Льюис Козер: функциональность конфликта и польза несогласия в науке // Современная американская социология. — М., 1994. — С. 266–273.
160. *Терлецький Д.* Конституційний Суд України — Міністерство юстиції України: конфлікт повноважень у сфері забезпечення дії міжнародних договорів України // Юридический вестник. — 2006. — № 4. — С. 109–114.
161. *Тихомиров Ю. А.* Развитие теории конституционного права // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 5–13.
162. *Тихомиров Ю. А.* Споры о компетенции государственных органов // Коллизионное право: Учеб. и науч.-практ. пособие. — М., 2000. — С. 215–231.
163. *Тихомиров Ю. А.* Юридические конфликты: природа, виды, преодоление // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 49–61.
164. *Тодика Ю. М.* Державно-правова конфліктологія як важливий напрямок наукових досліджень // Вісник Академії правових наук. — 1996. — № 6. — С. 13–23.
165. *Тодика Ю. М.* Теоретико-методологічні питання виборчого процесу в аспекті реалізації народовладдя // Вибори Президента України — 2004: проблеми теорії та практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 170–174.
166. *Тодика Ю. М.* Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. — 1997. — № 1. — С. 48–49.
167. *Тодыка О. Ю.* Причины возникновения государственно-правовых конфликтов в сфере народовластия // Юридический вестник. — 2006. — № 2. — С. 71–77.
168. *Тодыка Ю. Н.* Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие. — Х: Фолио; Райдер, 1998. — 292 с.
169. *Тропер М.* Проблема толкования и теория верховенства конституции // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 171.
170. *Турен А.* Социальные движения, революция, демократия // Свободная мысль. — 1991. — № 14.
171. *Устинова М. Я.* Опыт создания этноконфликтного мониторинга в постсоветском пространстве // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — 1994. — № 6. — С. 108–116.
172. *Федоренко В.* Теоретико-методологічні проблеми системи сучасного конституційного права України // Право України. — 2007. — № 2. — С. 21–26.
173. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: ИНФРА-М, 2004.
174. *Цой Л. Н.* Существующие подходы к исследованию, анализу, типологии и классификации конфликтов (дискуссии с современниками) // Социальный конфликт. — 2000. — № 3. — С. 26.
175. *Червонюк В. И., Гойман-Калинский И. В.* Согласование интересов как

- вид современных законодательных технологий // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 33.
176. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М.: Юрист, 1996. — 576 с.
177. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. — Ленинград, 1968.
178. Чулюкин И. Л. Социальные конфликты и применение права: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Казань, 2001.
179. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 80 с.
180. Шаповал В. М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні // Право України. — 1996. — № 9. — С. 49–52, 62.
181. Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, Конституція // Право України. — 2007. — № 8. — С. 6–8.
182. Шумлянський С. Мовна ситуація: виміри конфліктності // Віче. — <http://www.viche.info/index.php?action=archive&id=31>.
183. Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев; Центр конфликтол. исслед. РАН. — М., 1995. — 159 с.
184. Ющик О. І. Конституційні проблеми законотворчого процесу в Україні // Конституційні засади державотворення і право творення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України: Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка; Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — 334 с.
185. Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory. — N.Y., 1963.
186. Coser L. The Function of Social Conflict. — N.Y., 1964.
187. Coser L. The Studies of Social Conflict. — N.Y., 1956; Coser L. Continuities in the Studies of Social Conflict. — N.Y., 1967.
188. Dahrendorf R. Out of Utopia. Essays in the Theory of Society. — London, 1970.
189. Dahrendorf R. The Modern Social Conflict. — London, 1988.
190. Deutsch M. The resolution of conflict. — New Haven; L., 1973.

Наукове видання

Єзеров Альберт

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНФЛІКТ
ЯК ФЕНОМЕН ТА ПРОЦЕС В УКРАЇНІ**

Монографія

Редактор-коректор *Н. І. Крилова*

Технічний редактор *Т. В. Іванова*

Підписано до друку 01.02.2008. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура School. Ум. друк. арк. 13,95. Тираж 150 прим. Зам. № 4.

Видавництво і друкарня «Юридична література»
(Свідоцтво ДК № 1374 від 28.05.2003 р.)
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.
Тел./факс: (0482) 777-48-79

Єзеров А.

Є 423 Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: Монографія. — Одеса: Юридична література, 2008. — 240 с.
ISBN 978-966-419-058-6.

Постійне зростання конфліктності конституційно-правових відносин, необхідність удосконалення конституційного законодавства у відповідності до світових стандартів конституціоналізму зумовлюють актуальність дослідження конституційних конфліктів в Україні.

Саме тому комплексний аналіз існуючих у сучасній Україні конституційних конфліктів та конституційних конфліктів, що політично та юридично вичерпані, а також практичних результатів впливу, який здійснюється конституційним правом як фундаментальним нормативним інституційним регулятором, на детермінацію та динаміку конституційних конфліктів, на мінімізацію їх негативних наслідків, має не тільки актуальне, але й концептуальне значення для теорії та практики українського конституціоналізму.

Вперше в рамках науки конституційного права України на основі системного підходу здійснено комплексне монографічне дослідження особливостей та закономірностей конституційного конфлікту як феномена і процесу політико-правової реальності сучасного державотворення в Україні та зумовлених цим актуальних теоретичних і практичних питань. У такий спосіб вирішено важливе наукове завдання — завдання розвитку цілісної концепції конституційного конфлікту на підставі синтезу всіх аспектів теоретичного бачення даної проблеми у конституційно-правовому вимірі.

Для юристів, політиків, наукових і практичних працівників, студентів та аспірантів, а також всіх, хто цікавиться питаннями теорії і практики сучасного конституціоналізму.

ББК 67.400:88.53(477)

УДК 342:316.285(477)

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК